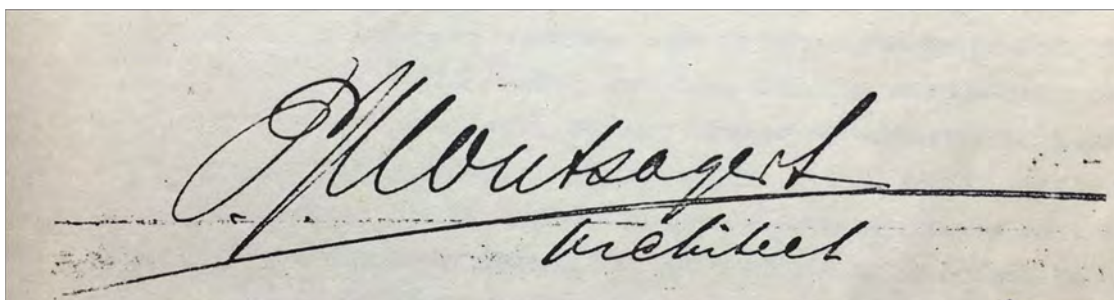

P.J. HOUTZAGERS, ARCHITECT

Doctoraalscriptie
Marceline Dolfin
Kunsthistorisch Instituut
Rijksuniversiteit Utrecht

Voorwoord

Het idee voor deze scriptie is ontstaan tijdens een stageperiode, die ik in november 1981-april 1982 bij de afdeling Monumenten van de Gemeente Utrecht gelopen heb. Tijdens deze stage heb ik o.a. meegewerkt aan het opstellen van de redengevende omschrijvingen van de panden van de inventarisatie moderne monumenten 1850-1940, die de gemeentelijke Monumentencie. op dat moment voorbereidde. Hierbij kwam het werk van Houtzagers steeds als zeer verrassend naar voren. De meeste van zijn ontwerpen, die in de inventarisatie voorkomen, zijn als gemeentelijk- of rijksmonument voorgesteld. Tegelijkertijd bleek dat niemand veel van deze architect afwist en dat ook in de meest voor de hand liggende literatuur niets over hem te vinden was. Dit gegeven werd al snel het antwoord op mijn eigen oriëntatie van dat moment op een afstudeeronderwerp. Ik wil dan ook de leden van de Monumentencie. bedanken voor de mogelijkheden die zij mij geboden hebben, waaruit de aanzet voor deze scriptie voortgekomen is.

In de twee jaar hierop volgend, is, met langere en kortere onderbrekingen, het onderzoek, dat tenslotte tot deze scriptie geleid heeft, verricht.

Een spijtige factor hierbij was dat de levensjaren van Houtzagers, 1857-1944, al zover achter ons liggen, dat het moeilijk is om mensen te vinden die hem persoonlijk gekend hebben.

De meest nabije relatie is de heer P.J. Houtzagers, kleinzoon van de architect, die mij in het begin van mijn onderzoek van enige nuttige informatie voorzien heeft. Zijn hartelijke woorden en belangstelling zijn steeds een stimulans gebleven.

Reeds in een vroeg stadium van het onderzoek werd ook duidelijk dat een belangrijk bestanddeel als een familie- of persoonlijk archief niet bestond. Het verzamelen van de hier gepresenteerde gegevens is dan ook een niet altijd eenvoudige taak geweest, maar tenslotte met voldoening verricht.

De begeleiding van de scriptie lag bij prof. A.W. Reinink, hoogleraar van de afdeling Bouwkunst van het Kunsthistorisch Instituut, Rijks Universiteit Utrecht. Voor zijn nuttige aanwijzingen en wenken wil ik hem hier graag bedanken.

Veel hulp heb ik ook ondervonden van de medewerkers van het Gemeente Archief Utrecht, die steeds met veel accuratesse en belangstelling de door mij gevraagde stukken, bouwtekeningen en afbeeldingen uit de dépôts gehaald hebben.

Mijn dank gaat voorts uit naar de volgende personen en instellingen: de heer Van Andel, Roland Blijdenstein, de heer Haakma Wagenaar, Peter Houtzagers, de heer Luykx, de heer Nieuwenhuysen en mevrouw Schröder, het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, de gemeentes De Bilt, Den Bommel, Loosdrecht, Middelharnis, Soest en Voorschoten, de Gemeentelijke Fotodienst Utrecht, de T.H. Delft, het Rijksarchief Utrecht en de gereformeerde kerkgemeenschap van De Bilt.

Tenslotte de namen van vrienden en vriendinnen, wier steun en bemoedigende woorden veel voor mij betekend hebben en zonder wie het nooit zover gekomen zou zijn: Michiel, Lex, Jeannet, Saskia, Monique, Joka, Marina, Fieke, Edsard, Jean en Frans.

Utrecht, november 1984

Inhoudsopgave

Hoofdstuk I.....	6
<i>Utrecht, historische schets over de periode 1820-1940, met name voor zover deze betrekking heeft op de bouwgeschiedenis van de stad</i>	
1.1 Inleiding.....	6
1.2 De periode 1820-1870	7
1.3 De periode 1870-1920	9
1.3.1 Uitbreidingsplannen en stadsdoorbraken.....	10
1.3.2 Volkswoningbouw.....	13
1.4 De periode 1920-1940	13
1.5 Besluit.....	15
Hoofdstuk II.....	16
<i>De bouw- en architectenwereld in Utrecht</i>	
2.1 Inleiding.....	16
2.2 Ambachtslieden	16
2.3 Aannemers	17
2.4 Architecten	19
2.4.1 De eerste generatie.....	19
2.4.2 Het Bernulphusgilde.....	20
2.4.3. De jaren 1870-1920.....	21
2.4.4 De jaren 1920-1940.....	22
2.5 Besluit.....	23
Hoofdstuk III.....	24
<i>Houtzagers' biografische gegevens en opleiding tot architect</i>	
3.1 Inleiding.....	24
3.2 Biografische gegevens.....	24
3.3 Houtzagers' opleiding tot architect	25
3.4 Besluit.....	27
Hoofdstuk IV.....	29
<i>Houtzagers, activiteiten en positie</i>	
4.1 Inleiding.....	29
4.2 Activiteiten en positie als architect	29
4.2.1 De Bond van Nederlandse Architecten	30

4.2.2 Architectura et Amicitia, het Kunstverbond en de Bouwraad	31
4.2.3 Opdrachten en opdrachtgevers.....	33
4.2.4 Houtzagers, eigenbouwer?.....	35
4.3 Houtzagers en het Museum en de School voor Kunstnijverheid.....	36
4.3.1 Het museum	37
4.3.2 Het onderwijs.....	38
4.3.3 De afloop	40
4.4 Besluit.....	41
Hoofdstuk V.....	43
<i>Houtzagers' werk, ontwikkeling en kenmerken</i>	
5.1 Inleiding.....	43
5.2 Eerste periode, 1882-1888	43
5.2.1 Ontwerpen voor kunstnijverheid.....	46
5.3 Tweede periode, 1889-1914	47
5.3.1 Nieuw rationalisme, 1889-1898	47
5.4 Derde periode, 1915-1926	76
5.4.1 Nieuwe inspiratie, 1915-1920	77
5.4.2 Invloed van de Amsterdamse School, 1922-1925	79
5.4.3 Invloed van Dudok, 1925-1926.....	80
5.5 Besluit.....	81
Bijlage I: lijst van biografische gegevens	88
Bijlage II: overzicht van Houtzagers'werk.....	89
Bijlage III: verslag van gesprekken.....	92
Bijlage IV Toespraak Houtzagers ca. 1920	94
Bijlage V: Toespraak Houtzagers 1918	99
Bijlage VI: recensie Utrechtse architectuurtentoonstelling	102

Afbeeldingen: apart document

Inleiding

Te leven als tijdgenoot van Berlage zal voor menig architect niet zonder betekenis geweest zijn. De vernieuwing en inspiratie die van zijn werk en persoon uitgegaan zijn, heeft velen beïnvloed en is van doorslag gevende betekenis geweest op de ontwikkeling van de Nederlandse architectuurgeschiedenis. In de literatuur is Berlages persoon en belang uitgebreid en genoegzaam belicht. Deze alles overheersende belangstelling voor Berlage heeft er tevens toe geleid, dat aan vele van zijn tijdgenoten nooit enige aandacht besteed is; met Berlage als maatstaf lijken vele van zijn vakbroeders onbetekenend en oninteressant. (M. Bock, *Anfänge einer neuen Architektur*, 's-Gravenhage, Wiesbaden 1983, 23-28.)

In deze scriptie nu wil ik trachten de persoon en het werk van één van deze "vergeten tijdgenoten", Petrus Johannes Houtzagers, een eigen plaats te geven in de gebeurtenissen en ontwikkelingen van die jaren om zo het beeld ervan te verbreden en te nuanceren.

Deze architect is één jaar jonger dan Berlage en heeft hem vele jaren overleefd. Houtzagers' hoge leeftijd heeft de vergetelheid rond zijn persoon ongetwijfeld versterkt. Zijn overlijden in de oorlog, 1944, heeft hem definitief een "in memoriam" ontzegd.

Een extra bijkomstigheid is dat Houtzagers vrijwel zijn gehele leven in Utrecht doorgebracht heeft. Utrecht, een stad die de naam heeft "saai en deftig" te zijn; een stad, "waar nooit iets gebeurd". (Zie bv. bijlage VI.) Ook ten aanzien hiervan hoop ik het beeld iets te kunnen bijstellen en te nuanceren.

Een en ander heeft mij tot de volgende indeling van deze scriptie doen besluiten: Een deel over de Utrechtse situatie van die jaren, hoofdstuk I en II; een deel over Houtzagers' persoon, opleiding, activiteiten en positie, hoofdstuk III en IV; en een deel over Houtzagers' werk en ontwikkeling, hoofdstuk V.

Hoofdstuk I

Utrecht, historische schets over de periode 1820-1940, met name voor zover deze betrekking heeft op de bouwgeschiedenis van de stad

1.1 Inleiding

Om het leven en werk van Houtzagers goed te kunnen bezien, is het noodzakelijk om tevens een historische schets van Utrecht in de periode 1820-1940 te leveren, met name voor zover deze historie betrekking heeft op het bouwen en wonen in de stad Utrecht. De algemene lijn hiervan zal niet veel afwijken van hetgeen zich in heel Nederland, zo niet in geheel Europa, in deze periode voordoet. Deze laat zich zeer in het kort als volgt beschrijven: Een toenemende industrialisatie en mechanisatie ("de Industriële Revolutie"). Een sterke toename van de bevolking t.g.v. een geboorteoerschot en de trek van het platteland naar de stad, doen de steden groeien met alle grootstedse problemen vandien.

Toenemende bemoeienis van de overheid om aan deze problemen het hoofd te kunnen bieden, leidt tot een stelsel van sociale wetgeving (de woningwet van 1901). De sociale structuur verandert; er komt een nieuwe rijke bovenlaag op, de middenklasse groeit met bv. winkeliers en ambtenaren en de grote massa van de ongeschoolde arbeiders gaat langzaam maar zeker een rol spelen. Tenslotte is er, in het algemeen, een toenemende welvaart, die echter uitmondt in de crisis van de jaren '30.

Bovendien de oorlog, die als een zekere afgrenzing van dit tijdperk gezien kan worden.

Over al deze ontwikkelingen kan Van Vuuren in 1937 zeggen: "Daarmee begint er een andere adem te komen in het verloop van de geschiedenis. Er begint onrust te heerschen, die zich uitsprekt in de feiten. De ontwikkeling gaat met schokken. Wij zien dat achteraf zoo in, maar de tijdgenoot was niet voorbereid."¹

Overigens acht ik deze ontwikkelingen en veranderingen zo bekend, dat ik hier niet dieper op in wil gaan.

Zoekt men nu naar gegevens betreffende Utrecht in deze periode, dan blijken die niet eenvoudig te vinden. In 1964 schrijft Graafhuis hierover:

"De geschiedenis van Utrecht in de 19e eeuw is om allerlei redenen nog bij lange na niet bekend."²

In 1984, twintig jaar later, blijkt hierin nog niet veel verandering te zijn gekomen. Hoe moeilijk deze periode van de Utrechtse geschiedenis kennelijk ligt, mag o.a. blijken uit het jaarboek Oud-Utrecht 1983, waarin een themanummer 1880-1940, niet uitvoerbaar bleek door gebrek aan copy.³

Toch wil dit niet zeggen dat alle gegevens ons ontbreken en met name ontwikkelingen van de laatste jaren hebben een zekere gerichte stroom van publicaties veroorzaakt.

¹ L. van Vuuren, *Rapport betreffende een onderzoek naar de sociaal-economische structuur van een gebied in de Provincie Utrecht omvattende Utrecht als centrumgemeente en negen randgemeenten*, Utrecht 1937, 10.

² A. Graafhuis, 'Beroep en bedrijf in het Utrecht van voor honderd jaar'. *Maandblad Oud-Utrecht*, oktober 1964, 113.

³ *Jaarboek Oud-Utrecht 1983*, Utrecht 1983, 7.

In de eerste plaats is er de toenemende belangstelling van bewoners voor hun eigen wijk of straat in de stad, in Utrecht bv. Wijk C, Oudwijk en Wittevrouwen. In buurtkranten verschijnen artikelen over "hoe het vroeger was". Vooral 19e eeuwse situaties spreken hierbij aan. Een neerslag van deze activiteiten in meer algemene zin is te vinden in het boekje *Wonen in Utrecht 1850-1940*.⁴

In de tweede plaats is dit de belangstelling voor de zgn. "Jongere Bouwkunst". Hiermee bedoelt men die gebouwen, die in de periode 1850-1940 tot stand gekomen zijn en waarvan op het moment een herwaardering in architectonisch opzicht valt waar te nemen. In 1937 schrijft Van Vuuren hier nog over: "... vertoont de aanwas van Utrecht in deze tijd de smakeloosheid en karakterloosheid, die het kenmerk van de vorige eeuw is".⁵

In 1983 schrijft de wethouder in zijn voorwoord bij de inventarisatie van de bouwkunst uit de periode 1850-1940 van de Utrechtse Monumentencommissie: "Thans neemt de belangstelling voor de jongere bouwkunst toe, ook van de zijde van de gemeentelijke overheid. Er komt een vraag om bescherming."⁶

Binnen deze zelfde tendens valt de groeiende belangstelling voor de zgn. Monumenten van Bedrijf en Techniek. Ook hierbij valt de nadruk vaak op de 19e eeuwse gebouwen en situaties, waarvan er verscheidene in Utrecht van belang zijn.⁷

Deze publicaties, tezamen met de meer algemene literatuur over deze periode, maken het mogelijk ook over Utrecht het één en ander te zeggen. Gezien de vele ontwikkelingen en veranderingen die zich in deze jaren voordoen, is het noch mogelijk, noch wenselijk om overall even diep op in te gaan. Dit hoofdstuk is bedoeld als achtergrond voor Houtzagers' activiteiten in de stad. Het accent zal liggen op de periode 1870-1920, de jaren waarin Houtzagers het meest actief is.

1.2 De periode 1820-1870

In de jaren 1820-1870 doen zich de eerste ontwikkelingen voor op weg naar "de Industriële Revolutie".

Er is sprake van een groeiende industrie, "Op geen punt van mijn onderzoek heb ik mij meer verwonderd dan over het groot aantal nieuwe fabrieken", aldus Scheltema.⁸ Inderdaad is er binnen Utrecht een gemengde industrie ontstaan van o.a. "een koperpletterij, brouwerijen en sigarenfabrieken. Daarentegen verdwijnen er ook traditionele fabrieken, die de concurrentie en de mechanisatie niet bij kunnen houden.

Na ca. 1850 versnelt deze toename van fabrieken en ontstaan ook de eerste vestigingen buiten de stad.⁹

Tegelijkertijd begint de bevolking van de stad te groeien. In de jaren 1815-1850 is deze van 30.660 tot 47.781 inwoners toegenomen.¹⁰

Al deze mensen wonen nog steeds op het oude oppervlak van de stad, binnen de stadswallen. Om ze te kunnen huisvesten worden tuinen en binnenterreinen

⁴ F. Thijssen, *Wonen in Utrecht 1850-1940. Over het ontstaan en de groei van de 'oude wijken'*, Utrecht 1983.

⁵ L. van Vuuren, op. cit., 10.

⁶ Voorwoord bij een nog niet gepubliceerd rapport 'De inventarisatie van de bouwkunst uit de periode 1850-1940 in Utrecht'. In het bezit van de schrijfster.

⁷ B.R. Feis en P. Nijhof, *Bedrijfsmonumenten in het groene hart van Holland*, Zwolle 1983.

⁸ J. Scheltema, *Overzicht van den voornaamste verfraaiingen, veranderingen en verbeteringen, welke sedert den jare 1820 te Utrecht zijn tot stand gebracht*, Utrecht 1835, 31.

⁹ P. van den Boorn, *200 jaar arbeidsmarkt in Utrecht*, Utrecht 1979, 42-46.

¹⁰ Ibidem, 47.

volgebouwd met goedkope, slechte woningen. Levendige beschrijvingen van de gevolgen hiervan zijn te vinden in een ander geschrift van Scheltema uit 1828.¹¹ In zijn werkje van 1835 wijst hij erop dat hier nog niet veel verandering in gekomen is.¹²

De gevolgen van de ontstane wantoestanden doen zich al gauw voor in de vorm van choleraepidemieën, waarvan de hevigste, in 1866, 1725 slachtoffers eist.¹³ Hierna zal het echter nog twee jaar duren voordat de gemeentelijke overheid maatregelen neemt ter verbetering van de situatie.

Wel zet het stadsbestuur al in 1829 stappen om tot een uitbreiding van de stad te komen. Op initiatief van burgemeester Van Asch van Wijck wordt de Haarlemse tuinarchitect J.D. Zocher verzocht een plan te ontwerpen voor de aanleg van een park met villa's op en rond de, af te breken, stadswallen. De uiteindelijke uitvoering van het plan verloopt echter traag en is met name voor zover het de bebouwing betreft niet geheel tot stand gekomen.¹⁴ Aan de werkelijke problemen van de stad gaat dit plan echter voorbij.

De eerste pogingen om verbetering in de situatie van de armen te brengen worden ondernemen door particulieren. Op initiatief van gegoede burgers is in 1855 de "Maatschappij tot verbetering der woningen voor arbeidenden en minvermogenden" opgericht.¹⁵ Men trachtte oprecht verlichting in de toestand te brengen door het bouwen of verbeteren van woningen tegen een lage huurprijs. Een deugdelijk winst oogmerk is hier echter niet vreemd aan. Zo worden de huizen aan de Tuinstraat opgekocht en verbeterd.¹⁶

In 1868-1871 koopt men zelf grond buiten Tolsteeg en bouwt hier wat toen modelarbeiderswoningen genoemd konden worden tegen betaalbare huren, zoals de Bleekstraat, Vaartse Rijnstraat, Lek- en Veerstraat. Ook de oude traditie van het bouwen van hofjes wordt voortgezet op het nieuwe grondgebied. De eerste 19e eeuwse stichting buiten de singels is de Stevensfundatie uit 1860, hoek Biltstraat-Kruisweg. Oorspronkelijk 50 woningen t.b.v. gehuwde protestantse ambachtslieden. Hierna zullen nog verschillende andere particulieren en instellingen voor dit concept van woningbouw kiezen.¹⁷

Naast de goedbedoelde activiteiten van deze instellingen begint ook de eigenbouwer of speculant zich meester te maken van de grond buiten de singels. Zo ontstaan de eerste arbeidersbuurten langs de Amsterdamsestraatweg, de Daalsebuurt, buiten Tolsteeg en in Wittevrouwen.

De toestand van deze wijken verschilt al gauw niet veel van die in de binnenstad.

¹¹ J. Scheltema, *Iets over de uitzetting van- en de verbeteringen en verfraaiingen in en om de stad Utrecht*, Utrecht 1828, 29 e.v.

¹² J. Scheltema, op. cit., 41.

¹³ M.A. van Melle, 'De cholera epidemie van 1866 in Utrecht'. *Jaarboek Oud-Utrecht 1950*, 130 e.v.

¹⁴ Op het ontwerp van dit plan zal niet nader ingegaan worden, daar het gezien moet worden in een breder verband van tuinarchitectuur uit deze periode. Ik volsta met de volgende literatuurverwijzingen: R. Blijstra, *2000 jaar Utrecht*, Utrecht/Antwerpen 1969, 117-134. E. Cremers, F. Kaaij, C.M. Steenberg, *Bolwerken als stadsparken. Nederlandse stadswandelingen in de 19^e en 20^e eeuw*, Delft 1981.

¹⁵ R. Blijstra, op. cit., 134 e.v.

¹⁶ *De Tuinstraat gered?! goedkoop herstel haalbaar*, Uitgave van de werkgroep Tuinstraat, Utrecht 1983, 16.

¹⁷ *Hofjes in Utrecht een inventarisatie van 19de en begin 20ste eeuwse hofjes in Utrecht, door de gemeentelijke Monumentencommissie*, Utrecht 1980. Hierin is een, overigens zeer summier van toelichting voorzien, overzicht van de hofjes te vinden.

Activiteiten van de gemeentelijke overheid komen later op gang en t.a.v. arbeiderswoningbouw heeft dit in eerste instantie sloop betekend en geen daadwerkelijke nieuwbouw.

Dit beleid was gebaseerd op een in 1868 verschenen rapport van een raadscommissie: "Rapport betreffende het voorstel tot het opruimen van sloppen en stegen en perceelen te Utrecht in het belang van den algemeenen gezondheidstoestand."¹⁸

Hierin worden niet alleen in de binnenstad slechte omstandigheden gesignaleerd, met name Wijk C, maar ook in de nieuwe wijken buiten de singels. Voor de oude wijken resulteert dit in verschillende sloop- en saneringsplannen. T.a.v. de uitbreidingen van de stad wordt opgemerkt dat een plan voor een stelselmatige aanpak hiervan ten zeerste gewenst is. Het eerste daadwerkelijke resultaat van deze aansporing laat echter nog 10 jaar op zich wachten.

Een feit dat zich ook in deze periode voordoet, maar waarvan de gevolgen pas later merkbaar worden, is de aanleg van het spoorwegennet om Utrecht.¹⁹ Het aanvankelijke optimisme hierover, Utrecht als middelpunt en knooppunt van spoorwegen, slaat wat later om in tegenstand als blijkt hoe zeer deze ijzeren band de groei van de stad belemmert.

1.3 De periode 1870-1920

Hoewel verschillende auteurs een caesuur laten vallen tussen de 19de en 20ste eeuw,²⁰ is er veeleer sprake van een rond 1870 ingezette ontwikkeling die pas omstreeks 1920 een zekere breuk vertoont. Wel is het beeld van Utrecht "rond de eeuwwisseling" zo'n 20 tot 30 jaar later drastisch gewijzigd.²¹ De aanzet hiertoe begint zich echter al in de laatste jaren van de 19de eeuw af te tekenen.

Dit is in de eerste plaats de vorming van Utrecht tot een centrum van ijzerindustrie. De eerste fabriek "Jaffa", aan de Vleutenseweg in 1891, in 1914 de Demka al snel gevolgd door Werkspoor. Ook andere industrieën, bv. Douwe Egberts in 1919, vinden in Utrecht een vestigingsplaats.

In belangrijke mate heeft de centrale ligging van Utrecht met het spoor- en waterwegennet als gunstige factor op deze vestigingen gewerkt.

Dat deze ontwikkeling van Utrecht tot industriestad tevens van invloed is geweest op het bouwen in de stad, behoeft weinig betoog. Arbeiders en overig personeel moesten wonen.

Deze industrialisatie bracht bovendien een algemeen groeiende welvaart met zich mee; men had meer te besteden. Parallel hieraan zien we dan ook een groei van de winkelstand en allerlei voorzieningen in de stad. In dit verband spreken we wel van "cityvorming". Dit proces speelt zich vooral in de binnenstad af, waar steeds meer woningen verdwijnen t.b.v. winkels en kantoren. De eerste grote warenhuizen vestigen zich langs de Oudegracht: de Winkel van Sinkei, de Hema, V en D, de Bazar Français. Rond 1900 beleeft het gebied Oudegracht, Steenweg, Elizabethstraat een belangrijke bloei-periode als winkelcentrum. Dit is nu nog te zien aan het relatief groot aantal winkels met een Jugendstilgevel.

¹⁸ R. Blijstra, op. cit., 136 e.v.

¹⁹ Ibidem, 139 e.v.

²⁰ Ibidem. J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht 1964.

²¹ Een kleine greep uit de inmiddels omvangrijke hoeveelheid boeken met ansichten en oude foto's van Utrecht: J. Gerritsen, *Utrecht verleden tijd*, Rijswijk 1981. A. van Hulzen, *Utrecht omstreeks 1900*, Utrecht 1941. H.J.H. Knoester, *Utrecht rond de eeuwwisseling*, Delft z.j.

Van Vuuren hecht in zijn rapport grote waarde aan deze cityvorming en bepleit een verdere concentratie van winkels in de binnenstad: "Wij zijn zelfs van mening dat in de city gestreeft zal kunnen worden naar het verkrijgen in de toekomst van een zekere concentratie der winkelbedrijven voor enkele branches in bepaalde straten of gedeelten van straten."²² Naast regionaal verzorgend centrum wordt Utrecht ook steeds meer een nationaal dienstencentrum. Van wat oudere datum zijn in dit opzicht de universiteit en diverse andere schoolinstellingen, bv. de veeartsenijschool en de Rijksmunt, in 1912 overgebracht in een nieuw gebouw aan de Leidseweg. Al gauw komen hier de vestigingen van de hoofdkantoren van de diverse spoorwegondernemingen bij, in 1898 wordt het eerste hoofdkantoor van de Raiffeisenbank in Utrecht gebouwd, in 1917 de eerste Jaarbeurs.

Ook hier spreekt voor zich dat uit de vestiging van talloze grotere en kleinere instanties een stroom van bebouwingsactiviteiten voortvloeit.

Dit proces van cityvorming heeft ondermeer tot gevolg dat steeds meer mensen in de buitenwijken gaan wonen.²³

1.3.1 Uitbreidingsplannen en stadsdoorbraken

De groei van deze buitenwijken neemt dan ook nog steeds toe en begint een constante zorg van de gemeentelijke overheid te worden. In deze periode is de gemeente zeer actief met het ontwerpen van allerlei plannen, waarbij letterlijk vele obstakels overwonnen moeten worden.

Ook van de kant van de burgers worden de ontwikkelingen en plannen met een kritisch oog gevolgd. Een overzicht van deze activiteiten wil ik hieronder laten volgen.

Het eerste voorstel tot "het vaststellen van een plan voor de uitbreiding der Gemeente Utrecht" wordt in 1877 door een negental raadsleden gedaan.²⁴ In dit voorstel wordt gewag gemaakt van de onhoudbare toestand zoals die buiten de stad ontstaan is: "Intussen wordt de toestand in de buitenwijken steeds meer bedenkelijk: in de laatste jaren toch werd daarin zeer veel aangebouwd en nog steeds wordt daarmee voortgegaan ... dan kan men zich niet ontvrijzen dat de toekomst der nieuwe wijken voor een groot deel in handen van bouwspekulanten berust. Zij alleen beslissen over de rigting en breedte der straten, over de grootte der blokken, altans voorzover zij niet aan bestaande weg of aan een bestaand pad bouwen. Elk voor zich verdeeld zijn terrein in straten en bouwterreinen, meestal zonder enig overleg met zijne bureu en buiten alle verband met de door hen aan te leggen straten."²⁵ Vervolgens geeft men een opsomming van bedenkelijke buurten, waarna men een tweetal oplossingen aandraagt:

"lo Onteigening uit kracht eener aan te vragen onteigeningswet van de terreinen benodigd voor den aanleg en de verbreding van wegen en straten.

2o Beperking van het regt der grondeigenaren om op eigen grond te bouwen/ in verband met: 'een door den Raad vast te stellen bouwplan.'²⁶

De eerste oplossing wordt als te bezwaarlijk ervaren, vooral op grond van financiële aspecten. Het tweede voorstel houdt een beperking in van het vrij ondernemerschap, een hoog gewaardeerd goed in deze periode, doch "De ondergeteekenden menen

²² L. van Vuuren, op. cit., 224.

²³ Dit proces tekent zich al in de periode 1871-1891 af. Exacte gegevens hierover zijn te vinden in: L. van Vuuren, op. cit., 169.

²⁴ P. Havelaar, *Voorstel tot het vaststellen van een plan voor de uitbreiding der gemeente Utrecht*, Utrecht 1877.

²⁵ Ibidem, 5-6.

²⁶ Ibidem, 10.

echter dat die beperking noch onregmatig, noch onbillijk zoude zijn."²⁷ Dan gaat men in op de voordelen van deze regeling en welke taken de overheid hier op zich moet nemen. Hiervoor doet men verschillende aanbevelingen waaronder "een ontwerp van een algemeen plan voor de uitbreiding der gemeente."²⁸ Dit plan is echter verder niet in enige vorm overgeleverd.²⁹

Zeer wel mogelijk heeft het als een soort voorontwerp gediend voor het in 1879 ontstane "100-stratenplan" van de stadsarchitect C. Vermeijs. Het plan heet zo naar de in totaal 100 straten, pleinen en plantsoenen die het omvat.³⁰ In ieder geval gaat dit plan uit van bredere straten dan tot dan toe gebruikelijk was en zoals in het voorstel van 1877 ook aanbevolen wordt: "De in het algemeen plan van uitbreiding der gemeente op te nemen straten en wegen zullen eene breedte van minstens twaalf meters hebben."³¹ Enkele straten van acht en tien meter komen echter ook voor. Ook de aanbeveling: "Dat alle assen der straten of wegen zullen zijn rechte of regelmatige flauw gebogen lijnen."³² is opgevolgd.

Dit doet Blijstra de opmerking ontlokken: "Dit plan van 1879 is een echt pas en meet plan, als vele andere uit die tijd op de tekenplank vervaardigd."³³

Om onbekende reden wordt dit plan al vrij snel verlaten en start men in de jaren '80 met een aantal deuluitbreidingsplannen. Dit betreft een achttal plannen voor de verschillende gebieden om de stad, zoals die ontstaan zijn door de willekeurige uitbreidingen en het patroon van water- en spoorwegennet. Alle plannen zijn weer een ontwerp van C. Vermeijs, het laatste uit 1890 van diens opvolger F.J. Nieuwenhuis. De plannen vertonen alle het voor die tijd kenmerkende schaakbord- of sterpatroon voor het verloop van straten en de aanleg van pleinen. Zij bieden geen oplossing voor het verbrokkelde terrein om de stad. Tevens ontwerpt men een plan voor een tiental hoofdwegen.³⁴ Ook van deze plannen wordt maar een deel uitgevoerd.

Eén plan uit deze vroege periode vormt een uitzondering door zowel de totstandkoming, als de uitvoering. Dit is de aanleg van het Wilhelminapark en het Hogeland-schepark. Voor wat betreft het ontwerp neemt de gemeenteraad het middel van de prijsvraag te baat. Geen van de 16 binnengekomen oplossingen kan echter de volledige goedkeuring van de jury wegdragen.³⁵ Men vraagt de twee beste inzenders, Loran en Copijn, een gecombineerd plan in te leveren, dat uiteindelijk ook uitgevoerd is. De bebouwing met villa's laat echter nog enige tijd op zich wachten. In verband met werk van Houtzagers zal hier nog nader op terug gekomen worden.

Inmiddels heeft men te maken gekregen met een drietal ernstig belemmerende factoren in de groei van de stad. Reeds genoemd in dit opzicht is de aanleg van spoorwegen. Gaf de aanleg van de Oosterspoorbaan in 1874 al vele protesten, in 1906 tracht men met een speciaal spoorwegplan iets aan de knellende band te doen.³⁶ Een nieuw

²⁷ Ibidem, 11.

²⁸ Ibidem, 16.

²⁹ Naspeuringen in het Gemeente Archief Utrecht hebben hier geen resultaat gehad.

³⁰ C. Vermeijs. *Omschrijving van het plan tot uitbreiding der gemeente*. Utrecht 1879.

³¹ P. Havelaar, op. cit., 3.

³² Ibidem, 2.

³³ R. Blijstra, op. cit., 143.

³⁴ *Algemeen verslag van het onderzoek betreffende het plan van uitbreiding der gemeente*, Utrecht 1885.

³⁵ *Rapport der commissie van beoordeling voor de plannen, ingekomen op de prijsvraag voor den aanleg van een openbaar park enz. in de gemeente Utrecht*, Utrecht 1888.

³⁶ R. Blijstra, op. cit., 163.

obstakel vormt het Merwedekanaal. In 1892 nog ver buiten de stad aangelegd, maar in 1915 wordt al een plan tot wijziging gemaakt.³⁷

Als derde punt tenslotte zit de gemeente dringend verlegen om meer grondgebied. Al in 1911 beginnen de eerste onderhandelingen over verwijding van de gemeentegrenzen.³⁸

Al de voorgaande uitbreidingsplannen worden in 1910 vervangen door een nieuw plan van F.J. Nieuwenhuis. Uit hoofde van de nieuwe woningwet was de gemeente inmiddels ook verplicht om voor een uitbreidingsplan te zorgen. Dit plan voorziet weer in een integrale uitbreiding van de stad. Meest opvallend is wel de geprojecteerde rondweg. Aannemelijk is echter meer dat dit terug gaat op oudere, ringvormige, patronen van stadsuitbreiding, dan dat het een visionaire blik verradert.

Ook als we het overige ontwerp bekijken, zien we de oude blok- en radiaalsgewijze indeling van wegen en pleinen.³⁹ Des te merkwaardiger is dit als we bedenken, dat juist in deze tijd nieuwe ideeën over de stad en de stedenbouw opgang doen. Vooral het werk van Camillo Sitte heeft veel invloed en hij bepleit juist een onregelmatig stratenpatroon gebaseerd op middeleeuwse voorbeelden.⁴⁰ In Nederland zijn deze ideeën ook bekend, met name door Berlage wordt hierover gepubliceerd.⁴¹ Het plan is niet voor niets onderhevig aan kritiek en ook in dit geval komt er van de uitvoering maar weinig terecht.

Maar niet alleen Berlage is op de hoogte van nieuwe stedenbouwkundige theorieën, ook in Utrecht dringen deze door. In 1912 publiceert wethouder J.P. Fockema Andreae een boek getiteld: *De hedendaagsche stedenbouw*.⁴² Hierin toont de schrijver zich een kenner op het gebied der laatste stedenbouwkundige ontwikkelingen. Zijn min of meer onvolwaardige aanhang van de ideeën van Sitte, zoals Blijstra dat doet voorkomen, is niet terecht.⁴³ Zeker, hij noemt Sitte als één der eersten: "Hij was het die de gemoederen wakker schudde".⁴⁴ Ook toont de schrijver zich een voorstander van zijn beginselen: "Wat Sitte en de zijnen dreef tot hun krachtig optreden, was het verlangen de wereld te verlossen van de plaag der veele onartistieke, holle, open (dikwijls) stervormige pleinen, welke in de vervalperiode der 19de eeuw vele Europeesche en Amerikaansche steden was gaan teisteren en de gesmade gesloten pleinen, die zoo menige Duitsche stad sierden, weder in eere te herstellen. Dat streven verdient slechts toejuiching." Maar.... "het werk der hervormers werd echter door overdrijving ontsierd."⁴⁵ Dat Andreae's blik veel wijder is, mag blijken uit zijn pleidooi voor de tuinstad: "Deze laatste overweging geve mij hoop, dat de beweging ten gunste van de tuinsteden ook in Nederland, waar men er nog weinig van bemerkt, zal doordringen en tenslotte zegevieren over alle moeilijkheden."⁴⁶ Het zal echter nog enkele jaren duren voordat de schrijver gestalte kan geven aan zijn ideeën.

³⁷ Ibidem, 148.

³⁸ Ibidem, 179.

³⁹ Ibidem, 171. De schrijver haalt hier verschillende uitspraken van F.J. Nieuwenhuis aan, zonder hiervoor een verwijzing te geven. Vooralsnog heb ik ook nog niet de herkomst hiervan kunnen achterhalen.

⁴⁰ Camillo Sitte, *Der Städtebau nach seiner künstlerischen Grundsätzen*, Wenen 1889.

⁴¹ Tent. cat. Den Haag, Haags Gemeentemuseum, *H.P. Berlage, bouwmeester 1856-1934*, Den Haag 1975, 52.

⁴² J.P. Fockema Andreae, *De hedendaagsche stedenbouw*, Utrecht 1912.

⁴³ R. Blijstra, op. cit., 176.

⁴⁴ J.P. Fockema Andreae, op. cit., 11.

⁴⁵ Ibidem, 61.

⁴⁶ Ibidem, 102-103.

Naast problemen in de buitenwijken kampt de gemeente nog steeds met moeilijkheden in de binnenstad. Een nieuwe factor hier is het toenemende verkeer geworden. De eerste auto's, de paardetram en later de elektrische tram wringen zich door de oude straten en over de bruggen. Het antwoord hierop is straatverbreding en stadsdoorbraak. In 1899 de Lange Viestraat en de Nobelstraat, in 1905 de Korte Jansstraat en de Domstraat en in 1907 de Voetiussteeg, zijn er enkele van. Een anonieme schrijver uit 1899 formuleert dit probleem als volgt: "Nu zou men het gemeentebestuur groot onrecht doen, wanneer men wilde beweren, dat het voor de zoozeer veranderende en vermeerderende behoeften van het verkeer geen oog heeft gehad ... In de toekomst staan ons ongetwijfeld nog meer offers te wachten, die wij zullen moeten brengen om goed te maken wat bij de bebouwing van de binnenstad door de kortzichtigheid onzer voorvaderen verkeerd gedaan is."⁴⁷ Met offers doelt de schrijver waarschijnlijk op offers in financiële zin en niet op offers die gebracht worden ten koste van een, tot dan toe, nog vrijwel gave middeleeuwse stadsstructuur.

1.3.2 Volkswoningbouw

Tot slot van deze periode dient enige aandacht besteed te worden aan de opkomst van woningbouwverenigingen. Dit, overigens landelijke, fenomeen is één van de gevolgen van het in werking treden van de woningwet.

Voor Utrecht is er bij mijn weten nooit een bijzondere studie naar verricht i.t.t. bijvoorbeeld Amsterdam. Nog recent dreigde er materiaal verloren te gaan bij een opruimbeurt van de kelders van de bouw- en woningdienst van de gemeente.

Het enig bewerkte materiaal is te vinden in het ook al niet meer zo recente boekje: *Iets over Utrecht's uitbreidingen en Utrechtse woningbouwcomplexen der laatste jaren*.⁴⁸

Hierin lezen we dat de werkzaamheden van de woningbouwverenigingen pas 10 jaar na het in werking gaan van de wet op gang zijn gekomen. Waarna men een opsomming geeft van de belangrijkste verenigingen en hun projecten, het aantal huizen, waar ze gebouwd zijn en door welke architect(en). Hieruit tot slot: "Resumerend kunnen wij dus zeggen dat van 1914 af tot einde 1923 de woningvoorraad in de gemeente Utrecht zal zijn toegenomen met 3318 volkswoningen met een totaal aan stichtingskosten van rond 25 miljoen gulden, ongerekend de waarde der terreinen, welke in erfpacht zijn uitgegeven (van deze woningen komt een bedrag van ruim 18 miljoen voor rekening van 2120 gemeentewoningen); en 1000 middenstandswoningen met een totaal aan stichtingskosten van ongeveer 9 miljoen gulden, ongerekend de waarde der door de gemeente in erfpacht uitgegeven terreinen. Deze cijfers geven wel een duidelijk beeld van de groote bedrijvigheid, die in deze gemeente in korten tijd is ontwikkeld."⁴⁹

1.4 De periode 1920-1940

Vanaf ca. 1920 is er een kentering van een aantal ontwikkelingen waar te nemen. In de eerste plaats begint de groei van de bevolking minder te worden. Ook landelijk gezien groeit Utrecht minder snel.⁵⁰ Er is zelfs sprake van een vertrek uit de stad.

⁴⁷ 'Eene stad die zich uitbreidt'. *Utrechts Dagblad*, 1899. Van deze artikelenreeks bevindt zich tevens een overdruk in het Gemeente Archief Utrecht.

⁴⁸ J.H.C. van den Berg en L.S.P. Scheffers, 'Iets over Utrecht's uitbreiding en Utrechtse woningbouwcomplexen der laatste jaren' *Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting*, 15 november 1922.

⁴⁹ *Ibidem*, 19.

⁵⁰ L. van Vuuren, op. cit., 73 e.v.

Niet alleen de binnenstad is in de loop van de tijd volgebouwd, maar rond 1930 de gehele gemeente Utrecht. Wie het zich kan permitteren vertrekt naar de wijken die gebouwd worden op het gebied van aangrenzende gemeentes, zoals bijvoorbeeld Tuindorp in de gemeente Maartensdijk.

Het "buitenwonen" begint steeds meer een trend te worden en de zeer welgestelden laten villa's bouwen op de oostelijke zandgronden van Utrecht, de Bilt, Zeist, Huis ter Heide.

Voor de stad en gemeente Utrecht zijn hiermee de problemen echter niet opgelost, in tegendeel, men krijgt te kampen met de crisis en een groot aantal werklozen en een ernstige woningnood, juist onder deze armere bevolking.⁵¹

Men blijft wel pogingen ondernemen om voor de verschillende "knelpunten" een oplossing te vinden. Dit zijn nog steeds de inmiddels bekende barrières, gevormd door de spoorwegen, het Merwedekanaal en de te nauwe gemeentegrenzen.

In de periode 1915-1929 worden er maar liefst acht plannen ontworpen om het tracé van het Merwedekanaal te wijzigen.⁵²

In 1934 wordt nogmaals een spoorwegplan ingediend.⁵³

Op verschillende verzoeken tot uitbreiding van de gemeentegrenzen en opheffing van de "verboden kringen", krijgt men in 1934 een definitief nee.⁵⁴ Een antwoord op deze afwijzing geeft de gemeente dan in het rapport Van Vuuren, waarvan de opdracht luidt: "het instellen van een onderzoek naar de grondslagen voor het in groote lijnen bepalen van de behoeften, waarmede de gemeente Utrecht in het belang van de ontwikkeling van haar welvaartsbronnen, een harmonische opbouw van haar bevolking, de toekomstige huisvesting van die bevolking en voor haar recreatie heeft rekening te houden, en van het gebied, waar de gemeente met het oog hierop rechtsstreeks invloed zal moeten kunnen uitoefenen."⁵⁵

Het rapport bevat vele nuttige gegevens, echter tot een oplossing van de problemen draagt het niet meer bij.

Tenslotte is er sprake van een nieuwe aanpak van de stedenbouwkundige problemen. Het is J.P. Fockema Andreae, inmiddels burgemeester geworden (1914-1933), die Berlage naar Utrecht haalt.

Samen met de directeur van de gemeentewerken ir. L.N. Holsboer ontwerpt Berlage een nieuw uitbreidingsplan. Op 6 oktober 1920 dienen zij hun plan in, dat op 12 december 1924, in gewijzigde vorm door de gemeenteraad vastgesteld wordt.⁵⁶ Een uitvoerige bespreking van dit plan zou in dit verband veel te ver voeren; ik wil dan ook verwijzen naar Blijstra.⁵⁷ Ook hier spreekt voor zich dat het plan tevens een stroom van bouwactiviteiten met zich mee brengt. Naast woningblokken ook een aantal openbare gebouwen, zoals scholen, een veilinggebouw en een gemeentereinigingspost, veelal in de dan zeer gebruikelijke Amsterdamseschoolstijl.

⁵¹ 'Rapport betreffende de werkeloosheid te Utrecht'. In: L. van Vuuren, op. cit., 250 e.v.

⁵² R. Blijstra, op. cit., 195 e.v.

⁵³ Ibidem, 208 e.v.

⁵⁴ Ibidem, 208.

⁵⁵ L. van Vuuren, op. cit., VI.

⁵⁶ H.P. Berlage, *bouwmeester 1856-1934*, op. cit., 69.

⁵⁷ R. Blijstra, op. cit., 184 e.v.

Opvallend is ook het aantal publicaties dat in het verlengde van het plan verschijnt, men is zich kennelijk bewust dat er iets gebeurt in Utrecht.⁵⁸ Ook dit plan wordt ten slotte niet geheel ten uitvoer gebracht.

1.5 Besluit

Geconstateerd kan worden dat Utrecht in de periode 1820-1940 van een rustige provinciestad, tegen veler verwachting in, veranderd is in een modern industrie- en dienstverlenend centrum. Omhoog gestuwd in de "vaart de volkeren" heeft de bevolking zich in deze jaren ruim vervijfvoudigd en is de stad belangrijk uitgebreid. Bewoners en bestuurders van de stad, aanvankelijk niet opgewassen tegen de problemen van een nieuwe tijd, worden allengs kritischer en alerter op hetgeen er met hun stad te gebeuren staat.

Voor een deel komt deze bezinning te laat, maar voor een deel biedt zij ook oplossingen.

Enkele fel begeerde zaken, zoals een ruimere gemeentegrens, moeten echter tot na de oorlog wachten.

Desondanks is het gezicht van Utrecht veranderd en vanzelfsprekend is een belangrijk deel hiervan het werk van architecten en architectuur-ontwikkelingen. In hoeverre deze en met name Houtzagers een rol hebben gespeeld zal in de volgende hoofdstukken nader onderzocht worden.

⁵⁸ Naast verspreide artikelen in met name het *Bouwkundig Weekblad*, zijn er ook een aantal speciale 'Utrecht' nummers van diverse tijdschriften: *Bouwen en Wonen*, 1920. *Tijdschriften voor volkshuisvesting*, 1922. *Het Bouwbedrijf*, 1925. *De Standaard*, 1932. *Uitgave van Publieke Werken Utrecht*, 1939.

Hoofdstuk II

De bouw- en architectenwereld in Utrecht

2.1 Inleiding

Deze titel, de bouw- en architectenwereld in Utrecht, verdient enige toelichting, wil er niet een te hoog gespannen verwachting gewekt worden. In het kader van deze scriptie kan niet veel meer gedaan worden dan een eerste en dan nog zeer beperkt onderzoek, daar hierover nauwelijks enig voorwerk bestaat. In dit hoofdstuk wil ik het hebben over diegenen, die uit hoofde van hun beroep betrokken zijn bij het ontwerp en/of de totstandkoming van de bouwwerken. Hiertoe reken ik:

- Ambachtslieden, metselaars, timmerlui e.d., eventueel verenigd in kleine bedrijfjes.
- Aannemers, hiermee worden diegenen bedoeld, die op grote of kleinere schaal naar eigen ontwerp bouwen; de eigenbouwers of speculanten.
- Architecten, zij houden zich in principe niet bezig met de eigenlijke uitvoering van hun ontwerpen en hebben een zekere mate van scholing genoten.

Tal van zaken die eveneens een rol spelen in deze wereld, zoals de rol van de overheid, de opdrachtgever en de arbeidersbeweging, prijzen, materiaal en lonen, zullen buiten beschouwing blijven.

Van deze drie groepen zal aan die van de architecten de meeste aandacht besteed worden, omdat ook Houtzagers hiertoe gerekend moet worden.

2.2 Ambachtslieden

Als individu zijn deze mensen vaak anoniem. Als groep zijn zij juist het onderwerp van sociaal-economische studies, waarin men gegevens over aantallen per beroepsgroep, lonen en werkeloosheidscijfers aantreft.¹

Ik wil daarentegen enige aandacht besteden aan de opleiding van deze mensen, omdat Houtzagers hier op tweeërlei wijze mee te maken heeft. Naast de vanouds traditioneel ambachtelijke scholing van vader op zoon, zijn er in Utrecht een aantal scholen waar tekenonderwijs gegeven wordt. Aanvankelijk is dit een combinatie van tekenles als "schone kunst" en als "technische, vakgerichte activiteit".²

In 1867 komt hier verandering in als voor dit laatste een speciale opleiding komt in de vorm van een Burgeravond- en dagschool.³

In 1877 wordt dit onderwijs uitgebreid met de oprichting van een Ambachtsschool. In hun toelichting schrijven de oprichters van deze school: "De ambachtsstand, waaronder wij hier niet de bazen en hoofden van werkplaatsen, maar meer bepaaldelijk den eigenlijke werkman verstaan, is in Nederland over het algemeen achterlijk in ontwikkeling, zoowel in een theoretisch, als in een practisch opzicht".⁴

¹ Zoals bijvoorbeeld in onderzoeken als: L. van Vuuren, op. cit., P. van den Boorn, op. cit.

² L. van Tilborgh en A. Hogenboom, *Tekenen destijds*, Utrecht/Antwerpen 1982, 61

³ Ibidem, 62.

⁴ Rapport de commissie benoemd tot het ontwerpen van een plan voor eene ambachtsschool te Utrecht, Utrecht 1872, 21.

Het doel van de school is dan ook: "... dat de ambachtschool moet zijn voor kinderen, die verlangen opgeleid te worden tot bekwame ontwikkelde werklieden".⁵ Op het lesrooster komen o.a. de volgende theoretische vakken voor: meetkunde, stekunde, rechtlijnig en bouwkundig tekenen. Voor de praktische vakken moet de leerling zich o.a. bekwamen in: timmeren, schrijnwerken, beeldhouwen en schilderen.⁶

Een en ander is natuurlijk niet los te zien van de algemene hervormings- en verbeteringspogingen op dit gebied, die in deze jaren overal ondernomen worden.

Dat de school aan een behoefte voldoet mag blijken uit het feit dat men bij het 25-jarig bestaan, in 1902, een leerlingenaantal van meer dan 400 bezit. Met recht kan men zeggen: "Het boompje is een boom geworden, kerngezond en heerlijke vruchten dragend."⁷

De school is dan inmiddels ondergebracht in een nieuw gebouw aan de Schoolstraat. Dit gebouw heeft als eerste betrekking op Houtzagers.

In 1893 tekent hij, samen met architect D. Kruyf, de ontwerpen voor de school en de naast gelegen directeurswoning.⁸ De gehele afwerking van het gebouw bestond uit werk van de leerlingen zelf en vormde als het ware een staalkaart van het toenmalige onderwijs. In dit geval verleden tijd omdat het schoolgebouw in 1978 gesloopt is, alleen de woning staat er nog.

Tenslotte bestaat er in Utrecht een school waarop diegenen met bijzonder talent en aanleg zich verder kunnen bekwamen: De School voor Kunstnijverheid. Het is van deze school dat Houtzagers van 1884 tot 1920 directeur is. Hierop wil ik echter in dit verband niet verder doorgaan, maar in hoofdstuk IV zal hieraan aandacht besteed worden.

2.3 Aannemers

Evenals de ambachtslieden zijn ook de aannemers over het algemeen anoniem. Bovendien is er zeer weinig onderzoek, in enig opzicht, naar hun doen en laten verricht.

In tegendeel zelfs, er is over het algemeen zeer weinig waardering voor hun activiteiten:

- in stedenbouwkundig opzicht, vanwege de willekeurige aanleg der straten.
- In architectonisch opzicht, vanwege het gebrek aan "stijl" in de ontwerpen.
- In sociaal opzicht, vanwege de speculatiepraktijken van slechte woningen tegen hoge huren.

Afgaande op de woorden van prof. Wattjes zijn deze praktijken in Utrecht bovendien een lang voortwoekerd kwaad geweest: "...hoewel in Utrecht het vele goede nog geheel en al overstelpt en overwoekerd wordt door de groote massa der hier nog geheel ongebreidelde revolutie architectuur van een zoo bedroevend slecht karakter als in andere groote steden thans vrijwel niet meer mogelijk is."⁹

Dat niet alle aannemers even "slecht" zijn geweest, onthult het volgende artikel, dat ik hier in zijn geheel overneem:

"Mijn vorig artikel was reeds naar de drukkerij verzonden toen mij het ingezonden stuk van den heer C. 't Hullenaar in het avondnummer van 29 november onder oogen kwam.

Ik lees daarin o.a.: zij (de eigenbouwers) zijn de stedenbouwers, al is het niet schoon geweest wat zij produceerden, de uitbreiding der stad is toch aan hen te danken. Voor het aesthetische

⁵ Ibidem, 4.

⁶ Ibidem, 5.

⁷ *Ambachtschool Utrecht, Gedenkschrift 1877-1902*, Utrecht 1902, 10.

⁸ Zie voor meer gegevens en de beschrijving van deze gebouwen: Hoofdstuk V.

⁹ J.G. Wattjes, 'Moderne bouwkunst in Utrecht'. *Het Bouwbedrijf*, 1925, september, 315.

had het stadsbestuur moeten waken, desnoods door verordeningen; dit was niet alleen het stedelijk schoon ten goede gekomen, maar den bouwer zelf.

Hieruit blijkt:

1o Dat een groot deel van de nieuwbouw door eigenbouwers pleegt te geschieden.

2o Dat die eigenbouwers door elkaar genomen afschuwelijke stedeverknoeiers zijn.

3o Dat hier door een eigenbouwer zelf, mede in het eigenbelang van zijn stand, gevraagd wordt om schoonheidstoezicht van overheidswege.

Het leek mij niet ondienstig hierop nog eens extra de aandacht te vestigen.

Trouwens het is niet toevallig dat dergelijke opmerkingen juist van den kant van den heer 't H. komen. Ware alle eigenbouwers als hij, dan was schoonheidstoezicht vrijwel overbodig. Niet voor niets staat hij bekend als één der fraaist en soliedst werkende eigenbouwers hier ter stede.

Wat hij ook bouwt, altijd spreekt er een goede smaak uit. Bij hem is het niet alleen het "schortje". Zijn werk laat zich bezien zoowel van voren, als van achteren en van boven, 't Fraaie aanzien van de W. de Zwijgerstraat hebben we hom te danken. Toen de verdere bebouwing van de W. van Noortstraat buurt het nog niet verhinderde, heb ik me vaak verlustigd in de mooie dakpartijen van zijn huizen aldaar, waarin de schoorsteenen in al hun eenvoud zo'n aardige rol speelden.

Maar het allermooist vind ik misschien toch nog zijn kleinwoningwijkhuizen in de Ferd. Bol en P. de Hooghstraat. 't Tuinhek, de luiken, ja zelfs de bloemenrekjes van de zolderramen, alles ademt hier bekoring.

Ik geloof dat deze huizen nog wel te weinig bekend zijn, want anders begrijp ik niet hoe men nog steeds voor kleinwoningwijken zoo schijnt te dwepen met een paar architecten uit Amsterdam, wier werk, hoewel overigens lang niet kwaad, toch tegen deze huizen niet op kan. Dat het publiek zijn werk waardeert zal hem wel gebleken zijn uit de animo, die er altijd voor zijn huizen bestaat. Maar openlijk is ham, voor zoover mij bekend, nog nooit dank gebracht voor 't vele goede, dat hij reeds voor ons stedschoon heeft tot stand gebracht. Laat ik het daarom bij deze gelegenheid mogen doen.

Een ander wiens naam in dit verband ook met eere dient genoemd te worden, is die van de heer Jan J. Lambeek. Maar deze is tevens een goed voorbeeld hoe ook voor eigenbouwers met smaak de schoonheidscommissie nuttig kan zijn. Nooit had den heer L. zulk mooi werk geleverd als hij te zien gaf in de B. Reigerstraat, toen hij gecontroleerd werd door de schoonheidscommissie. Villa "Elizabeth" en 't sigarenmagazijn "Viribus Audax" aldaar zijn zeker buitengewoon. De invloed van genoemde commissie heeft bij hem ook nagewerkt. Dit blijkt uit twee woonhuizen in de Nachtegaalstraat (no.

18 en 20), die zeker niet achterstaan bij Viribus Audax.

Overigens hebben beide genoemde heeren geheel verschillende talenten.

Dat van L. komt het meest tot zijn recht in afzonderlijke huizen, terwijl van 't H's kracht ligt in het maken van woningblokken."¹⁰

Dit artikel over Utrechtse eigenbouwers is min of meer een toevallige vondst. Enig geordend materiaal ben ik niet tegengekomen. Een eventuele ingang is wel te vinden via de adresboeken en de notulen van fabricage.¹¹ Op mijn speurtocht naar ontwerpen van Houtzagers ben ik bv. verscheidene malen de namen Rijkxen en Diks in deze notulen tegengekomen, die in het adresboek vermeld staan onder het kopje "aannemers".

¹⁰ *Utrechts Provinciaal en Stedelijk dagblad*, 9 december 1917. De door de schrijver (Nieuwenhuyzen) genoemde eigenbouwers worden tevens genoemd in: J.H.V. van den Berg en L.S.P. Scheffers, op. cit., 17-18. Wel dient opgemerkt te worden dat het hier om volkswoningbouw na de woningwet gaat.

¹¹ *Nieuw adresboek van de stad Utrecht, bevattende eene volledige alfabetische naamlijst met woonplaats en beroepen der meeste inwoners van Utrecht, benevens eene alfabetische lijst der beroepen, en bedrijven, advertentiën enz.* Utrecht v.a. 1876. *Notulen van de Commissie van Fabricage 1853-1910.*

2.4 Architecten

In vergelijking met de vorige twee groepen is de groep architecten het meest kenbaar en benoembaar. De architect is veel meer een zelfstandig individu, bekend onder eigen naam, en gewaardeerd of verguisd om zijn ontwerpen. Voor architecten uit de 19e eeuw is het vooral vaak deze laatste waardering die verder onderzoek tegen gegaan heeft. Hekker signaleert dit verschijnsel in zijn artikel en levert zelf een bijdrage tot nader onderzoek.¹² In de tentoonstellingscatalogus *Architectura* wordt dit als volgt geformuleerd: "Wie niet op één of andere wijze de weg had voorbereid voor de hoofdrolspelers de vaders en zonen van de 'internationale stijl', kreeg niet alleen nooit de kans door de mazen van het net te vallen: hij kwam er zelfs niet in."¹³

De Utrechtse architectenwereld kent, met enige uitzonderingen, geen wegbereiders en grootheden van de moderne architectuur. Zowel een overzicht, als deelonderzoeken er naar ontbreken vrijwel geheel.

Voor deze scriptie is in eerste instantie getracht enig overzicht van namen en jaartallen bijeen te brengen. Op volledigheid kan echter niet geboogd worden.

Bij de bespreking van de "Utrechtse architectenwereld" dient nog de volgende restrictie gemaakt te worden:

- De architect moet een meer specifieke binding met Utrecht hebben, in de zin dat hij er gewoond en veel gewerkt heeft. Veel architecten met een bekendere naam dan die ter sprake zullen komen hebben ook in Utrecht gewerkt, bv. Posthumus Meyes, Verheul, Staal, Kropholler en De Bazel. Zij zullen echter niet in beschouwing genomen worden.

2.4.1 De eerste generatie

Na een periode waarin het bouwbedrijf in Nederland vrijwel geheel stil ligt, komt hier na de Franse bevrijding in 1813 langzaam maar zeker weer een groei in. Ook in Utrecht doet een nieuwe bedrijvigheid zich voelen.

Voor het grote project van de verfraaiing der stad trekt men weliswaar de Haarlemse architect Zocher aan, maar de stad kent inmiddels ook een aantal "eigen" architecten. De meest bekende namen zijn:

J. van Embden, de stadsarchitect die in 1823 al de plannen voor de verbouwing van het stadhuis ontwierp, die in 1826 uitgevoerd zijn.¹⁴

De volgende stadsarchitect C.A. Boll van Buuren (?-1860), die vrij veel gebouwen in de stad ontwierp, zoals de politiepost Wittevrouwen en het Meteorologisch instituut, maar van wie verder toch niet veel bekend is.¹⁵

Een architectenfamilie die over enige generaties werkzaam is, is de familie Van Lunteren.¹⁶ In 1806 vestigt Hendrik van Lunteren zich in Utrecht. Over hem vermeldt Rieber het volgende: "In hoofdzaak heeft hij dan ook zijn vermaardheid verkregen als aanlegger van landgoederen; tevens werden zijn werken op uitsluitend bouwkundig gebied, vooral door zijn tijdgenooten, zeer geroemd en gewaardeerd, zoodat hij zich in minstens even uitgebreiden werkkring als zijn tien jaren jongeren tijd- en vakgenoot Zocher mocht

¹² R.C. Hekker, 'De Nederlandse bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw', *Bulletin van de K.N.O.B.*, januari 1951, 1 e.v.

¹³ Tent. cat. Amsterdam, Architectuur Museum, *Architectura* 1893-1918, Amsterdam 1975, 4.

¹⁴ J.E.A.L. Struick, op. cit., 315.

¹⁵ Een korte vermelding over deze architect is te vinden in: *De Opmerker*, 9 februari 1878.

¹⁶ E. Cremers, F. Kaaij en C.M. Steenberg, op. cit., 123. C.T.J.L. Rieber, *De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst van 1842-1892*, s.l. 1892, 7.

verheugen."¹⁷ Vervolgens is er zijn zoon, Samuel Adrianus van Lunteren, die, volgens Rieber, even bekend geworden is als zijn vader.¹⁸ Tot slot is er diens zoon I.H.J. van Lunteren. Deze architect is een tijdgenoot van Houtzagers, maar over hem is verder weinig bekend.

De meest opmerkelijke figuur uit deze eerste periode is de architect Christiaan Kramm (1797-1875). Aanvankelijk opgeleid als goudsmid, volgde hij schilder- en tekenles aan de stadstekenacademie bij P.C. Wonder. Samen met zijn leermeester decoreert hij de nieuwe schouwburg van Utrecht. Hierdoor wordt zijn belangstelling voor de bouwkunst gewekt en legt hij zich toe op de bestudering ervan. Als architect is hij in wezen een autodidact, maar het meest geëerd.¹⁹

Hij ontvangt vele opdrachten waaronder het gerechtsgebouw, de uitbreiding van de Willem Arntz-stichting en verschillende huizen aan de van Asch van Wijckskade en de Plompetorengracht. Deze gebouwen zijn alle min of meer, in de dan populaire doristisch neo-classicistische stijl ontworpen.²⁰

Zeer opvallend is hiernaast Kramms belangstelling voor de gothiek. Aanzet hiertoe is wellicht een opdracht die hij in 1823 kreeg om een tekening van de Utrechtse Dom te vervaardigen voor een Duitse uitgave met afbeeldingen van Europeesche kathedralen. Als directeur en hoofdonderwijzer voor de bouwkunst van de stadstekenschool, sinds 1825, voert hij hier het bestuderen en tekenen van de gotische stijl in. Zelf ontwerpt hij ook verschillende gebouwen in neo-gothische trant. Hekker meent dat Kramms kerk van Soesterberg uit 1838 het vroegste neo-gothische gebouw in Nederland is.²¹

Nog eerder is echter het ontwerp voor de uitbreiding van Paushuize, voltooid in 1834. Ongetwijfeld is dit ontwerp ingegeven door hetgeen er al stond, maar juist deze eerste pogingen, voordat theoretici als Alberdink Thijm zich ermee gingen bemoeien, op het gebied van de neo-gothiek hebben tot nu toe weinig aandacht gekregen. Het werk van Kramm neemt hierin een belangrijke plaats in.

Tot slot moet nog N.J. Kamperdijk genoemd worden. Hij is een leerling van Kramm geweest en betrokken bij de restauratie van de Dom.²² Later, als architect van de Nederlandsche Centraal Spoorweg Maatschappij, ontwerpt hij in Utrecht het eerste hoofgebouw, Moreelsepark 1.²³

2.4.2 Het Bernulphusgilde²⁴

Een zeer specifieke groep van architecten en kunstenaars heeft er in Utrecht bestaan rond het Bernulphusgilde. Dit Gilde, oorspronkelijk alleen bedoeld voor kunstminnende geestelijken, is in 1869 opgericht door G. van Heukelum, kapelaan te Utrecht. De oprichting van het Gilde hangt samen met het herstel van de katholieke kerk in Nederland en is hier direct mee verbonden. De uitgesproken ideeën van Van Heukelum over kunst en

¹⁷ C.T.J.L. Rieber, op. cit., 7.

¹⁸ Ibidem, 7.

¹⁹ Alle biografische gegevens over Kramm hier vermeld, zijn overgenomen uit: Dr. Wap. *Levensberigt van C. Kramm*, Utrecht 1857.

²⁰ R.C. Hekker, op. cit., 9-13.

²¹ Ibidem, 21-22.

²² Dr. Wap, op. cit., 4.

²³ Romers, *De spoorweg architectuur in Nederland 1841-1938*, Zutphen 1981, 136.

²⁴ *Het Gildeboek, orgaan van het Bernulphusgilde*. G. Brom, *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933. H.P.R. Rosenberg, *De 19^e eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's Gravenhage 1972.

architectuur worden door de door hem om zich heen verzamelde kunstenaars, zoals Alfred Tepe, F.W. Mengelberg, H. Geuer, vorm gegeven.

Het gevolg hiervan is een soort Utrechtse school van neo-gothiek, i.t.t. die van Cuypers in Amsterdam, en kan als een typisch Utrechts fenomeen beschouwd worden. Het zeer besloten en doelgerichte karakter van het Gilde sluit het in wezen wat buiten de meer algemene architectenwereld van Utrecht. Hierom wil ik het in deze scriptie bij deze vermelding laten.

2.4.3. De jaren 1870-1920

Zoals uit hoofdstuk I heeft mogen blijken, zijn het vooral de jaren 1870-1920 waarin de stad sterk uitbreidt. Een deel van deze bouwactiviteit bestaat uit (speculatie) woningbouw in handen van eigenbouwers. Een ander deel bestaat echter uit nieuwe (openbare) gebouwen voor gemeenten, bedrijven en instellingen en betere woningbouw. Juist voor dergelijke opdrachten is men eerder geneigd een architect in de arm te nemen. Vanzelfsprekend zijn hierdoor meer en meer architecten nodig. Er is dan ook een duidelijke toename te bespeuren van het aantal architecten en bouwkundigen in Utrecht.

Van 1880 tot 1897 neemt dit aantal van 22 tot 44 toe. In 1897/1898 is er een forse toename tot een totaal van 60. Deze sprong herhaalt zich in 1900/1901 tot 82. Hierna stijgt het aantal in een hoger tempo tot 160 architecten en bouwkundigen in 1920.²⁵ Bovendien zijn onder de rubrieken "architecten" en "bouwkundigen" in de adresboeken vele namen terug te vinden van in Utrecht woonachtige en werkzame architecten. Bekende namen zoals die van C. Vermeijs, F.J. Nieuwerhuis, A. Tepe, R. Rijksen, C. de Haas, I.H.J. van Lunteren en P.J.C. Klarhamer zijn in deze scriptie al eens ter sprake geweest of zullen nog genoemd worden.

Maar er zijn ook vele namen van wie niemand meer gehoord zal hebben. Het is onmogelijk van al deze namen na te gaan in hoeverre men nu werkzaam geweest is als architect met een voor die tijd gebruikelijke opleiding of meer op het vlak van eigenbouwer.

In ieder geval is het mogelijk om in Utrecht zelf de eerste beginselen op het gebied der bouwkunst machtig te worden.

Tot 1866 was dit mogelijk aan de stadstekenschool, bij de architect Kramm. In 1850 wordt er bovendien een Technische School in Utrecht gesticht.²⁶ Hier wordt naast de vakken wiskunde, scheikunde en natuurkunde, natuurlijke historie en technologie en warenkennis, ook tekenonderwijs gegeven. Het doel en de inhoud van het tekenonderwijs wordt als volgt geformuleerd: "Hierbij is het hoofddoel, de vaardigheid en juistheid van oog en hand te oefenen, den smaak en de verbeelding te vormen zoo gaat hij tot de meest zamengestelde opgaven uit het bouwkundig teekenen over, tot dat hij eigenlijk in staat is, om een gebouw naar de natuur af te beelden en daarvan den plattegrond, den opstand en de doorsnede voor te stellen en ook zelfs een ontwerp daarvan te vervaardigen. Bij het bouwkundig teekenen zal er gelegenheid zijn, om ook het noodige uit de schoone bouwkunst bij het onderwijs op te nemen en door voorbeelden op te helderen en in praktijk te brengen terwijl voor hen wier beroep dat vereischt, daarbij het situatie of plan teekenen het aanbrengen van schaduwen en de steensneden kunnen gevoegd worden."²⁷

²⁵ *Nieuw Adresboek van de stad Utrecht*, enz., Utrecht, v.a. 1876.

²⁶ *Plan voor eene binnen Utrecht op te rigten Technische School*, Utrecht 1850.

²⁷ *Het onderwijs te geven aan de Technische School te Utrecht*, Utrecht 1850, 29.

In eerste instantie is dit nog het oude model van onderwijs; kopiëren en tekenen naar de natuur. Pas in een tweede fase komt de leerling ook toe aan het zelf ontwerpen van gebouwen.

Het belang van deze school moet waarschijnlijk niet onderschat worden, getuige een schrijver uit 1916: "de Technische School te Utrecht, die toen onder de leiding van Grothe (later Hoogleeraar aan de Polytechnische School te Delft) stond en zoo ongeveer de eenige gelegenheid voor voorbereidend onderwijs voor eene hoogere technische opleiding in Nederland was."²⁸

Ook na het voltooien van deze school heeft de meer begaafde leerling zich verder kunnen bekwamen op de School voor Kunstnijverheid waar Houtzagers zelf lessen in het vaktekenen en de theorie der bouw- en versieringskunst verzorgt.²⁹

Vooraf deze jaren beslaan Houtzagers' meest actieve periode. Naar aanleiding van zijn activiteiten zal hierop nog nader terug gekomen worden.

2.4.4 De jaren 1920-1940

In 1920 schrijft burgemeester Fockema Andreae: "We staan in Utrecht aan het begin van een nieuw tijdperk."³⁰ Een constatering die met name ook voor de bouwactiviteit in de stad geldt en voor de jonge generatie architecten die aan het nieuwe tijdperk vorm geeft.

In de eerste plaats gaat er van gemeentelijke zijde een toenemende bedrijvigheid uit. De ontwerpen hiervoor zijn niet meer alleen het werk van de Directeur der Gemeentelijke Werken, maar er zijn nu meer architecten in dienst. Vooral de schoolgebouwen die in deze tijd door de gemeente architecten gebouwd worden, met name door J.I. Planjer, verdienen enige aandacht. Wattjes schrijft hierover: "Utrecht is wel zeer gelukkig met zijn nieuwe schoolgebouwen voor het lager onderwijs. Verschillende bekwame en kunstzinnige architecten hebben de stad verrijkt met een groot aantal schoolgebouwen van een zeer goede volop moderne architectuur. Het heeft er wel iets van alsof deze scholen een gemeenschappelijk, speciaal aan Utrecht eigen karakter hebben, evenzeer afwijkend van de zeer persoonlijke schoolarchitectuur van Dudok, als van de vele schoolgebouwen die door de Dienst van Publieke Werken in Amsterdam zijn ontworpen."³¹ Dit zijn de scholen aan de Mecklenburglaan van S.F. Loeb, het Maasplein, de Thorbeckelaan, Laan van Nieuw Guinea en de Laan van Chartreuse, alle van Planjer. Van deze laatste architect zijn ook nog de gemeentereinigingsposten aan de Kromme Rijn en de Laan van Nieuw Guinea.

In de tweede plaats zijn van belang de architecten van woningbouwcomplexen die vooral in deze tijd in Utrecht tot stand komen.

Van een aantal namen is niet duidelijk of ze verder enige rol van betekenis hebben gespeeld: Gulden, Geldmaker, Van Schaik, K.v.d. Berg, van Heerde en Ingwersen.³²

Van een aantal namen daarentegen is meer bekend, ik noem hier: Jan en Theo Stui-vinga, Op ten Noort en Scheffers, E.G. Wentink en Klaarhamer. Van deze architecten is dikwijls ook meer bekend over hun leven en ander werk.

In de derde plaats zijn er nog aan aantal "losse" namen, die genoemd moeten worden. Dit zijn de architecten W.A. Maas, G. v.d. Gaast, G.Th. Rietveld en S. van Ravesteyn. Met name het belang van de laatste twee is veel verstrekkender dan het feit dat ze in

²⁸ C. Muijsken, 'Ferdinand Jacob Nieuwenhuis'. *Bouwkundig Weekblad* 1919, 79.

²⁹ *Regelement, programma en rooster der cursussen voor kunstindustrieel onderwijs*. Utrecht, z.j.

³⁰ Van bouwen en wonen, bijblad van de *Avondpost* 1920.

³¹ J.G. Wattjes, op. cit., 317.

³² Deze namen zijn afkomstig uit: J.H.C. van den Berg en L.S.P. Scheffers, op. cit., 17-19.

Utrecht woonachtig en werkzaam zijn. Van Rietveld is dit veelvuldig en uitgebreid duidelijk gemaakt, voor Van Ravesteyn wat minder, maar hierop hoeft in het kader van deze scriptie niet verder op te worden ingegaan.

Deze periode wil ik besluiten met de woorden van Wattjes: "Al het hier opgesomde is, hoewel een zeer groot gedeelte, toch nog niet alles van hetgeen Utrecht aan moderne bouwkunst biedt. Ik hoop dat dit echter voldoende is om te doen zien, dat, om een juist beeld van de huidige Nederlandsche architectuur te verkrijgen, Utrecht niet verwaarloosd mag worden."³³

2.5 Besluit

Na een aanvankelijk schuchter begin, vormt zich in Utrecht een eigen architectenbestand. Op het moment dat Houtzagers zijn carrière als architect begint, staat deze beroepsgroep aan het begin van een explosieve groei. Dit gaat gepaard met een stijgend gevoel van zelfbewustzijn. Niet alleen van de architecten zelf, maar ook van de plaats die Utrecht als geheel inneemt op het nationale architectuurtoneel.

Een ander aspect van de Utrechtse bouwwereld is de mogelijkheid, die men in de stad zelf heeft tot het volgen van lager en middelbaar onderwijs. Met drie vakgerichte scholen, een ambachtsschool, een technische school en een school voor kunstnijverheid, zal de onderwijssituatie in Utrecht relatief niet ongunstig geweest zijn.

Dit heeft echter niet kunnen verhouden dat Utrecht, langer dan andere steden, te lijden heeft van het verschijnsel "revolutiebouw".

³³ J.G. Wattjes, op. cit., 332.

Hoofdstuk III

Houtzagers' biografische gegevens en opleiding tot architect

3.1 Inleiding

Nadat in de eerste twee hoofdstukken enige algemene achtergrond betreffende Utrecht gegeven is, wordt het zaak na te gaan wat Houtzagers' positie en activiteiten als architect in deze stad zijn. Hieraan zullen twee hoofdstukken gewijd worden. Dit hoofdstuk bevat gegevens over Houtzagers' leven en zijn opleiding tot architect.

Hiermee kan onderzocht worden of Houtzagers aan de gestelde voorwaarden van Hoofdstuk II, een specifieke binding met Utrecht en een vorm van opleiding tot architect (blz.16 en 19) voldoet.

3.2 Biografische gegevens

Petrus Johannes Houtzagers is een zoon uit een familie die sinds 1760 in Utrecht woont en over vier generaties werkzaam is als "vleeschhouwer".¹ Hij is de oudste zoon, geboren op 13 april 1857 te Utrecht, van Dirk Houtzagers, uit diens derde huwelijk met Anna Geertruida Ludwig. Over de familie, gedachtenwereld en opvoeding is overigens weinig bekend. De heer P.J. Houtzagers, kleinzoon van de architect, meent dat het een welgesteld, gereformeerd gezin geweest is.²

Aan te nemen valt dat Houtzagers zijn jeugd en schoolopleiding in Utrecht genoten heeft. Voor zijn studie verlaat hij de stad voor enige jaren. In 1882 vestigt hij zich in Utrecht als architect.³

Het beroep van architect zal Houtzagers uitvoeren tot 1928. Het hoogtepunt van zijn carrière ligt tussen de jaren 1890-1918. In deze periode zijn er van hem ca. 43 ontwerpen bekend. Hiervan zijn er 30 in Utrecht uitgevoerd, 10 in de directe omgeving van Utrecht (Zeist, De Bilt, enz.) en 3 ver daarbuiten, in Voorschoten, den Bommel en Middelharnis.⁴

In Utrecht, maar ook daarbuiten, is Houtzagers voorts nog op verschillende andere wijzen, o.a. als directeur van het Museum en de School voor Kunstnijverheid actief. Deze activiteiten zullen ter sprake komen in het volgende hoofdstuk.

Tot 1918 blijft Houtzagers, met zijn gezin, in Utrecht wonen, waarna hij naar De Bilt verhuist. Ook in De Bilt is hij nog als architect actief.

In 1928, na het overlijden van zijn vrouw, verhuist Houtzagers naar Loenen aan de Vecht, waar hij op zijn buitenplaats Vegt-Lust de laatste jaren van zijn leven een teruggetrokken bestaan leidt.

Hij overlijdt hier op 21 januari 1944, 86 jaar oud.

¹ Alle biografische gegevens betreffende Houtzagers zijn afkomstig uit de documentatie van het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag.

² De heer Petrus Johannes Houtzagers woont in Soestdijk, alwaar ik op 12-01-1983 een gesprek met hem gevoerd heb. Zie bijlage III.

³ Nieuw adresboek van de stad Utrecht, enz. 1882-1883.

⁴ De vondst van deze drie ontwerpen berust min of meer op toeval. Het is mogelijk dat Houtzagers meer ontwerpen ver buiten Utrecht gebouwd heeft. Het opsporen hiervan stuit echter op grote moeilijkheden.

3.3 Houtzagers' opleiding tot architect

Van de vele veranderingen in de 19de eeuw, is een nieuwe architectuuropleiding er één. Er ontstaat kritiek op het oude onderwijssysteem van de academies van b.v. Amsterdam en Rotterdam: "Het artistiek element trad bij dit onderwijs niet op den voorgrond en bestond zooals gezegd, uit een dorre, nuchtere teekenmethode, n.l. het in hoofdzaak nateekenen der zuilenorden van Vignola".⁵ Een kritiek die dikwijls geuit is op het onderwijs aan de academies in vele landen.

Als alternatief en poging tot hervorming wordt in 1864 de Polytechnische School in Delft opgericht, waar o.a. bouwkundig onderwijs gedoceerd wordt.⁶

Het onderbrengen van het bouwkundig onderwijs bij een technische school betekende in zoverre een verbetering dat de student kennis neemt van de meer constructieve en (nieuwe) technische aspecten van het bouwen:

"In deze scholen is men uit de buitensporig hooge sfeer, waarin zich het leerstelsel der akademiën bewoog, nedergedaald tot het oplossen der vraagstukken van onzen tijd en tot de bevrediging der behoeften van het dagelijksch leven. Stations, post- en telegraafkantoren, goederen-bureaux, wachterswoningen, perrons, werkplaatsen en fabriekgebouwen zijn de ontwerpen, waartoe reeds het innig verband met de met reuzenschreden vooruitgaande ingenieurskunst aan de Polytechnische scholen aanleiding gaf".⁷ Deze nieuwe opleiding betekent echter ook een tweespalt in de architectenwereld: is de architect een kunstenaar of een ingenieur? Talrijk zijn de discussies in architectenkringen over deze kwestie.⁸

Ondanks de vele nadelen van de studie bouwkunde aan de Polytechnische School, wordt hier toch de grondslag gelegd voor meer moderne denkbeelden t.a.v. kennis en kunde van een nieuwe generatie architecten.⁹

Ook Houtzagers volgt in eerste instantie de opleiding in Delft. Hij staat van 1875-1879 ingeschreven als student.¹⁰ Hiervan volgt hij slechts twee van de vier jaar bouwkundig onderwijs. Dit is een veel voorkomend verschijnsel. In 1889 hebben er 225 studenten bouwkunde gestudeerd, maar slechts 35 hiervan hebben ook het diploma behaald.¹¹

Het onderwijs in deze jaren is geheel in handen van professor Eugen Gugel.¹² Gugel is steeds een vurig strijder geweest voor het onderwijs aan de technische school. Een belangrijk deel van zijn mening over dit onderwijs is terug te vinden in twee geschriften: *Bouwkundig Onderwijs* en *De Akademiën en het Kunstonderwijs*.¹³

⁵ Jacob F. Klinkhamer, 'De Afdeling Bouwkunde'. *Gedenkschrift van de koninklijke akademie en van de polytechnische school 1842-1905*, 197.

⁶ De geschiedenis van de Polytechnische School tot aan de omvorming tot Technische Hoogeschool in 1902 is terug te vinden in: *Gedenkschrift van de koninklijke akademie en van de polytechnische school 1842-1902*, Delft 1906.

⁷ E. Gugel, *De Akademiën en het Kunstonderwijs*, Arnhem 1869, 19.

⁸ M. Bock, *Anfänge einer neuen Architektur*, 's-Gravenhage 1983, 268 e.v.

⁹ Tent. Cat. Amsterdam, Architectuur Museum, *Het Nieuwe Bouwen, Voorgeschiedenis*, Amsterdam 1982, 45 e.v.

¹⁰ Gegevens over Houtzagers in Delft zijn afkomstig uit een brief gedateerd 26-04-1982 van de Centrale Studentenadministratie T.H. Delft.

¹¹ *Bouwkundig Weekblad*, 31 augustus 1889, 206.

¹² Hoewel hij niet onbelangrijk voor zijn tijd was, is er aan Eugen Gugel nooit veel aandacht besteed. Gegevens over hem zijn niet op enigerlei wijze gebundeld te verkrijgen.

¹³ *Bouwkundig Weekblad*, 31 augustus 1889, 207.

Als docent wordt hij alom geëerd en geroemd. Een deel van zijn onderwijs heeft hij vastgelegd in een viertal omvangrijke werken: *Geschiedenis der Bouwstijlen*, *Architectonische Vormleer*, *Beginnelen van het Projecteeren* en *Hout- en Vakwerkbouw*.¹⁴

Dat ook Houtzagers daadwerkelijk tot één van zijn "dankbare" leerlingen behoort, bewijst zijn bijdrage in het album dat Gugel bij zijn 25-jarig jubileum van oud-leerlingen aangeboden krijgt: een waterverfschets van een villa.¹⁵

Gedurende de jaren 1877 tot 1879 studeert Houtzagers nog wel in Delft, naar hij staat slechts ingeschreven voor de vakken "Geschiedenis der Bouwkunst" en "Ornament". Dit laatst genoemde vak wordt gedoceerd door Gugels assistent Adolph le Comte.¹⁶ Zijn activiteiten en onderwijs op het gebied van kunstnijverheid is, gezien de mening van tijdgenoten van groot belang geweest: "De leerstoel die le Comte innam aan de Polytechnische School te Delft is én voor de Nederlandsche bouwmeesters én voor de ontwikkeling der Nederlandsche kunstindustrie van groot belang geweest".¹⁷ Op het belang van le Comte i.v.m. Houtzagers' verrichtingen op het gebied van kunstnijverheid zal nog teruggekomen worden.

Het vervolg van Houtzagers' opleiding is vooralsnog enigszins onzeker. Vast staat dat hij naar Parijs is gegaan om daar te studeren. Echter noch de school, noch de duur van het verblijf zijn bekend.¹⁸

Deze stap op zich past geheel in de toenmalige opvatting van vorming en onderwijs. Gugel schrijft hierover: "Wèl is dus de tijdelijke studie aan buitenlandsche scholen nuttig en vruchtbaar, en in dit vak zeer algemeen gebruikelijk; want nog meer dan voor den schilder en beeldhouwer, is voor den architect het zien en genieten van oude en nieuwe meesterwerken zijner kunst een voorwaarde zijner ontwikkeling, en Nederland is aan monumentale gebouwen niet zeer rijk".¹⁹

Menig Nederlands architect heeft dit advies opgevolgd. Ik ben dan ook van mening dat dit feit niet geheel te wijten is aan de gebrekkigheid van de Nederlandse architectuur opleidingen, maar gezien de inhoud van het citaat er ook in die tijd nog een duidelijke "Grand Tour" gedachte meespeelt.

Tenslotte is het vrijwel zeker dat Houtzagers nog gebruik gemaakt heeft van een derde opleidingsmogelijkheid, namelijk in het atelier of de werkplaats van een architect. Ook dit wordt door Gugel van harte aanbevolen: "Veeleer is ook voor den bouwkundigen ingenieur de weg, die door civiel-ingenieurs, werktuigkundige ingenieurs en technologen doorgaans wordt gevolgd, namenlijk: *zich door werkzaamheden in ondergeschikte betrekking tot meer zelfstandig optreden voor te bereiden*, de zekere en juiste".²⁰

¹⁴ Ibidem, 206.

¹⁵ *Album ter ere van het 25-jarig jubileum van professor Eugen Gugel, aangeboden door zijn oud-leerlingen*, 1889. Dit album is in het bezit van de bibliotheek Bouwkunde van de T.H. Delft. Een beschrijving ervan is te lezen in: *Bouwkundig Weekblad*, 1889, 211.

¹⁶ Het belang van le Comte voor de ontwikkelingen van de Nieuwe Kunst wordt ook door L. Gans aange-
toond: L. Gans, *Nieuwe Kunst. De Nederlandse bijdrage tot de Art-Nouveau*, Utrecht 1966, 72-75.

¹⁷ Jurriaan Kok, 'Adolf le Comte'. *Bouwkundig Weekblad*, 1894, 249.

¹⁸ Het verblijf in Parijs wordt uit schriftelijke bron bevestigd in overlijdensberichten in *Utrechts Nieuwsblad*, *Algemeen Handelsblad* en *de Standaard* van januari 1944. Mondeling bevestigt de heer P.J. Houtzagers, kleinzoon van de architect, dit gegeven eveneens. Navraag bij twee meer voor de hand liggende scholen, de Ecole Polytechnique en de Académie des Beaux-Arts te Parijs, heeft niets opgeleverd. Brieven met een negatief antwoord heb ik resp. ontvangen op 24 maart 1982 en 20 april 1982. Gugel is in één van zijn geschriften zeer lovend over een derde school: 'Ecole centrale d'architecture'. Een brief naar dit instituut heeft helaas geen enkel antwoord opgeleverd. E. Gugel, *De Akademiën en het Kunstonderwijs*, Arnhem 1869, 25.

¹⁹ E. Gugel, 'Bouwkundig Onderwijs'. *Vragen des Tijds*, 1878, 8.

²⁰ Ibidem, 8.

De vooronderstelling van Houtzagers' leerlingenschap bij een andere architect berust niet op geschreven bronnen, maar op de volgende gegevens: In het Gemeente Archief van Utrecht bevinden zich een 15-tal tekeningen, toegeschreven aan P.J. Houtzagers en alle afkomstig uit een schenking van Ferdinand Jacob Nieuwenhuis.²¹ De tekeningen worden gedateerd in het jaar 1881 en hebben tot onderwerp verschillende opmetingen van de interieurs van de Domkerk, Nicolaas-, Jans-, Jacobi- en Buurkerk (afb. 1, 2). Nieuwenhuis nu vestigt zich in 1875 als architect in Utrecht. Hier oefent hij tot 1890, het jaar waarin hij tot directeur der Gemeente Werken benoemd wordt, een particuliere architectenpraktijk uit. Gedurende deze jaren wordt onder zijn leiding o.a. de restauratie van de Domkerk en herstellingen aan alle hierboven genoemde kerken uitgevoerd. Ook staat hij enige jaren ingeschreven als onderwijzer in de "tekenkunde".²²

Op grond van de datering, inhoud en schenking van de tekeningen van Houtzagers en de activiteiten van architect Nieuwenhuis, meen ik te kunnen aannemen dat Houtzagers, na in Parijs geweest te zijn en voordat hij zich als zelfstandig architect te Utrecht, in 1882, vestigt, hij gedurende enige tijd bij F.J. Nieuwenhuis in de leer geweest is.

Een laatste argument dat hiervoor pleit, is het feit dat Nieuwenhuis zelf tevens een toegewijd leerling en later een gewaardeerd collega van Gugel geweest is. Bekend in dit opzicht is de samenwerking tussen beide architecten aan het ontwerp van het, spraakmakende, nieuwe Academiegebouw te Utrecht.

Met deze laatste leermeester sluit Houtzagers een opleidingstijd van zeven jaar af, waarna hij zich als zelfstandig architect vestigt.

3.4 Besluit

In de eerste plaats kan er geconstateerd worden dat Houtzagers in hoge mate gebonden is aan de stad Utrecht. Hij heeft hier vrijwel zijn gehele leven gewoond en gewerkt.²³

Het grootste deel van de, bekende, ontwerpen is hier ook uitgevoerd.

Hoewel deze scriptie maar een klein deel van de Utrechtse architectenwereld kan beschrijven, kan Houtzagers' doen en laten, voorlopig wellicht, als pars pro toto hiervan gezien worden. In het volgende hoofdstuk zal met name dit "doen en laten" nader aan de orde komen.

In de tweede plaats kan gesteld worden dat Houtzagers vrijwel alle, voor zijn tijd gebruikelijke, opleidingsmogelijkheden tot architect gevolgd heeft. Weliswaar heeft hij aan de Polytechnische School geen diploma behaald, maar dit is niet ongebruikelijk.

Belangrijk is het hierbij te weten op welke wijze dit onderwijs Houtzagers beïnvloed heeft. Het gaat hierbij om twee aspecten.

Ten eerste de invloed op zijn werk in stylistisch opzicht.

Ten tweede de invloed op zijn denkbeelden en opvattingen.

Het eerste aspect zal ter sprake komen bij de behandeling van Houtzagers' werk. Het tweede aspect is in eerste instantie moeilijk na te gaan, gezien de schaarse uitlatingen van Houtzagers zelf. Eén en ander zal dus moeten blijken uit zijn handelen. Twee zaken kunnen hierbij echter voorop gesteld worden:

Het onderwijs in Delft heeft Houtzagers in ieder geval bekend gemaakt met moderne bouwmaterialen als ijzer. Bovendien heeft dit onderwijs Houtzagers in kennis gesteld van functionalistische denkbeelden. Gugel formuleert dit als volgt: "De architectuur

²¹ Gemeente Archief Utrecht, Topografische Atlas: Domkerk TA.HF 26; Janskerk TA.IC 4.23; Jacobskerk TA.JB 4.27; Nicolaaskerk TA.JC 4.20; Buurkerk TA.JA 5.33-35.

²² C. Muysken, 'Ferdinand Jacob Nieuwenhuis'. *Bouwkundig Weekblad*, 1919, 79 e.v.

²³ *Nieuw adresboek van de stad Utrecht enz.* 1879-1880.

immers is in de eerste plaats de dienaar van het nuttige. Zelfs bij de meest vrije schepping van kunst en weelde blijft de bouwstof en de techniek nog in hoge mate wetgevend: zij leiden en bevruchten de phantasie".²⁴

Bij al het geruzie over de verhouding en de relatie tussen architect en ingenieur poneert Houtzagers zichzelf als architect. Hiervan leveren de adresboeken het bewijs. Hierin kan men, als in de Gouden Gids, zijn naam per beroepscategorie laten vermelden. Als Houtzagers de keus heeft tussen de categorieën aannemers, ingenieurs, bouwkundigen en architecten, kiest hij voor het laatste.²⁵

²⁴ E. Gugel, *De Akademiën en het Kunstonderwijs*, Arnhem 1869, 22.

²⁵ *Nieuw adresboek van de stad Utrecht enz.* Na 1882 wordt er een aparte categorie architecten ingevoerd. In 1897 worden architecten en bouwkundigen samengevoegd.

Hoofdstuk IV

Houtzagers, activiteiten en positie

4.1 Inleiding

Nu duidelijk is dat Houtzagers min of meer als representant van de Utrechtse architectenwereld kan dienen, is het zaak na te gaan op welke gebieden hij hier actief is en wat zijn positie is. Dit zijn in de eerste plaats zijn werkzaamheden en positie die samenhangen met zijn architectenbestaan.

In de tweede plaats vervult Houtzagers verschillende functies die niet direct verband houden met zijn beroep als architect. Hiervan is de belangrijkste zijn directeurschap van het Museum en de School voor Kunstnijverheid.

4.2 Activiteiten en positie als architect

Als Houtzagers in 1882 zijn architectencarrière aanvangt, bestaat er in Utrecht inmiddels een stevig gevestigde architectenorganisatie in de vorm van de Utrechtse Afdeling van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst: "Op vaster grondslag werd te Utrecht een Afdeling opgericht; zij ontstond 21 september 1875 en was reeds tot belangrijken bloei gekomen, toen zij in September 1878 de leden der Maatschappij bij hunne algemeene bijeenkomst te gast had".¹

Het doel van deze afdelingen is: "op te wekken tot bevordering van den bloei en tot meerder belangstelling in de werkzaamheden der Maatschappij. Daarbij kwam natuurlijk het streven om vakgenooten uit een zelfde plaats in nauwere aanraking met elkander te brengen, waaruit onderlinge ontwikkeling en leerling moesten voortvloeien".²

Het werk dat de Maatschappij ter verbetering van de positie van de architect en de bouwkunst verricht heeft, is niet van geringe betekenis geweest. Bovendien gaat er na de reorganisatie van 1880 een nieuwe daadkracht van de Maatschappij uit.³

Het is in de eerste plaats in deze kringen waar Houtzagers' contact met vakgenoten gezocht moet worden.

De activiteiten van de Utrechtse afdeling vormen een afspiegeling in het klein van de activiteiten die er van de Maatschappij als geheel uitgaan. De Maatschappij als geheel beweegt zich op diverse terreinen die duidelijk te volgen zijn in het tijdschrift dat men vanaf 1880 uitgeeft: *Het Bouwkundig Weekblad*. De artikelen hierin zijn van uiteenlopende aard, van boekbesprekingen tot het uitschrijven van prijsvragen, van kunsthistorische beschouwingen tot technische verhandelingen en van heftige pennestrijd tot eenvoudige berichten van aanbestedingen. De leden- en lezerskring van de Maatschappij en het Bouwkundig Weekblad omvat de gehele toenmalige bouwwereld, aannemers, werkbazen, ingenieurs, industriëlen en architecten. Deze laatsten hebben wel steeds een dominerende rol gespeeld, zij vormen in wezen de leiding en het bestuur van de Maatschappij.⁴

¹ C.T.J.L. Rieber, op. cit., 56.

² Ibidem, 56.

³ M. Bock, op. cit., 83.

⁴ J.G. ??achternaam, 'Actueele vraagstukken'. *Bouwkundig Weekblad*, 1908, mei, 185-187. Dit artikel geeft o.a. statistiek van samenstelling van de leden van de Maatschappij van dat moment.

De gegevens over het reilen en zeilen van de Utrechtse afdeling zijn terug te vinden in de verslagen die in het *Bouwkundig Weekblad* verschijnen.⁵ Ook in Utrecht organiseert men prijsvragen zoals in 1885 voor het ontwerp van een wandbetimmering of in 1890 voor een winkelhuis; men maakt excursies naar b.v. de Lood- en Zinkpletterij Hamburger in 1883 of een zomerexcursie in 1890 naar Enkhuizen en Hoorn; er worden voordrachten gehouden zoals in 1901 door Nieuwenhuis over de restauratie van de Dom en in 1906 door een civielingenieur uit Amsterdam over constructiemateriaal en gebruik van I-balkijzers.⁶ Hiernaast komen bestuurlijke zaken aan de orde. Ook in Utrecht zijn het de architecten die het voor het zeggen hebben. Zo is Nieuwenhuis lange tijd voorzitter, evenals I.H.J. van Lunteren. Voor zover ik heb kunnen nagaan is Houtzagers dit nooit geweest.⁷

Door zijn lidmaatschap heeft Houtzagers wel de mogelijkheid tot contacten in de architectenwereld op nationaal niveau en tot het volgen van de meest recente architectuurontwikkelingen en discussies.

De invloed die hiervan uitgegaan is op Houtzagers' eigen werk zal behandeld worden in het volgende hoofdstuk.

4.2.1 De Bond van Nederlandse Architecten

Juist het algemene en ruime karakter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst leidt tot kritiek en onvrede. Bij een groep van architecten, waaronder De Bazel, Berlage, Ingenohl en Kromhout, ontstaat de gedachte om een bond te stichten alléén voor architecten.⁸

Dit zou een beroepsvereniging moeten worden, die de materiële en wettelijke belangen van de architect moet gaan behartigen om zo een sterke positie te kunnen innemen t.o.v. bijvoorbeeld de Algemene Aannemersbond en de Algemene Opzichters en Teekenaarsbond.⁹ Zo zou de positie van de architect verbeterd kunnen worden, die, getuige de volgende woorden niet zo'n respectabele naam heeft: "Juist in het feit dat tot nu toe geen voldoende omlijnd criterium voor het architect-zijn heeft gegolden, ligt de oorzaak van velerlei misstand en van het geringe respect dat de architect bij het publiek geniet, daarin ligt ook de oorzaak dat de architect en beunhaas met alle tusschenschaakeeringen door dat publiek over een zelfden kam geschoren worden. En dat zal zo blijven wanneer het architectenberoep niet volkomen wordt losgemaakt van alle bijberoepen die tot dat van aannemer of leverancier, hoe achtenswaardig beide in hun kwaliteit zijn, naderen".¹⁰

De uiteindelijke oprichting van de Bond van Nederlandse Architecten verloopt niet zonder slag of stoot en brengt 'niet alleen alle hoofden maar ook vele harten in

⁵ Deze verslagen zijn maar zeer beknopt. Meer uitgebreid archiefmateriaal van de Utrechtse afdeling van de Maatschappij is in het Gemeente Archief van Utrecht niet aanwezig. Mogelijk is dit opgenomen in het archief van de Maatschappij zelf. Dit archief, dat zich in het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst bevindt, is echter nog niet geordend.

⁶ Vermelding van deze artikelen resp. in het: *Bouwkundig Weekblad*, 1885, 294; 1890, maart, 65; 1901, november, 449; 1906, 133.

⁷ Een verslaggever van *De Opmerker* is van mening dat Houtzagers in 1901 voorzitter is: *De Opmerker*, 1901, 282. Dit is onjuist, daar op dat moment F.J. Nieuwenhuis voorzitter is. *Bouwkundig Weekblad*, 1901, februari, 39-40.

⁸ *Architectura*, 1908, maart, 81-82.

⁹ C.N. van Goor, 'Actueele vraagstukken, De Nederlandsche Architectenbond (N.A.B.)'. *Bouwkundig Weekblad*, 1908, maart, 206-208.

¹⁰ Idem, 'M.T.B.D.B. en N.A.B.'. *Bouwkundig Weekblad*, 1908, mei, 311-312.

beroering'.¹¹ Tot de daadwerkelijke oprichting van de B.N.A. wordt besloten in een vergadering op 29 februari 1908 in het gebouw van Kunst en Wetenschappen in Utrecht. Op deze vergadering treffen we ook Houtzagers aan.¹² In de B.N.A. is Houtzagers één van de mannen van het eerste uur. In het eerste gekozen bestuur vervult hij van 1908-1911 de functie van penningmeester. Van 1917-1919 is hij voorzitter van de Bond. Voorts vervult Houtzagers functies in verschillende commissies, zoals de permanente prijsvraagcie., de cie. voor de bouwverordeningen, en de cie. voor de voorbereiding van een museum voor architectuur.¹³

Hieruit kunnen we twee zaken afleiden: dat de beroepsbelangen van de architect Houtzagers nauw aan het hart liggen en dat Houtzagers niet alleen zichzelf als architect poneert, maar dit ook is volgens de erecode die door de B.N.A. hierover opgesteld is.¹⁴

Wederom is het moeilijk om meer specifiek op Houtzagers' handelen in te gaan, daar ook het archief van de B.N.A. nog ongeordend is. Ter illustratie geef ik in bijlage V de toespraak die Houtzagers op 28 februari 1918 bij het 10-jarig bestaan van de Bond houdt.

4.2.2 Architectura et Amicitia, het Kunstverbond en de Bouwraad

Naast de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst bestaat er een tweede belangrijke architectenvereniging: Het genootschap Architectura et Amicitia. Deze organisatie heeft met name in de laatste jaren van de 19de eeuw een grote invloed in architectenkringen rond haar blad *Architectura*.¹⁵

In Utrecht lijkt de betekenis hiervan niet van groot belang te zijn. Een ledenlijst uit 1899 geeft 9 Utrechtse leden, die met een enkele uitzondering, tot nu toe geen opvallende betekenis binnen de Utrechtse architectenwereld lijken te hebben gespeeld.¹⁶

In 1910 komt hier verandering in, als, vooral door de drijfkracht van de architect C. de Haas, de 'Utrechtse club van architecten van het Genootschap Architectura et Amicitia' opgericht wordt.¹⁷ In felle bewoording uit De Haas zijn kritiek op de 'versufte' en 'slaperige' toestand der bouwkunst in het 'stadje' Utrecht. Hij besluit met de volgende wens: "laat Utrecht in den nieuwen stroom des levens zijn deel nemen, opdat ook Utrecht bewust worde van een nieuw te komen kunstperiode en waarin weer de menschheid het 'Schoone' in plaats van het 'geld' dienen gaat.

Dat Utrecht niet langer blijft toekijken en blijft afwachten wat gebeuren gaat, maar ook den hand aan den ploeg slaat en een werkzaam gezond en frisch aandeel gaat nemen in het hernieuwd en verjongd leven".¹⁸

Inderdaad is Utrecht traagheid te verwijten, als men de stad vergelijkt met b.v. Amsterdam. Gezien het feit dat het zwaartepunt in de geschiedschrijving ook altijd op Amsterdam gelegen heeft, is het voorsnog niet mogelijk om een meer gelijkwaardiger vergelijking met andere [provincie] steden te maken.

¹¹ J.G., ??achternaam 'Onzuiverheden'. *Bouwkundig Weekblad*, 1908, maart, 208-209.

¹² *Architectura*, 1908, maart, 81-82.

¹³ Gegevens afkomstig uit diverse nummers van: *Mededeelingen van den Bond van Nederlandsche Architecten*, 1908-1919.

¹⁴ Deze erecode wordt verscheidene malen bijgesteld en veranderd. Deze heeft o.a. betrekking op de opleiding tot architect en beroepsethiek. *Bouwkundig Weekblad*, 1918, 106.

¹⁵ Zie hierover o.a.: A.W. Reinink, *K.P.C. de Bazel, architect*, Leiden 1965. Tent. cat., Amsterdam, Architectuur Museum, *Nederlandse Architectuur, 1893-1918 Architectura*, Amsterdam 1975.

¹⁶ *Architectura*, 1899, december, 414.

¹⁷ *Ibidem*, 1910, maart, 81.

¹⁸ *Ibidem*, 1910, juni, 205.

De Utrechtse vernieuwers gaan in ieder geval met grote voortvarendheid en elan aan het werk. Het eerste jaarverslag meldt o.a. de volgende activiteiten: "Een schrijven aan B. en W. van Utrecht gericht, ondertekent door 7 verschillende vereenigingen om een schoonheidscommissie te vormen in verband met de te bouwen woningen op het terrein Baanstraat, Prinsenstraat en Nicolaasweg. Dit adres werd met succes bekroond. Correspondentie werd gevoerd met het Utrechtsch Studentencorps betreffende de stadsversiering voor het Lustrum 1911.

Besloten werd een schetscursus op te richten om onder leiding te schetsen en opmetingen te doen in kerken en andere gebouwen.

Een schrijven aan B. en W. van Hilversum gericht met een uitvoerige memorie van toelichting, waarin aangedrongen werd om een nieuw uitbreidingsplan dier gemeente te laten ontwerpen.

Een tentoonstelling van plaatwerken uit de bibliotheek van de Kunst-Nijverheidsschool werd gehouden".¹⁹

Interessant is ook de architectuurtentoonstelling die men samen met de Utrechtse afdeling van de Maatschappij organiseert. Helaas is hiervan in het Gemeente Archief niets bewaard. Een recensie van de tentoonstelling geef ik hier als bijlage. Hieruit spreekt toch een gematigd optimisme over de Utrechtse situatie en zeker geen afkeur van de getoonde architectuur. (bijlage VI)

Houtzagers lijkt in directe zin weinig van doen te hebben met deze "Utrechtse club". Voor zover de (bestuurs)leden van deze club bekend zijn, wordt Houtzagers niet onder hen aangetroffen.

Indirect moet Houtzagers ongetwijfeld wel betrokken zijn geweest, omdat hij in nauw contact staat met De Haas, die in 1908 leraar wordt op de School voor Kunstnijverheid.²⁰

Bovendien is met de architectuurtentoonstelling al gebleken dat er samenwerking bestaat tussen de Utrechtse afdeling van de Maatschappij en deze Club. Deze samenwerking leidt in 1910 tot de oprichting van Het Utrechts Kunstverbond.²¹ Dit kunstverbond, waarin ook instanties als Kunstliefde en het V.V.V. zitting hebben, streeft in vrij algemene zin naar de verbetering van het culturele leven en besef in Utrecht. Uit het negental doelstellingen die men zich stelt, noem ik die welke betrekking op de bouwkunst hebben:

"4o Het verkrijgen van een ontwerp voor een zoo wel doelmatig als kunstwaardig uitbreidings- en bouwplan voor de Gemeente Utrecht.

5o De instelling van een raad tot voorlichting bij de behandeling van bouwkundige vraagstukken."²²

Van de commissie voor een uitbreidingsplan maakt aanvankelijk ook Houtzagers deel uit. Gezien de historie van de Utrechtse stadsuitbreidingsplannen bestaat de indruk dat deze commissie nooit met enig resultaat gekomen is. Houtzagers' deelname aan deze commissie is tevens de enige aanwijzing dat hij zich bezig gehouden heeft met deze problematiek.

Daarentegen is het zeker dat Houtzagers op de hoogte moet zijn geweest van de stadsuitbreidingsplannen in Utrecht; van 1896 tot 1913 is hij gemeenteraadslid voor de A.R.P. De archiefstukken van de raad bieden echter te weinig houvast om t.a.v.

¹⁹ Ibidem, 1911, januari, 20.

²⁰ Jaarverslag der vereeniging 'Het Utrechts museum voor Kunstnijverheid', 1907-1908, 15.

²¹ *Het Utrechts Kunstverbond, verslag 1913*, Utrecht 1913

²² Ibidem, 5.

Houtzagers' mening hierover iets te zeggen.²³ Over de Bouwraad is weer meer te zeggen. In hoeverre deze raad "voorlichting bij de behandeling van bouwkundige vraagstukken" gegeven heeft, is niet duidelijk. Wel spant men zich in op het gebied van de meer theoretische vraagstukken van de bouwkunst; een tweetal bekende punten vragen de aandacht: de verbetering van de positie van de architect en het verhogen van het peil van de bouwkunst: "Het publiek heeft in de laatste jaren zooveel slechte bouwkunst moeten aanschouwen, dat het begrip van hetgeen voor een goeden bouw wordt vereischt zelfs bij vele intellectuelen geheel dreigt te vervallen, zoodat begaafden en beschaafden tot nu toe, niet tegenstaande men op allerlei wijzen poogt het peil van de bouwkundigen op te voeren, nog niet, alleenlijk uitoefenen der bouwkunst door deskundigen d.w.z. architecten tot vasten eisch hebben verheven".²⁴

De architect moet zich ook niet langer beperken tot "gebouwen van bizondere beteekenis", maar ook: "Een huis te bouwen, zelfs een klein huis, een arbeiderswoning, een boerenhofstede, een winkelpui, bij menigeen te weinig geacht en als niet behorende tot de werkzaamheden van den architect gerekend, eischt een bevoegde kracht".²⁵

Hoewel dit niet geheel zeker is, het archiefmateriaal is onvoldoende, is Houtzagers tot 1918 voorzitter van de Bouwraad. [De Haas is lange tijd secretaris.]²⁶ Hiermee neem ik aan dat de mening van de Bouwraad, zoals hier weergegeven, ook die van Houtzagers is.

Men laat het niet bij de geuite wensen en aansporingen alleen. Door jaarlijks een rapport met beoordelingen van in dat jaar uitgevoerde ontwerpen uit te geven, wil de Bouwraad goede en slechte architectuur ten voorbeeld stellen. Helaas is het eerste rapport dat de jaren 1910-1919 beslaat in het Gemeente Archief niet aanwezig. Dit zijn net de jaren waarin het meeste werk van Houtzagers tot stand komt en waarin hij zelf het actiefst is in de Bouwraad.

Het oordeel over de architectuur van deze jaren is in algemene zin wel positief: "Dit bleek toen een vrij dankbaar werk. Van het groot aantal der te beoordeelen gebouwen bleef na schifting toch een vrij groot aantal over, dat voor een bekroning in aanmerking kon komen."²⁷

Tot 1924 verschijnen er nog een zestal verslagen. Daar deze nog maar weinig betrekking op Houtzagers hebben, wil ik ze verder buiten beschouwing laten.

In 1924 wordt de Bouwraad opgeheven: "... omdat het bestaan van de Bouwraad overdadig is geworden door de instelling van een gemeentelijke Schoonheidscommissie".²⁸

4.2.3 Opdrachten en opdrachtgevers

Om iets te weten te komen over Houtzagers' positie als architect, moet ook het soort opdrachten en de opdrachtgevers nagegaan worden.

²³ De geraadpleegde archiefstukken zijn uit het Stadsarchief V, nieuw archief vanaf 1850: *Notulen van de Raad der stad. Notulen van de besloten vergaderingen van de Raad.*

²⁴ *Rapport van den Bouwraad, ingesteld door het Utrechts Kunstverbond, betreffende den bouwvelstand der gemeente Utrecht*, Utrecht 1920, 2.

²⁵ *Een woord tot hen die willen gaan bouwen*, Utrecht z.j., 2.

²⁶ In het verslag van de bouwraad uit 1918 is Houtzagers nog voorzitter. In het verslag van 1920 is dit een ander geworden. *Rapport der beoordeling door de Bouwraad ingesteld door het Utrechts Kunstverbond*, Utrecht 1918 en 1920.

²⁷ *Ibidem*, 1920, 3.

²⁸ Brief gedateerd 7 juni 1927 van de secretaris C. de Graaf aan het Gemeente Archief te Utrecht.

Bekijken we de opdrachten die door Houtzagers uitgevoerd zijn, dan blijkt hieruit een grote verscheidenheid: verschillende scholen, badhuizen, een raadhuis, villa's, arbeiderswoningen, twee kerken en een drukkerij zijn er enkele van. (Voor een volledig overzicht van Houtzagers' werk, zie bijlage II.)

Houtzagers zelf brengt met deze verscheidenheid aan ontwerpen de woorden van de Bouwraad, zoals in het voorgaande aangehaald, in praktijk.

Voor een dergelijke houding, die ook het ontwerpen van gebouwen van "mindere beteekenis" mogelijk maakt, is de grondslag waarschijnlijk al gelegd tijdens Houtzagers' opleiding in Delft. (Zie hierover Gugels woorden, hoofdstuk III, blz. 26.)

Uit deze voorbeelden is tevens de zeer uiteenlopende opdrachtgeverskring van Houtzagers af te leiden.

Globaal vallen deze opdrachtgevers uiteen in de volgende groepen: Opdrachtgevers in de meer traditionele zin, zij die ook reeds in de voorgaande eeuwen hun ontwerp door een architect lieten vervaardigen; overheid, kerk en welgestelde particulieren.

Zo bouwt Houtzagers voor de overheid o.a. het raadhuis van Soest, de rijkslandbouwschool in Utrecht en de gemeentescholen van Den Bommel en Middelharnis.

Tweemaal ontwerpt Houtzagers een kerk: de Engelse kerk in Utrecht en de gereformeerde kerk van De Bilt.

De individuele opdrachtgevers voor wie Houtzagers werkt zijn o.a. de bankier A.F. Kol, de verbouwing van diens huis aan de Drift, W.F. van Iterson, industrieel, een villa aan de Museumlaan en J. Wefers Bettink, eveneens industrieel, een huis aan de Maliebaan.

Hiernaast is er de groep van "nieuwe" opdrachtgevers die een rol gaan spelen in de veranderende maatschappij van de 19de en 20ste eeuw, zoals geschetst in hoofdstuk I, blz. 6.

Houtzagers' opdrachtgevers uit de hoek van de nieuwe nijverheid en handel zijn o.a. de levensverzekeringsmaatschappijen Kosmos en De Utrecht, de bank Vlaer en Kol, het winkelmagazijn Vroom en Dreesman en de drukkerij Bosch.

Opdrachtgevers uit de hoek van de veranderende maatschappelijke en sociale verhoudingen zijn o.a. de stichters van een huishoudschool en de Vereniging van Volksbaden.

Bovendien blijkt Houtzagers met verschillende van zijn opdrachtgevers een relatie van langere duur te hebben gehad. Zo bouwt hij voor Iterson niet alleen diens villa, maar ook woningen op de grond die Iterson in Voorschoten bezit.²⁹ Voor de Vereniging van Volksbadhuizen bouwt hij in 1903 een badhuis op het Koekoeksplein, in 1925 aan de Thorbeckelaan en in 1926 op het Willem van Noortplein. De verbouwing van het warenhuis van Vroom en Dreesman op de Stadhuisbrug/Oudegracht komt in vier fasen in een tijdsspanne van 19 jaar tot stand.

Houtzagers kan zich dus verheugen in een wijde kring van, min of meer trouwe, opdrachtgevers. Aan de ene kant vertegenwoordigen deze opdrachtgevers de gesetelde macht voor wie Houtzagers zijn meer monumentale ontwerpen levert, aan de andere kant bouwt Houtzagers ook arbeiderswoningen en fabriekspannen.

Houtzagers' opdrachtgevers laten hierdoor als groepering geen éénduidig beeld zien. Wel duidt dit op een uiteenlopende en soms langdurige blijf van waardering voor zijn werk.

²⁹ Dit blijkt uit een brief gedateerd 26 augustus 1895 van Iterson aan B. en W. van Voorschoten. Een copie van deze brief is mij toegezonden door de gemeentesecretarie van Voorschoten.

4.2.4 Houtzagers, eigenbouwer?

In hoofdstuk II, blz.16 is gesteld dat een architect zich in principe niet bezig houdt met de eigenlijke uitvoering van zijn ontwerpen. Nu is van Houtzagers bekend dat hij een viertal gebouwen ontwerpt en deze in eigen beheer uitvoert. De vraag is nu of Houtzagers hiermee tevens in de categorie eigenbouwers ingedeeld zou moeten worden. Deze vraag dringt zich vooral op, omdat juist in Houtzagers' tijd men bezig is het beroep van architect te profileren ten opzichte van bijvoorbeeld de aannemers en de ingenieurs.

Zoals uit hoofdstuk III, blz. 28 blijkt, poneert Houtzagers zichzelf in de eerste plaats als architect. Ook in dit hoofdstuk spreekt dit streven uit de woorden van de Utrechtse Bouwraad. Hoe moeten deze eigenbouwpraktijken van Houtzagers dan opgevat worden?

In de eerste plaats moet nagegaan worden om welke gebouwen het gaat en hoe ze tot stand gekomen zijn. In chronologische volgorde zijn dit:

1. In 1883, een villa in het Wilhelminapark in Zeist. Deze villa is bekend uit het *Bouwkundig Weekblad*.³⁰ Hierin staat een afbeelding met een beschrijving, waarin tevens, door Houtzagers persoonlijk ondertekend, een koopsom vermeld wordt.

De aanleg van het Wilhelminapark in Zeist dateert uit 1881. Op initiatief van een aantal particulieren wordt het park met groen, waterpartijen en wegen opgeleverd. De bebouwing van de percelen wordt overgelaten aan de individuele koper. Het ontwerp van Houtzagers is één van de eerste villa's in het park; tot ca. 1885 zijn er niet meer dan negen percelen bebouwd.³¹

Het valt aan te nemen dat Houtzagers één van deze percelen gekocht heeft en hier een huis op gebouwd heeft om te verkopen. Uit de beschrijving in het *Bouwkundig Weekblad* blijkt echter tevens dat de uitvoering van het werk in handen is geweest van aannemers uit Deventer.

Houtzagers heeft hier, waarschijnlijk met eigen geld en, naar eigen ontwerp een villa gebouwd; echter niet zelf de uitvoering ter hand genomen.

2. In 1895, een blok winkelwoonhuizen op de hoek van de Nobelstraat/Lucasbolwerk. Dit blok bouwt Houtzagers nadat hij de grond deels gekocht heeft van, deels geruild heeft met de gemeente.³² Uit de Notulen van de Commissie van Fabricage blijkt tevens dat Houtzagers van plan geweest is om alle grond aan de Nobelstraat tot aan de Lange Jufferstraat op te kopen; een hoger bod van een andere koper verhindert dit.³³

Van dit gebouw is geen aannemer bekend.

3. In 1898, acht woonhuizen in het Wilhelminapark in Utrecht. Na de aanleg van het Wilhelminapark, dan nog Oudwijkerveldpark geheten, wordt ook hier de bebouwing van de percelen aan particulieren overgelaten.³⁴ In dit geval is het een onderneming van Houtzagers samen met twee anderen: H.J. de Ligt en Doorenbos.³⁵ De naam van een aannemer is hier evenmin bekend.

Een minder fraai aspect van deze onderneming is: "de volgende verschrikkelijke geschiedenis: Twee leden van den Gemeenteraad voor den kantonrechter wegens overtreding van de bouwverordening. Dit zeldzame feit deed zich gister te Utrecht voor; maar bovendien onder de verzwarende omstandigheid, dat een hunner, die de

³⁰ *Bouwkundig Weekblad*, 1883, 129.

³¹ Roland Blijdenstein, *Zeist, groei en bouw. Geschiedenis, bouwstijlen en woonhuistypen*, Zeist 1983, 65-74.

³² *Notulen van de Commissie van Fabricage*, 1895, februari-maart.

³³ *Ibidem*, 1895, augustus.

³⁴ 'De Bebouwing van het Hogelandspark te Utrecht'. *Bouwkundig Tijdschrift*, 1898, 170.

³⁵ 'De verborgenheden van Utrecht'. *De Opmerker*, 1901, 279.

overtreding clandestien deed plegen, als raadslid redevoeringen had gehouden tegen de zelfde misbruiken, die hij nu pleegde ... Een opzichter van Openbare Werken verklaarde, dat het deksel op een der beerputten achter een dier huizen los lag en moest zijn los gemaakt, en voegde daarbij, van een werkman van bekl. te hebben vernomen, dat deze op last van de heer H. het deksel er had afgenomen en rondom de opening metselstenen los had opgestapeld, waardoor de vloeibare faecaliën konden wegsijpe- len, die dan ook den geheelen bodem in den omtrek reeds hadden doorweekt".³⁶

4. In 1906, een blok winkelwoonhuizen op de hoek van de Korte Jansstraat en Achter St. Pieter. Dit blok bouwt Houtzagers op de smalle strook grond die overgebleven is na de verbreding van de straat.

Wederom is geen aannemer bekend. Wel is bekend dat dit project geen onverdeeld succes geweest is: "Een oplossing die het Utrechtse stadsbeeld misschien ten goede kwam, maar voor de ontwerper een reuze financiële strop werd: het pand bleek onver- huur- en onverkoopbaar".³⁷

Met deze gegevens moet geconstateerd worden dat, strikt genomen, er inderdaad sprake is van eigenbouwerspraktijken. Houtzagers ontwerpt (winkel-) woonhuizen en bouwt deze op eigen grond om ze te verkopen of te verhuren.

De financiering van deze projecten is in, waarschijnlijk, de meeste gevallen door Houtzagers zelf gedragen. Ruime financiële middelen zijn volgens de heer P.J. Houtza- gers jr. steeds in de familie aanwezig geweest. Voor een groter project als acht woon- huizen wordt het financiële risico gespreid. Soms zelfs leiden deze eigenbouwprojecten tot dezelfde wantoestanden als die bij de echte revolutiebouw.

Hierbij dienen wel de volgende overwegingen gemaakt te worden:

De indruk bestaat niet dat Houtzagers zelf ook als aannemer actief geweest is. Gezien het ontwerp van de villa in Zeist heeft hij voor de eigenlijke uitvoering van het werk een aannemer in de arm genomen. Het grootste deel van Houtzagers werk komt tot stand via een opdrachtgever, eigenbouw blijft binnen zijn gehele oeuvre een sporadisch ver- schijnsel.

Tenslotte kan van Houtzagers niet gezegd worden dat hij een "afschuwelijke stede- verknoeier" is. (Vergelijk hoofdstuk II, blz. 18) Bij de behandeling van zijn werk hoop ik dit duidelijk te maken.

4.3 Houtzagers en het Museum en de School voor Kunst- nijverheid

Houtzagers' belangrijkste nevenactiviteit is zijn directeurschap van het Museum en de School voor Kunstnijverheid in Utrecht. Direct na de oprichting van het museum in 1884 wordt hij hier directeur hiervan, een post die Houtzagers tot 1920 zal bekleden.³⁸

De eerste plannen in Utrecht voor de oprichting van een museum dateren al uit 1879, twee jaar na de oprichting van de Haarlemse school en het museum voor kunstnijver- heid.³⁹

Om dit Haarlemse initiatief ook in andere steden navolging te doen vinden, heeft de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen onder bepaalde voorwaarden, een beginsubsidie

³⁶ Ibidem.

³⁷ W.L. van Nieuwenhuysen, 'Herinneringen aan de Korte Jansstraat'. *Maandblad Oud-Utrecht*, 1961, 119.

³⁸ *Verslagen van de vereeniging 'Het Utrechts museum voor Kunstnijverheid'*, 1884-1920.

³⁹ Gegevens afkomstig uit brieven die zich in het archief van de school bevinden.

van f 3.000 toegezegd.⁴⁰ Uiteindelijk zal blijken dat Utrecht de enige stad is die gebruik gemaakt heeft van deze mogelijkheid.⁴¹

De plannen krijgen pas in 1884 een vaste vorm als de statuten van de vereniging "Het Utrechtsche museum van kunstnijverheid" op 1 april 1884, bij koninklijk besluit goedgekeurd worden en men tot stichting van het museum kan overgaan. Het museum krijgt onderdak in een deel van de oude Willemskazerne aan de Wittevrouwenkade. Houtzagers wordt aangesteld als directeur.

De belangstelling van architecten voor kunstnijverheid is waarschijnlijk vrij algemeen te noemen. Houtzagers treedt hiermee in de voetsporen van beroemdheden als De Bazel en Berlage. Zijn belangstelling voor het kunstnijverheidsprodukt heeft Houtzagers ongetwijfeld al tijdens zijn studie ontwikkeld. Gugel zelf is een groot voorstander van de verbetering van het kunstnijverheidsonderwijs. In 1869 houdt hij al pleidooi voor de oprichting van speciale scholen naar Engels model.⁴²

Helaas heeft Houtzagers zich nooit in specifieke bewoording over de gang van zaken rond het museum en het onderwijs uitgelaten.

Het merendeel van de gegevens is afkomstig uit de verslagen van de vereniging en dus van het bestuur hiervan. Zij zijn dus indirect van toepassing op Houtzagers. Maar gezien Houtzagers' lange staat van dienst moet ik aannemen dat er sprake is van wederzijdse overeenstemming van denkbeelden gedurende deze jaren.

Een andere bron van gegevens is het, ongeordende en waarschijnlijk maar deels bewaarde, archief, dat zich in het Centraal Museum in Utrecht bevindt.

Het grootste deel van dit archief heeft vooral betrekking op allerlei bestuurlijke en organisatorische zaken. Veel informatie over achterliggende ideeën en uitgangspunten verschaft het niet.

Dit Utrechtse initiatief tot oprichting van een kunstnijverheidsmuseum is natuurlijk gekoppeld aan de algehele golf van hervorming van het kunstnijverheidsvak in deze jaren. Alom spant men zich in om de scholing van de kunstnijverheidsbeoefenaars te verbeteren en het kunstsijverheidsprodukt op een hoger peil te brengen.⁴³

4.3.1 Het museum

Het doel van het museum is het tentoonstellen van werken van kunstnijverheid om zo: "de veredeling van den kunstzin bij het volk" te bewerkstelligen.⁴⁴ De bezoeker kan de collectie bekijken en de directeur is speciaal beschikbaar voor het geven van voorlichting en informatie.

Voor de eigen, nationale kunstnijverheid dient als maatstaf voor de ontwikkeling van een "goede smaak". Niet langer moeten er allerlei produkten uit het buitenland, met name Frankrijk, geïmporteerd worden. Men moet juist weer oog krijgen voor de kunstvlucht van eigen bodem. Natuurlijk gaat de aandacht vooral uit naar produkten van de 16de en 17de eeuw.⁴⁵

Het bijeen brengen van de collectie geschiedt op een drietal manieren: De vereniging koopt zelf stukken aan. Door de beperkte financiële middelen wordt dit echter met mate

⁴⁰ Jaarverslag 1884, 1.

⁴¹ Jaarverslag 1897-1898, 4-5.

⁴² E. Gugel, *De akademiën en het kunstonderwijs*, Arnhem 1869, 6-11

⁴³ Zie hierover: Adi Martis, 'Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland en de geschiedenis van de Quellinusschool te Amsterdam (1879-1924)'. *Nederlands Kunsthistorisch jaarboek*, 1978, Haarlem 1980, 79-171.

⁴⁴ Jaarverslag 1886-1887, 9.

⁴⁵ Jaarverslag 1884-1885, 10-11.

gedaan. Het museum ontvangt voorts veel schenkingen en bruiklenen. Houtzagers geeft zelf verscheidene stukken in bruikleen. Hiernaast wordt er een uitwisselingsprogramma op touw gezet met o.a. het museum van Haarlem, het Rijksmuseum en de Quellinus-school in Amsterdam, maar ook met het Kensingtonmuseum in Londen. Men heeft dus contact met de meest toonaangevende instellingen op het gebied van kunstnijverheid van dat moment.

Op deze wijze heeft men in 1902 een collectie weten op te bouwen van zo'n 2000 catalogusnummers.⁴⁶ De collectie bestaat voor een deel uit gipsafgietsels van bekende werken, maar ook uit originelen. De herkomst van de stukken is uit vrijwel alle tijden en uit verschillende landen.

Naast veel renaissancestukken uit Nederland en Italië ook Moors werk, Byzantijns, Assyrisch, Grieks en Romeins en voorwerpen uit de koloniën als Indonesië. De belangrijkste categoriën waarin men de collectie indeelt, zijn onderscheiden naar materiaal als werken in steen, in aardewerk, porselein en glas, hout, metaal en textiele werken.

Naast de vaste collectie organiseert men regelmatig tentoonstellingen.

Deze zijn van dezelfde uiteenlopende aard: een tentoonstelling van naaldkunst, recent vervaardigd, voorwerpen uit het verre en midden Oosten, een tentoonstelling van reclamebiljetten.⁴⁷

Het museum kan zich zeker in de beginjaren verheugen in een grote publieke belangstelling. In 1897-1898 kan men na een ontvangen rijkssubsidie zelfs overgaan tot het uitbreiden van de tentoonstellingsruimten.

4.3.2 Het onderwijs

"Goed geregeld vakonderwijs toch is de hoeksteen voor onze toekomstige nijverheid."⁴⁸ Het verzorgen van dit vakonderwijs is van het begin af aan één van de doelen van de vereniging geweest.

Naast "de veredeling van de kunstzin bij het volk", tracht men ook "de verheffing van het kunsthandwerk" te bevorderen.⁴⁹ Het gebrek aan financiële middelen verhindert aanvankelijk de uitvoering van dit doel.

Twee jaar na de start van het museum, begint men in 1886 met een avonden een dagcursus kunst-industrieel tekenen. Deze cursus is bedoeld voor hen "die een kunstambacht uitoefenen en, na voldoende elementaire teeken- onderwijs genoten te hebben, zich meerdere kennis wenschen te verschaffen omtrent de kunstwaarde hunner vakvoortbrengselen en zich willen bekwamen in de zelfstandige samenstelling daarvan".⁵⁰ Het betreft hier dus een vorm van voortgezet onderwijs, na bijvoorbeeld de ambachtschool, met een duidelijke nadruk op het kunstzinnige aspect van de school.

Het onderwijs wordt voor het merendeel gevolgd door mannelijke leerlingen. Op de dagcursus treft men echter ook een enkele dame aan.

Aanvankelijk is Houtzagers de enige docent, hij neemt het onderwijs "met ambitie ter hand". De door Houtzagers onderwezen vakken zijn: theorie der bouw- en versieringskunst, geschiedenis der bouw- en versieringskunst, vaktekenen en stijloefeningen. Vrij snel hierna wordt het onderwijs nog uitgebreid met boetseer- en beeldhouwlessen,

⁴⁶ P.J. Houtzagers, *Catalogus van het museum van kunstnijverheid*, Utrecht 1902.

⁴⁷ Jaarverslagen 1886-1887, 7; 1888-1889, 5; 1898-1899, 5.

⁴⁸ Jaarverslag 1887-1888, 5.

⁴⁹ *Statuten der vereeniging 'Het Utrechtsch museum voor kunstnijverheid'*, Utrecht 1884.

⁵⁰ *Reglement, programma en rooster der cursussen voor kunstindustriëel onderwijs*, Utrecht, z.j., 1.

gegeven door de heer L.J.Th. Kamman en handtekenen en schilderen door de heer T. van der Laars.⁵¹

Het onderwijs is vooral gericht op de praktijkvakken die, afhankelijk van het cursusjaar, ca. 10 van de 14 lessen in beslag nemen. Voorts zijn er bijzondere lessen voor leerlingen die zich in een bepaalde richting specialiseren zoals: bouwkundigen, graveurs, meubelmakers of plateelschilders .

Aan de school zijn geen werkplaatsen verbonden zoals in Amsterdam. De meeste leerlingen zijn overdag werkzaam in een atelier of fabriek. Deze verbinding met de praktijk heeft men steeds zeer duidelijk in het oog gehad: "directe verbinding met de industrie was en blijft ons doel".⁵² Speciaal hiervoor organiseert men tentoonstellingen van het werk van de leerlingen alwaar "kunstindustrieeelen" kunnen zien welk vakmanschap aanwezig is.⁵³ Over de werkelijke inhoud van de lessen of de gevolgde onderwijsmethoden is weinig met zekerheid te zeggen, daar gegevens hierover ontbreken. Martis geeft in zijn artikelen verschillende vormen van vakdidactische inzichten en methoden aan.⁵⁴ De indruk bestaat vooral dat men bij het onderwijs in Utrecht uitgegaan is van het tekenen "naar de natuur".

Het onderwijs wordt gegeven met behulp van pleistermodellen of echte stukken uit het museum.⁵⁵ Dit idee is vooral afkomstig uit Frankrijk (Viollet-le-Duc) en Engeland (Kensington). Gezien Houtzagers' eigen verblijf in Parijs en de contacten van de school met Engeland is het vrij waarschijnlijk dat hier invloed van uitgegaan is.

Houtzagers eigen lessen vormen vooral het theoretische-kunsthistorische kader dat noodzakelijk geacht wordt voor het kunstnijverheidsonderwijs. Zo verkrijgt de leerling inzicht in de geschiedenis van de bouw- en ornamentstijlen.⁵⁶ Ook hierbij gaat de aandacht in eerste instantie uit naar de Nederlandse 16de en 17de eeuw: "De menselijke geest moet weer, al is het langzaam aan, het bewijs leveren, dat de goed geoefende en kunstvaardige hand nog steeds bij machte is den invloed der machines te overtreffen. Het handwerk voor verschillende doeleinden moet weder als in de 16de en 17de eeuw het sieraad worden in de vertrekken der meer gegoeden, opdat het als ten tijde der gilden weder beter tot zijn recht kome en niemand zich schame tot dien nijvere stand te behoren."⁵⁷

Interessant is vervolgens de vraag in hoeverre de school deel neemt aan de nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de kunstnijverheid.

Hier is via twee, indirecte, wegen iets over te zeggen. In de eerste plaats valt aan te nemen dat de docent in zijn lessen iets van zijn eigen ideeën en ontwikkeling overbrengt. In Houtzagers' eigen werk nu is een duidelijke ontwikkeling te bespeuren naar nieuwere opvattingen van vormgeving. (Zie hoofdstuk V.)

Hoezeer Houtzagers' eigen architectenpraktijk en de school met elkaar verbonden zijn geweest, blijkt uit het feit dat leerlingen werkstukken uitvoeren, tekenwerk, beeldhouwwerk of meubelen, voor zijn ontwerpen.⁵⁸ Van de schaarse mededelingen over Houtzagers zijn er twee van zijn meest beroemde leerling Gerrit Rietveld bekend: "Nog

⁵¹ Over het onderwijs van deze docenten, zie: L. van Tilborgh, op. cit., 65-67.

⁵² Jaarverslag 1890-1891, 9.

⁵³ Jaarverslag 1891-1892, 7.

⁵⁴ Adi Martis, op. cit., 93 e.v.

⁵⁵ L. van Tilborgh, op. cit., 65 afb. 68.

⁵⁶ Adi Martis, op. cit., 108.

⁵⁷ Jaarverslag 1889-1890, 7.

⁵⁸ In het archief van de school bevindt zich een register met namen van de leerlingen, hierin staat tevens vermeld bij wie zij werkzaam zijn. Ook in verschillende jaarverslagen wordt melding gemaakt van deze activiteiten.

altijd spreekt Rietveld met dankbaarheid over zijn (Houtzagers') lessen."⁵⁹ en "Dat zelfs een 'nieuwlichter' als Rietveld bij zijn hulding enige jaren geleden zich waarderend uitliet over zijn leermeester Houtzagers."⁶⁰

In de tweede plaats zijn er verschillende losse gegevens over de school, die op deze vraag enig licht werpen.

Zo wordt in 1890-1891 het boek van Owen Jones: *The Grammar of Ornament* voor de bibliotheek aangeschaft.⁶¹ De ideeën die hierin te lezen zijn, zijn volgens Gans van belang voor de ontwikkeling van de nieuwe kunst in Nederland.⁶²

In 1898 organiseert de school een tentoonstelling van reclamebiljetten, versierde titelbanden, boekbanden en omslagen, versierde dienstregelingen, aanplakbiljetten, kalenderchilden enz. Op deze tentoonstelling is o.a. werk te zien van Berlage, Lion Cachet, Toorop en Lauweriks.⁶³

Ook in het bestuur van de school hebben lieden zitting, die van de nieuwste ontwikkelingen op de hoogte moeten zijn geweest, zoals F.J. Nieuwenhuis, prof. W. Vogelsang, Carel Begeer, wiens eigen bijdrage op het gebied der edelsmeedkunst van groot belang is⁶⁴ en bijvoorbeeld Jan Bron, die in de jaren 1890 één van de weinige Utrechtse leden van *Architectura et Amicitia* is.⁶⁵

Hieruit kan afgeleid worden dat zowel de leiding van het museum als die van de school op de hoogte geweest is van de nieuwste ontwikkelingen op het gebied der kunstnijverheid, en sommigen hiervan deze ontwikkelingen ook actief in praktijk brachten, als dat de mogelijkheid aan leerlingen en bezoekers geboden is om van deze nieuwe ontwikkelingen kennis te nemen.

Desondanks heeft noch de school, noch het museum een belangrijke, nationale rol gespeeld bij de ontwikkeling van deze ideeën. De invloed blijft vooral tot Utrecht beperkt. Maar hier zijn wel enige ondernemingen op het gebied van kunstnijverheid met een zekere naam, zoals atelier Brom, pottenbakkerij Mobach, zilverfabriek Begeer. Zoons, en soms ook dochters, en leerjongens van deze ateliers volgen 's avonds de lessen aan de kunstnijverheidsschool.⁶⁶

Ook verschillende bekende en minder bekende architecten hebben de school bezocht; Rietveld is al genoemd, maar ook P.J.C. Klaarhamer. P. Elling, R. Rijksen en J. Kuiler zijn leerlingen van Houtzagers geweest.

4.3.3 De afloop

Het verdere verloop van de geschiedenis van het museum en de school wordt gekenmerkt door een aantal slepende kwesties.

In de eerste plaats is er het financiële probleem. Vooral ten gevolge van het feit dat de school geen officiële wettelijke status bezat, is men steeds afhankelijk geweest van allerlei subsidies, die steeds onvoldoende zijn geweest: "Deze school is in hare opkomst. Zij heeft zich tot op heden niet kunnen ontwikkelen zoals dit nodig was, wegens zeer beperkte geldmiddelen en gebrek aan ruimte".⁶⁷

⁵⁹ H. Schaafsma, *Gerrit Rietveld, bouwmeester van een nieuwe tijd*. Utrecht 1959, 14-15.

⁶⁰ W.L. van Nieuwenhuysen, op. cit., 123.

⁶¹ Jaarverslag 1890-1891, 4.

⁶² L. Gans, op. cit., 18.

⁶³ Gegevens afkomstig uit het archief van de school.

⁶⁴ L. Gans, op. cit., 73-74.

⁶⁵ *Architectura* 1899, 414.

⁶⁶ Register met namen der leerlingen, archief van de school.

⁶⁷ *Utrechtsch en Provinciaal Stedelijk Dagblad*, 16 september 1914.

In dit citaat lezen we het tweede punt: het tekort aan ruimte.

Na ca. 1910 wordt dit een steeds groter gevoeld probleem. In 1912-1913 meent men een geschikte nieuwe ruimte gevonden te hebben in het voormalige Catharijne Convent. Dit gebouw wordt de vereniging inderdaad kosteloos door de gemeente in bruikleen gegeven.⁶⁸ Houtzagers tekent hier zelfs samen met De Haas een verbouwingsplan voor. Deze verhuizing wordt, o.a. door het uitbreken van de oorlog, echter nooit ten uitvoer gebracht.

Tot slot is er de kwestie van de onderwijshervorming. In 1916 worden de eerste plannen ontwikkeld om de school om te vormen tot een dagschool voor kunstindustriële onderwijs.⁶⁹

In 1920 worden deze plannen vastgelegd in een brochure getiteld: "Aanbeveling tot het stichten van een middelbare school voor toekomstige beoefenaars der vorm en sierkunst".⁷⁰

Door een wet uit 1919 was het kunstnijverheidsonderwijs ondergebracht bij het lager en middelbaar onderwijs, waartoe ook de ambachtsscholen behoorden.⁷¹ De vereniging is echter van mening dat de status van het nijverheidsonderwijs een hogere is dan die van het ambachtsonderwijs, vooral op grond van een hogere kunstzinnige vorming: "al wordt van hem (de leerling) niet de schepping verlangd, evenzeer de opleiding van den kunstenaar hebben genoten".⁷² De nieuwe school zou een soort vervolgopleiding van de ambachtsschool moeten worden en een voorbereiding op het onderwijs, zoals dat gegeven wordt op de Quellinusschool en de school in Haarlem. Overigens bestaan er in Utrecht ook plannen een dergelijke school te stichten, de "School voor Vorm en Sierkunst".⁷³

Vooruitlopend op deze hervorming begint men met de opheffing van het museum, waarvoor in het moderne onderwijs geen plaats meer is. Het grootste deel van de collectie wordt overgedaan aan de gemeente t.b.v. het Centraal Museum.⁷⁴

Ook dit hervormingsplan is nooit ten uitvoer gebracht. In 1924 wordt de rijkssubsidie aan de school stopgezet en de school wordt opgeheven.⁷⁵ Overigens heeft Houtzagers deze laatste jaren van het bestaan van de school niet meer als directeur meegemaakt. Na zijn aftreden in 1920 wordt er geen nieuwe directeur meer benoemd. C. de Haas treedt zolang als waarnemend directeur op.

4.4 Besluit

In de eerste plaats moet geconstateerd worden dat Houtzagers met name in de jaren 1890-1918 een vooraanstaande positie in de Utrechtse (architecten)wereld inneemt. Als architect is hij veel gevraagd door niet onbelangrijke opdrachtgevers voor niet onbelangrijke ontwerpen. Deze opdrachten omvatten ook ontwerpen voor bijvoorbeeld arbeiderswoningen en fabrieken. Het feit dat Houtzagers, die zichzelf duidelijk als

⁶⁸ Het ontwerp voor deze verbouwing is bekend uit: *Aanbeveling tot het stichten van een middelbare school voor toekomstige beoefenaars der vorm- en sierkunst*, Utrecht 1920.

⁶⁹ Jaarverslag 1916-1917, 8

⁷⁰ Brochure, uitgegeven door het bestuur van de vereniging ter bevordering der nijverheidskunst, Utrecht 1920.

⁷¹ L. van Tilborgh, op. cit., 65.

⁷² Aanbeveling tot het stichten enz., op. cit., 5.

⁷³ Ibidem, 11.

⁷⁴ Jaarverslag 1918-1919, 4.

⁷⁵ L. van Tilborgh, op. cit., 65.

architect ziet, ook dit soort, dikwijls minder geachte opdrachten, aanvaardt, duidt op een vroeg ontwikkeld besef dat een architect zich ook hiermee bezig moet houden. Deze houding is waarschijnlijk beïnvloed door Houtzagers' opleiding in Delft, waar Gugel vergelijkbare opvattingen toegedaan is.

Bovendien staat Houtzagers door diverse andere functies, in de Utrechtse Bouwraad, de gemeenteraad en als directeur van het Museum en de School van Kunstnijverheid, midden in het bestuurlijk en culturele leven van die jaren. Het meest weten we van deze functies over het museum. De stichting hiervan moet als een typisch fenomeen van die tijd gezien worden. Vooral op plaatselijk niveau is de rol van de school en het museum van belang geweest. Het bestuur van de vereniging en het lerarencorps van de school behoorden ongetwijfeld tot één van de meest vooruitstrevende groepen op cultureel gebied in het Utrecht van die jaren. Dit lijkt in tegenstelling met Houtzagers' lidmaatschap van de A.R.P. en van de gereformeerde kerk.

Toch heeft Houtzagers dit contrast weten te verenigen, zoals ook uit het volgende hoofdstuk zal blijken.

In de tweede plaats heeft Houtzagers op nationaal niveau een rol gespeeld in de Bond van Nederlandse Architecten. Houtzagers spant zich in voor de belangen van het architectenberoep en het verhogen van het aanzien van de architect. Ook hier doet zich een tegenstelling voor. Houtzagers is ook actief geweest als 'eigehouwer', een beroepsvermenging waartegen de B.N.A. juist zo strijdt.

Omdat Houtzagers bij zijn eigenbouw projecten waarschijnlijk alleen als ontwerper en financierder opgetreden is en niet als aannemer, is deze tegenstelling toch te overbruggen geweest. Ze verhinderen Houtzagers in ieder geval niet om zelfs voorzitter van de Bond te worden.

Dit hoofdstuk wil ik besluiten met een drietal uitspraken over Houtzagers, die ook nog enig licht op zijn persoon en positie als architect werpen:

- "De heer Houtzagers was in de bouwwereld een prominente figuur."⁷⁶
- "Vele oudere ingezetenen herinneren zich nog, hoe Houtzagers, de kleine pittige, zelfs zwierige verschijning zich het liefst vertoonde gezeten op een open brik, waarop hij de twee paarden zelf mende."⁷⁷
- "De heer Houtzagers is een gunstig bekend architect, een man van naam en positie."⁷⁸

⁷⁶ 'P.J. Houtzagers overleden' *De Standaard*, januari 1944.

⁷⁷ 'P.J. Houtzagers overleden.' *Utrechtsch Nieuwsblad*, januari 1944.

⁷⁸ *De Opmerker*, 1901, 282.

Hoofdstuk V

Houtzagers' werk, ontwikkeling en kenmerken

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk van mijn scriptie wil ik de ontwikkeling van Houtzagers' werk en de kenmerken ervan nagaan. Hierbij hebben mij de volgende middelen ter beschikking gestaan:

In de eerste plaats de ontwerpen en gebouwen zelf. Houtzagers' oeuvre beslaat een periode van ruim veertig jaar, van 1882 tot 1926 (bijlage II). De reconstructie van dit oeuvre is vooral tot stand gekomen door het onderzoek in de *Notulen van de Commissie van Fabricage* in het Gemeente Archief Utrecht.¹ Dit onderzoek werd aanmerkelijk vereenvoudigd, omdat Houtzagers in de meeste gevallen steeds met name genoemd wordt in het register. Bij de meeste bouwaanvragen is dit niet het geval. Een ander deel van de achterhaalde ontwerpen is het resultaat van het doorwerken van de verschillende bouwkundige tijdschriften uit die jaren.²

In de tweede plaats is er het, overigens zeer schaarse, materiaal over Houtzagers en de wellicht nog zeldzamer uitspraken van Houtzagers zelf.

In de derde plaats zijn er de geschriften en verhandelingen van tijdgenoten van Houtzagers over architectuur, bouwen en ontwerpen. Hoewel het niet anders kan dan dat Houtzagers hiervan kennis genomen heeft, is het moeilijk na te gaan welke hem precies onder ogen gekomen zijn. Dit hangt ten nauwste samen met het feit dat Houtzagers zelf zo weinig uitspraken nagelaten heeft. Maar al te zeer geldt hier de uitspraak: "Die Küche des Entwerfers aber war ausgeräumt, Rezeptbücher, Gerätschaften und Zutaten waren verschwunden".³

In de vierde plaats is er de gangbare literatuur over deze periode. Deze is echter vaak via een omweg op Houtzagers van toepassing. Een dankbaar gebruik heb ik kunnen maken van het boek van Manfred Bock, *Anfänge einer neuen Architektur*, waarin naast een diepgaande studie over Berlage tevens vele andere ontwerpers en theoretici aan het woord komen.⁴ Het overzicht dat aldus ontstaan is, heeft mij doen besluiten Houtzagers' werk in drie perioden in te delen. Deze drie perioden zijn die van 1882 tot 1888, van 1889 tot 1914 en van 1915 tot 1926.

Deze perioden zullen hierna achtereenvolgens besproken worden.

5.2 Eerste periode, 1882-1888

Het jaar waarin Houtzagers zich als zelfstandige architect vestigt, 1882, wordt door Bock gezien als het begin van de "Sturm und Drang" periode in de Nederlandse architectuurgeschiedenis.⁵ Tegelijkertijd moet hij constateren dat het zoeken naar nieuwe

¹ Notulen van de Commissie van Fabricage, 1850 -1910.

² Dit onderzoek heeft zich voornamelijk uitgestrekt tot de bladen: *Het Bouwkundig Weekblad*, *Architectura* en *De Opmerker*.

³ M. Bock, *Anfänge einer neuen Architektur*, 's-Gravenhage 1983, 18.

⁴ Ibidem. Dit betreft overigens de periode tot 1900, dus de ontwikkeling van ideeën die tot de uiteindelijke totstandkoming van de Beurs geleid hebben.

⁵ "Mit diesen Artikeln begann, wenn man so will, die 'Sturm und Drang' Periode der niederländischen Architektur, die mit Berlages Baukunst und Impressionismus' ihren vorläufigen Höhepunkt erreichen sollte." Ibidem, 242. De door Bock bedoelde artikelen zijn die van Vox in het *Bouwkundig Weekblad* 1882.

mogelijkheden ernstig belemmerd wordt door de strijd die er gaande is tussen aanhangers van de zogenaamde "officiële" architectuur en van een doort "vrije markt" architectuur.

De eerste groep wordt vooral vertegenwoordigd door Cuypers, De Stuers en Alberdink Thijm. Zij staan een rationalistisch historicisme voor, dat zich vooral uit in neo-gothische vormen.

De tweede groep wordt gevormd door alle andere architecten, die tegen bemoeienissen van staatswege zijn ten aanzien van een bepaalde architectuurstijl. Hoewel deze architecten in principe voorstander kunnen zijn van zulke uiteenlopende stijlen als classicisme of eclecticisme, worden zij vooral vertegenwoordigd door de zogenaamde Renaissanceisten. Tot deze groep behoren o.a. Muysken, Gugel en Sanders.⁶ De overtuiging dat de stijl en de architectuur van de Nederlandse 16de en 17de eeuw de meest aangewezen is als inspiratiebron voor eigentijdse architectuur, wordt bovendien als officieel standpunt verkondigd door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.⁷

Deze tegenstellingen beletten voorlopig jonge architecten een standpunt in te nemen dat tot nieuwe ontwerpprincipes zou kunnen leiden. Om het hoofd boven water te houden, zijn zij bovendien dikwijls gedwongen te werken in een stijl die goed in de markt ligt.⁸

Ook Houtzagers bevindt zich, als pas gevestigd architect, in deze positie. Het aantal bekende ontwerpen uit deze jaren is slechts een zestal. Hiervan zijn er maar drie ook daadwerkelijk uitgevoerd. Dit zijn: een villa in het Wilhelminapark in Zeist, twee scholen met onderwijzerswoningen in Middelharnis en nog een school met onderwijzerswoning in Den Bommei.⁹

Van dit laatste ontwerp zijn geen bouwtekeningen of afbeeldingen bekend. Evenmin is het duidelijk hoe Houtzagers helemaal in Zeeland gekomen is. De villa is reeds genoemd in hoofdstuk IV, blz. 35 als één van Houtzagers' eigenbouw projecten. Inmiddels is het huis afgebroken en is de plaat uit het Bouwkundig Weekblad de enige bekende afbeelding (afb. 3).¹⁰ De villa vertoont als zodanig een aantal kenmerkende onderdelen voor dit type huis: de voorgevel is asymmetrisch met een iets uitstekende topgevelpartij met twee vensters boven elkaar, in de andere partij de deur. De plattegrond heeft een kamer-en-suite in de topgevelpartij en een gang, trap en kamer in het andere deel.¹¹

Blijdenstein merkt tevens op dat men zich bij dit type "stadse vakwerkvilla" dikwijls geen raad weet met de zijgevel en deze daarom meestal blind laat.¹² Houtzagers blijkt van dit euvel geen last te hebben. Hij is zich juist bewust van de ligging van de villa: "...zoodat al de gevels in 't gezicht komen van af de wegen, en ook dit punt ruim uitzicht heeft over het landschap. Om deze redenen werden de naar alle zijden geplaatste ramen noodzakelijk".¹³ De rechter zijgevel is dan ook voorzien van twee boogvensters op de begane grond en drie vensters op de verdieping. Hiervan krijgt het middelste venster een extra accent d.m.v. een kleine uitbouw met trapgevelbekroning. De achtergevel

⁶ Ibidem, 246-253.

⁷ Ibidem, 245-246.

⁸ 'Es ging hierbei nicht um Fragen des Prinzips, sondern um den wirtschaftlichen Existenzkampf eines kleinen Architektenbüros.' Ibidem, 247.

⁹ De gegevens over de scholen en woningen zijn afkomstig uit de aanbestedingsberichten in *De Opmerker* 1883, 274 en 311. In de gemeente Middelharnis waren de bouwtekeningen nog terug te vinden, in Den Bommel niet meer.

¹⁰ *Bouwkundig Weekblad*, 1883, mei, 129.

¹¹ Roland Blijdenstein, op. cit., 196.

¹² Ibidem, 195.

¹³ *Bouwkundig Weekblad*, 1883, mei, 129.

heeft een, eveneens stereotype, veranda-aanbouw, terwijl de linkerzijgevel gedomineerd wordt door de traptoren.

In stylistisch opzicht sluit het ontwerp geheel aan bij een neo-rennaissance vormentaal met trapgevels, waterlijsten en een kleurig materiaalgebruik: "De gevels zijn uitgevoerd in kleurig waalgevelgrauw met toepassing van bergsteen of een imitatie daarvan door port. cement, verder met blauwe en geele steenen in de bogen, op zijde der ramen enz. Het basement is van grijze klinkers met zwarte voegspecie gevoegd; overigens is 't geheel behandeld met grijze en in de horizontale banden, roode voegspecie".¹⁴

Vergelijkbare kenmerken zijn toegepast in het schoolgebouw en de woningen in Middelharnis. De uitvoering hiervan is echter veel eenvoudiger dan die van de villa en het gebouw biedt een sobere aanblik. De beide scholen vormen één geheel, samengebracht in een u-vorm waarvan de beide zijden het schoolplein omvatten. Ook de beide woningen zijn onder één kap samengevoegd. Uitwendig vertonen zij dezelfde sobere neo-rennaissance kenmerken. Inwendig gaat de opzet terug op traditionele elementen als een kelder met opkamer.

De overige drie ontwerpen uit deze periode zijn: een ontwerp voor de Beursprijsvraag van Amsterdam, onder het motto "Per Aspera" levert Houtzagers samen met J. Verheul Dzn. en J. Kok een ontwerp. Van dit ontwerp zegt A.W. Weisman: "Onder de fraaie ontwerpen noemen wij "Per Aspera", waarvan zich de heeren Houtzagers, Verheul en Kok bekend gemaakt hebben. Klassieke motieven gaven hun gelegenheid tot een zeer aangename compositie. De breede lijnen van de bogen wier constructie de ontwerpers weinig zorg gebaard heeft, maken een grootschen indruk en indien wij eenen aanmerking maken op het ontwerp is het deze, dat de zijgevel aan het Damrak geheel blind is, wat zeker geen behagelijk effect zal teweeg brengen".¹⁵ Helaas is er van dit gebouw, voorlopig althans, geen afbeelding bekend daar met name de opmerking over de zijgevel nieuwsgierig maakt. De afbeeldingen in de topografische atlas van het Gemeente Archief van Amsterdam zijn door een verhuizing op het moment niet toegankelijk.

Het vijfde ontwerp is een inzending op een prijsvraag van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst; een ontwerp voor een gebouw voor permanente tentoonstellingen (afb. 4).¹⁶ Dit is een voorbeeld van uitbundige en rijke toepassing van neo-rennaissance vormen. Terwijl de villa in Zeist door de asymmetrie een schilderachtige indruk wekt, is hier d.m.v. symmetrie een veel monumentalere aanblik ontstaan. Dit ontwerp vertegenwoordigt zeer duidelijk de opvatting van de Maatschappij t.a.v. de renaissance-richting. Ter vergelijk zou ik willen wijzen op het gebouw van de Maatschappij zelf, een ontwerp uit 1884-1885 van de architecten Th.G. Schill en D.H. Haverkamp.¹⁷

Het laatste ontwerp is een zeer schetsmatige voorstelling van 84 arbeiderswoningen voor de Utrechtsche Coöperatieve Bouwvereniging, onder de zinspreuk "Nut door spaarzaamheid" (afb. 5).

Opmerkelijk is het feit dat we hier waarschijnlijk te maken hebben met de eerste Utrechtse woningbouwvereniging. Het volgende citaat doet sterk in deze richting denken:

"Een goede woning bevordert huiselijkheid, gezondheid, zedelijkheid; sparen wekt op tot orde en werkzaamheid; beiden geven tevredenheid en gezonden levenslust. Meer en meer is het dan ook erkend, hoe

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ A.W. Weisman in *De Amsterdammer*, 8-12-1884

¹⁶ *Bouwkundig Weekblad*, 1885, 205.

¹⁷ Voor een afbeelding hiervan zie: M. Bock, op. cit., 245 afb 343.

wenschelijk het is voor den mingevoerde, sparen te doen samengaan met het genot en het uitzicht op verkrijging van den eigendom eener goede woning. Staathuishoudkundigen van beteekenis zien daarin een van de belangrijkste middelen tot oplossing van wat men het sociale vraagstuk noemt.

Binnen- en buitenlands ontbreekt het niet aan min of meer welgeslaagde proeven in deze richting. Amsterdam, Haarlem, Den Haag en andere plaatsen hier te lande mogen met zelfvoldoening wijzen op hetgeen daar in dit opzicht is tot stand gekomen. Meer talrijker zijn de plaatsen, waar dat goede voorbeeld nog niet werd gevolgd.

De Utrechtsche werkman wenscht dat thans te doen. De opwekking, welke daartoe ten vorigen jare uitging van de hier gevestigde Afdeeling der Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerks Nijverheid in Nederland vond bij hem het welverdiende gehoor. Een veertigtal Utrechtsche werklieden of met deze gelijk te stellen personen hebben, door sedert zes maanden trouw elke week eene bij de statuten bepaalde contributie te voldoen, getoond dat het hun ernst is met de oprichting der Vereeniging".¹⁸

Houtzagers verleent zijn "belangeloze medewerking" aan dit initiatief door het kosteloos ontwerpen van de woningen. Deze zullen naar toenmalige maatstaven zeker een verbetering hebben betekend. Niet alleen heeft elke woning een eigen privaat en keuken, maar ook wordt er gedacht aan een plaats en een tuintje. Ook deze huizen zijn in neo-renaïssancestijl ontworpen. De opzet bestaat uit een rij eenlaags huizen onder één doorlopende kap waarbij om het x-aantal huizen (de tekening is op dit punt te onvolledig) een accent aangebracht wordt door een huis van iets grotere afmeting met een trapegevel. Ondanks alle steun die de vereniging ondervindt, bestaan er aanwijzingen dat het bouwplan pas vanaf 1888 in een aantal jaren gerealiseerd is.¹⁹

Het totaal van de bekende, uitgevoerde, ontwerpen in deze periode geeft wel aan dat Houtzagers' architectenpraktijk de eerste jaren weinig florerend geweest is. Overigens zal Houtzagers hierdoor niet in al te grote financiële problemen geraakt zijn, gezien zijn functie van directeur en de reeds eerder genoemde welstand van de familie.

Voor wat betreft de stijl van Houtzagers' ontwerpen is het zonder meer duidelijk dat hij aansluit bij de renaïssancerichting. Houtzagers zal zich in deze jaren waarschijnlijk ook achter het officiële standpunt van de Maatschappij gesteld hebben. De keuze hiervoor is zeer begrijpelijk gezien de volgende achtergronden: in de eerste plaats Houtzagers' opleiding bij Gugel, die zich in het kamp der renaïssancisten bevindt. In de tweede plaats sluit Houtzagers' gereformeerde achtergrond een aansluiting bij de school van Cuypers vrijwel uit. Deze richting wordt niet alleen met de staatspolitiek verbonden, maar ook met de katholieke kerk. Bovendien zal Houtzagers als jong architect een dergelijke keuze, in deze periode van "stijlstrijd", nauwelijks hebben kunnen vermijden.

5.2.1 Ontwerpen voor kunstnijverheid

Uit deze eerste periode zijn de enige, op zichzelf staande, ontwerpen van kunstnijverheid van Houtzagers bekend: een ontwerp voor een schoorsteenmantel, een ontwerp voor ijzersmeedwerk en een ontwerp voor een diploma (afb. 6, 7 en 8).²⁰

Hierna levert Houtzagers nog wel meer werk in deze richting, maar dat vormt steeds een geïntegreerd deel van zijn architectuur. Bij de behandeling van de gebouwen zal dit ter sprake komen.

Zoals Gugel Houtzagers' theoretische belangstelling voor de verbetering van het kunstnijverheidsprodukt en onderwijs gewekt heeft, zo zal het Adolph le Comte geweest

¹⁸ *Brochure, uitgegeven door de Utrechtse Coöperatieve Bouwvereniging onder de zinspreuk 'Nut door spaarzaamheid'*. Brochure in het Gemeente Archief Utrecht, hierin bevindt zich tevens de tekening.

¹⁹ De huizen die nu in de Verenigingsstraat staan, zijn niet die van de tekening. Een deel van deze huizen is mogelijk wel van Houtzagers. De bouwtekeningen die dit kunnen bevestigen, zijn zoek.

²⁰ *Bouwkundig Weekblad* 1882, 310; 1883, 313; 1888, 161.

zijn die Houtzagers de praktische vaardigheden ervan bijgebracht heeft. Le Comtes onderwijs wordt door zijn tijdgenoten in hoge mate geprezen:

"Men zal niet kunnen ontkennen de groote verdiensten van Le Comte gedurende al deze jaren aan dit onderwijs bewezen. Hij, de kunstenaar bij intuïtie, parende groote kennis en studie aan eene geheel individueele kunstuiting, tevens fijn en pikant opmerker, zijne leerlingen op geheel eigenaardige wijze fouten aangevende en verbeterende, hen leerende, hoe de natuur de grondslag moet zijn voor de decoratieve compositie, hen wijzende op de klassieke oudheid, de kunst van de middeleeuwen, en in hooge mate respecteerende de zeer intieme en diep gevoelde kunst van onze 16e en 17e eeuwse voorvaders, daarbij met grote intimiteit en met gevoel zijne leerlingen ontwikkelde, en in hun werk opgaande. Men moge de kunstopvatting van Le Comte niet deelen, toch zal men moeten erkennen dat hij bij zijne leerlingen een goede grondslag legde, waarop zij later konden voortbouwen en zelf zich verder konden ontwikkelen".²¹

Zoals uit dit citaat blijkt, bestaat het onderwijs uit deze jaren nog geheel uit het bestuderen en natekenen van historische stijlen, met name van de Hollandse renaissance. De invloed hiervan is dan ook niet alleen in Houtzagers' architectuur terug te vinden, maar ook in zijn ontwerpen voor kunstnijverheid. Vooral de schouw vertoont de toenmalige voorkeur voor zuiltjes, festoenen, engelenkopjes en gebroken frontons. Het ijzersmeedwerk, deels copie en deels eigen ontwerp, vertoont bekende motieven als driepassen en muurankerkrullen. Het diploma is een diploma voor mensen die zich op één of andere wijze verdienstelijk hebben gemaakt voor de vereniging van het Museum voor Kunstnijverheid. Dit ontwerp vertoont hetzelfde soort cartouchewerk met symbolen en allegorieën als bv. het omslag van het Bouwkundig Weekblad uit die jaren.

5.3 Tweede periode, 1889-1914

Deze periode van vierentwintig jaar lijkt op het eerste gezicht vrij lang. Maar net zo min als er in historisch opzicht een breuk ligt rond de eeuwwisseling (zie hoofdstuk I, blz. 9), is dit in architectuurhistorisch opzicht zo. Deze indruk wordt soms gewekt omdat de Beurs van Berlage dikwijls gebruikt wordt als hoogtepunt en tegelijkertijd als eindpunt van een ontwikkeling van nieuwe denkbeelden, die zich vanaf ca. 1880 voordoet.²² We moeten echter bedenken dat lang niet alle architecten even sterk bij deze ontwikkeling betrokken geweest zijn en dat alléén Berlage de Beurs gebouwd heeft. Een krachtige onderstroom van minder progressieve denkbeelden heeft tegelijkertijd ook bestaan en getuige de woorden van een schrijver uit 1920 (!) nog zeer lang: "Er is nu eenmaal een zeer aanzienlijk deel van het publiek dat zich met echte of nagemaakte antiquiteiten omringt en zijne voorliefde voor historische stijlen niet verbergt".²³

Hoe Houtzagers' weg geweest is tussen deze beide uitersten zal in deze periode belicht worden. Om praktische reden is de periode wel in drie fasen gesplitst, te weten van 1889 tot 1898, van 1899 tot 1901 en van 1903 tot 1914.

5.3.1 Nieuw rationalisme, 1889-1898

De jaren negentig van de vorige eeuw zijn van grote betekenis geweest voor de ontwikkeling van nieuwe ideeën over architectuur en ontwerpen. De invloed op deze

²¹ Jurriaan Kok, 'Adolph le Comte'. *Bouwkundig Weekblad* 1894, 249.

²² Zowel het boek van Manfred Bock, als dat van Singelenberg eindigen na de behandeling van de Beurs. M. Bock, op. cit. F. Singelenberg, *H.P. Berlage, Idea and Style the Quest for Modern Architecture*, Utrecht 1972.

²³ 'Eene Middelbare Kunstschool te Utrecht.' *De Bouwwereld*, 1920, november, 372. De schrijver richt zich met deze woorden tegen de vernieuwingen die men in wil voeren en spreekt zijn bedenkingen uit over de moderne richting.

ontwikkelingen van o.a. de groep rond *Architectura* en natuurlijk Berlage zijn in de literatuur voldoende aangetoond. Voor een belangrijk deel is deze ontwikkeling ontstaan door een veranderend idee over het rationalisme. Men begon opnieuw met het lezen van het werk van Viollet-le-Duc, buiten de interpretaties om die Cuypers hieraan gegeven had. Hierdoor kwam men tot de ontdekking dat Viollet-le-Duc geenzins een bepaalde stijl uit het verleden op het oog gehad heeft waarin het rationalisme van de eigen tijd zich zou moeten uiten. In tegendeel zelfs, het ging hem om het bouwkundig principe en niet om het overnemen van een stijl uit het verleden.²⁴

Door deze nieuwe interpretatie wordt het niet alleen mogelijk om het rationalisme los van de door Cuypers voorgeschreven neo-gothiek te zien, maar ook om de neo-gothiek los van Cuypers te zien. Houtzagers nu lijkt dit idee reeds in een vrij vroeg stadium in praktijk gebracht te hebben. In de periode 1890-1893 ontwerpt hij een aantal gebouwen waaraan duidelijk rationalistische principes ten grondslag liggen. Daarbij maakt hij gebruik van een neo-gothische vormtaal, geïnspireerd op laat-gothische voorbeelden.

Het betreft een viertal ontwerpen waarvan het eerste het gebouw voor de sociëteit Sic Semper uit 1889 is (afb. 10, 11, 12 en 13).

In 1889 schrijft het bestuur van deze oranjesociëteit een prijsvraag uit voor een nieuw gebouw gelegen op de hoek van de Runnebaan (= Nieuwegracht) en de Trans, ter plaatse van het oude gebouw.²⁵ Hiermee gaat een lang gekoesterde wens in vervulling, want al in 1878 heeft men plannen gehad voor de bouw van een nieuw onderkomen.²⁶ De beeltenis van het oude sociëteitsgebouw is aangebracht in een gevelsteen aan de kant van de Nieuwegracht (afb. 9). In de maand oktober van datzelfde jaar brengt de jury, bestaande uit C. Muysken, Th. Sanders en F.J. Nieuwenhuis, haar rapport uit met de vermelding: "dat deze prijsvraag geacht mag worden een zeer geslaagde te zijn".²⁷ Uit een totaal van 66 inzendingen wordt Houtzagers'ontwerp onder het motto "Haast" met de eerste prijs beloond. Hierna wordt met grote spoed met de bouw begonnen. Niet echter voordat een aantal kleine wijzigingen doorgevoerd zijn. De belangrijkste hiervan is het verhogen van de gevel aan de zijde van de Nieuwegracht tot gelijke hoogte met die van de Trans en het verschuiven van de topgevel aan de Nieuwegracht naar links (afb. 14).

Zo is een gebouw ontstaan van goede onderlinge verhoudingen en waarbij het inwendige van het gebouw duidelijk in de gevels tot uiting komt. Juist door de topgevel naar links te verplaatsen ontstaat er aan deze zijde meer evenwicht. De hoekpartij wordt minder zwaar, terwijl de forse toren als hoekelement beter tot zijn recht komt. Achter deze topgevel bevinden zich op de begane grond de grote salon en op de verdieping een vergaderzaal. De gehele hoek van het gebouw wordt ingenomen door de conversatiezaal, die met eenzelfde voorsprong en topgevel geaccentueerd wordt, maar nu aan de zijde van de Trans. Aan deze kant bevinden zich tevens de ruimtes van mindere betekenis, zoals de kleine salon, de leeszaal en de vestiaire. De ingangspartij krijgt opnieuw extra aandacht door een bekroning met een toren, die een vereenvoudigde versie van de hoektoren is. Hoewel de gevel aan de Trans de hoofdgevel van het gebouw is, zijn de hoofdruimtes naar de hoek verplaatst waar het gebouw meer ruimte en licht heeft. De

²⁴ 'Der Rationalisme in neuen Licht'. M. Bock, op. cit., 260.

²⁵ *Bouwkundig Weekblad* 1889, 176-178.

²⁶ Bij de stukken die zich in het Gemeente Archief in Utrecht betreffende de sociëteit bevinden, is een stuk uit 1878: *Rapport van de commissie van leden van Sic Semper ter beoordeeling van de bouw van een nieuwe sociëteit aan het Lucasbolwerk*.

²⁷ 'Rapport van de jury voor de beoordeling van de plannen ingekomen op de prijsvraag van een Sociëteitsgebouw uitgeschreven door het Bestuur der Sociëteit Sic Semper te Utrecht'. *Bouwkundig Weekblad* 1889, 256.

hoektoren, een haast niet weg te denken 19de eeuws bouwdeel, vertegenwoordigt in dit ontwerp toch meer dan alleen een decoratief element. Door de toren een grote mate van zelfstandigheid te geven, heeft Houtzagers een oplossing gevonden voor de problemen van de plattegrondoplossing van het ontwerp.

Deze heeft, door de ligging van het terrein de vorm van een parallellogram. Hierdoor ontstaat op dit punt een scherpe hoek van minder dan 90° en een scheve binnenruimte. De hoektoren nu vermijdt én de scherpe hoek én zorgt er voor dat inwendig de scheve ruimte rechtgetrokken wordt. Over deze plattegrondoplossing is de jury dan ook zeer te spreken: "Dit plan heeft een zeer goede eenvoudige plattegrondoplossing in juiste en evenredige verhoudingen en afmetingen der onderlinge ruimten.... terwijl mede op eigenaardige maar zeer verdienstelijke wijze het scheeve in de geheele plattegrond dispositie is opgelost".²⁸

Hoe "verdienstelijk" en "eigenaardig" deze oplossing is, wordt nog meer verduidelijkt bij het zien van andere ontwerpen voor de prijsvraag (afb. 15). Vijf van deze ontwerpen zijn bekend uit het *Bouwkundig Weekblad*.²⁹

Een zesde ontwerp is van Berlage en terug te vinden in het boek van Bock.³⁰ In deze ontwerpen zien we dat de architect óf eenvoudigweg de lijn, aangegeven door het bouwterrein, volgt, Berlage en Th. van Harderwijk, ontwerp "no. 73", waardoor zowel een scherpe hoek ontstaat, terwijl ook de scheve vorm blijft bestaan.

Of men schuint de hoek af, waardoor weliswaar een scherpe hoek vermeden wordt, maar weer het scheve van de plattegrond bestaan blijft; de ontwerpen met de motto's "R.O.Z.", "Sticht", "Ja" en "cirkel in driehoek".

De hoektorentjes die men eventueel nog toepast, worden hierdoor eerder een obligate vorm van hoekversiering dan dat zij enige functie in of verband met de rest van het ontwerp vertonen. De ordening van de ruimtes, zoals Houtzagers die toepast, gaat terug op een voorbeeld uit het *Handbuch der Architektur*.³¹ Hier wordt als beste oplossing voor een verenigingsgebouw een schikking van de ruimtes in een hoefijzervorm voorgesteld met loodrecht op de hoofdruimte de as van de trap en het trappenhuis. Dit te rade gaan bij voorbeelden uit de handboeken is kennelijk vrij algemeen de praktijk, niet alleen Houtzagers, maar ook Berlage en Kam en Wegerif hebben deze oplossing toegepast.

Het streven om deze inwendige structuur in de gevels tot uiting te laten komen, geheel volgens rationalistische opvatting, lijkt in de eerste plaats Houtzagers' streven te zijn geweest. Dit wordt ook door de jury herkend en verwoord: "De gevels zijn zeer artistiek en fraai gegroepeerd en brengen de inwendige verdeling zeer goed naar buiten".³² Het is opmerkelijk dat een jury, die uit zulke voorstanders van de neo-rennaissance bestaat, een ontwerp met zulke duidelijke rationalistische en gothische, waarover straks, kenmerken waardeert.

Dit doet wel de vraag rijzen hoe scherp de tegenstellingen tussen de partijen in wezen lag. Juist omdat men de mogelijkheid heeft om een ontwerp te bekronen dat veel meer in een neo-rennaisancistische opvatting zou passen. Zo wordt de gevel van het ontwerp met het motto "Ja" "geheel in het karakter van eene sociëteit" gedacht.³³ In dit opzicht

²⁸ Ibidem, 256.

²⁹ *Bouwkundig Weekblad* 1890, februari, 37.

³⁰ M. Bock, op. cit., 125-127.

³¹ *Handbuch der Architektur*, IV, Darmstadt 1885, 278, afb. 253, 254.

³² 'Rapport van de jury enz.', op. cit., 256.

³³ Ibidem, 257.

maakt Houtzagers' ontwerp een geheel andere indruk met het relatief kleine aantal vensters van bescheiden formaat, waardoor grote onversierde muurvlakken ontstaan. Dit juist in tegenstelling tot ontwerpen als "R.O.Z.", "cirkel in driehoek", maar ook dat van Berlage, die voorzien zijn van een schier onafzienlijke reeks vensters zonder enige relatie met de achtergelegen ruimtes.

Pas in tweede instantie lijkt Houtzagers een "stijlstempel" op het gebouw te hebben willen drukken. Hiervoor is hij te rade gegaan bij gothische voorbeelden die zich uiten in fraai verzorgde decoraties van de topgevels met bv. peerkraal- en driepasmotieven (afb. 16). Ook in elementen als de schoorstenen, de dakkapellen en de omgang van de toren komt dit tot uiting. De decoratie is echter spaarzaam toegepast en juist daar waar het in overeenstemming met de architectuur gebracht kan worden.

Extra aandacht verdienen de tegeltableaus boven de vensters (afb. 16, 17). Deze zijn, dat is bekend, door Houtzagers zelf ontworpen.³⁴ De voorstellingen zijn voornamelijk geïnspireerd op bloemen. De wijze waarop de bloemen geschilderd zijn, doet sterk denken aan bv. werk van Morris. De planten zijn in hoge mate gestyleerd en teruggebracht tot een voorstelling in het platte vlak. Nog duidelijker wordt dit bij de voorstelling van de pauw boven het grote venster aan de Nieuwegracht (afb. 16). De staart is helemaal verwerkt tot een gestyleerd motief in twee dimensies. In Nederland is men al in de jaren 1880 op de hoogte geweest van de bekende Engelse ontwikkelingen op dit gebied.³⁵ In de literatuur hierover wordt vooral gewezen op motieven uit de dieren- en plantenwereld en op het styleren en tweedimensionaal weergeven ervan. Met het idee om motieven uit de plantenwereld te zoeken, heeft Houtzagers al kennis gemaakt door Le Comte. Bovendien is hij op de hoogte geweest van de Engelse ontwikkelingen en literatuur. Dit blijkt uit de aankoop van het boek van Owen Jones, *Grammar of Ornament*, in 1890 voor het museum (Hoofdstuk IV, blz. 40). Houtzagers' verwerking van deze ideeën is in dit geval vroeg te noemen, daar de toepassing ervan in Nederland pas zo'n twee jaar later op gang komt. In tegenstelling met dit opvallend vooruitstrevende werk is het interieur. (Hiervan is voornamelijk de betimmering van de conversatiezaal bewaard gebleven.) Ook dit is naar ontwerp van Houtzagers uitgevoerd (afb. 18).

Het vertoont een veel traditioneler karakter met een donkere eikenhouten betimmering met neo-renaissance afwerkingen en decoratie en een grote zandstenen schouw met zware zuilen en balusters. Niet alleen typerend voor de leden van de sociëteit, maar waarschijnlijk voor vele tijdgenoten zijn dan ook de volgende woorden: "Het ontbrak niet aan waardeerende woorden jegens den architect zoowel vanwege het Bestuur als vanwege de leden. Vooral de inrichting en de meubilering, over welke laatste den architect mede het beheer opgedragen was, vielen zeer in de smaak".³⁶ Het is heel goed mogelijk dat met het ontwerpen van het interieur Houtzagers concessies naar de opdrachtgevers heeft gedaan om een meer gebruikelijke inrichting te verkrijgen. In het verloop van dit hoofdstuk zullen hier meer gevallen van volgen.

Bij het ontwerpen van het gebouw is Houtzagers in ieder geval een eigen weg ingeslagen. Dat hij hierbij het bekende credo van Viollet-le-Duc "toutes formes qui ne sont pas indiquées ..." in het achterhoofd gehad heeft, lijkt vrijwel zeker. Op andere wijze dan Cuypers dit tot nu toe gedaan heeft, weet Houtzagers hier vorm aan te geven.

³⁴ 'Leerling Merkelbach tekende de tegeltableaux op ware grootte en kleur volgens ontwerp van den directeur'. *Jaarverslag* 1890-1891, 9.

³⁵ L. Gans, op. cit., 36-39.

³⁶ *Bouwkundig Weekblad* 1891, 160.

Hoezeer Houtzagers hiermee een eigen weg volgt mag blijken uit het volgende citaat, dat van toepassing is op het ontwerp voor een raadhuis in Soest.³⁷ "Van Houtzagers een raadhuis te Soest, een gebouwtje dat uit het gewone genre valt, met iets dat van een artistieke 'tic' getuigt".³⁸ Dat "het gebouwtje uit het gewone genre valt", blijkt als we het bv. vergelijken met het ontwerp dat Berlage twee jaar eerder voor een raadhuis in Zutphen vervaardigt.³⁹ Dit is volledig op Hollandse renaissancevormen geïnspireerd met duidelijke verwijzingen naar oudere voorbeelden van raadhuizen. Van het raadhuis van Houtzagers is nu alleen de huidige toestand bekend (afb. 19, 20). De inwendige structuur is gewijzigd en het uiterlijk heeft een belangrijke verandering van beeld ondergaan door het afbreken van de toren wegens bouwvalligheid.⁴⁰ De opgave van dit ontwerp is beïnvloed makkelijker, omdat hier geen oplossing gevonden hoeft te worden voor een scheef, reeds bestaand, bouwterrein. Het gebouw heeft een eenvoudig rechthoekig grondplan en ligt aan vier zijden vrij. Elke gevel is apart behandeld overeenkomstig met de erachter liggende ruimten, en vertoont geen indeling terwille van de symmetrie of de regelmaat.

Elke gevel heeft een eigen vensterverdeling en eigen accenten, schoorsteen, topgevel, die de inwendige structuur van het gebouw naar buiten brengen. Tegelijkertijd is geen poging gedaan een overmaat aan schilderachtig effect te bereiken in de vorm van erkers of hoektorentjes. De structuur van het gebouw blijft duidelijk die van een rechthoek.

Ook in dit gebouw is de decoratie duidelijk geïnspireerd op middeleeuwse voorbeelden. Anders dan bij Sic Semper is hier de decoratie geheel in baksteenwerk uitgevoerd. Dit levert een vrij sober beeld op dat juist voor die jaren, én voor een gebouw als een raadhuis, nogal ongebruikelijk is. Tegelijkertijd levert dit ook een heel compact beeld; architectuur en decoratie zijn één.

In tegenstelling met dit onconventionele ontwerp voor een raadhuis, is het ontwerp dat Houtzagers samen met D. Kruijf voor de Ambachtsschool maakt (afb. 21). De school, afgebroken in 1978, heeft dezelfde u-vormige plattegrond als de scholen in Middelhar nis. Hier wordt de kortezijde als gevelfront gebruikt, terwijl de binnenplaats naar achteren ligt. Deze gevel vertoont een zeer regelmatige en symmetrische indeling. Door de afmeting van het gebouw, zeker in relatie tot het naast gelegen huis, en door de symmetrie ontstaat een tamelijk kolossaal effect. De uitwerking hiervan in de straat moet echter vrij gering geweest zijn. Het is het huis, dat, precies in de bocht van de straat gelegen, de blikvanger is. De schaal en afmeting van het huis correspondeert wél met die van de overige huizen in de straat. De gothische decoratie komt in het schoolgebouw nog vrij sterk naar voren, terwijl dit in de woning en de huizen aan de Ramstraat veel minder uitgesproken is (afb. 22). Met name van de herenhuizen kan gezegd worden, dat ze vrijwel zonder verwijzingen naar deze stijl ontworpen zijn.⁴¹ Wel sluit Houtzagers aan bij een andere 19de eeuwse traditie namelijk die van een levendig en bewegelijk

³⁷ Gegevens afkomstig uit: Notulen van de Raad oktober 1891-maart 1892, Nieuw Archief Soest in het Rijks Archief Utrecht.

³⁸ *Architectura*, 1895, juli, 124.

³⁹ M. Bock, op. cit., 126-128, afb. 139.

⁴⁰ Mededeling archiefambtenaar Gemeente Soest.

⁴¹ Notulen van de Commissie van Fabricage: 15-7-1892 nr. 60. 12-12-1894. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 339 15-7-1895 66T. a-d 540 30-11-1894. Abc.

lijnenspel.⁴² Houtzagers zelf spreekt hiervoor ook een duidelijke voorkeur uit: "Voorwaarden zijn er eigenlijk niet. Zij zijn althans zóó weinig betekanend, dat hij (Houtzagers) zich voorstelt, dat er zal komen een rij huizen van voren plat en van achteren plat, huizen in één rij, onder één lijst, een z.g. revolutiebouw. (...) meer beperkende voorwaarden, voornamelijk wat betreft het overleggen van teekeningen, waardoor men een waarborg in de hand zou hebben om een netten, sierlijken, schilderachtigen bouw te krijgen".⁴³

Dit effect is bereikt door het laten verspringen van de bouwonderdelen, de puntige daken en de brede kapranden. Een opvallend element van deze huizen is de vulling van de bogen boven de vensters. Een typisch rationalistisch ontwerpprincipe dat door Cuypers als volgt geformuleerd is:

"De ruimte tussen den bovendorpel en den onderkant van den boog wordt opengelaten en eerst aangevuld wanneer het geheele gebouw is opgetrokken en het metselwerk eenigzins versteend is, zoodat men geen zetting meer te vrezen heeft; alsdan wordt deze open gelaten ruimte [trommel] gevuld met een of ander metselwerk in den vorm van vlechtwerk, waardoor, behalve de sierlijkheid, tevens aangetoond wordt dat het vulling is".⁴⁴

Opmerkelijk is het feit dat zes jaar later dit gehele concept vrijwel letterlijk overgenomen wordt door de architect R. Rijksen voor zijn huizen aan de Emmalaan, hetgeen tot gevolg heeft dat dikwijls Houtzagers als de architect ervan gezien wordt (afb. 23).⁴⁵

Bij een nadere beschouwing van de ontwerpen blijkt echter dat de architect soms, in een al te groot streven "een schilderachtigen bouw te krijgen", tot enkele minder geslaagde aansluitingen komt. Het is duidelijk dat Houtzagers zich met deze ontwerpen bezig is los te maken van de neo-renaissance traditie uit de vorige periode. Het enige alternatief dat ook werkelijk tot nieuwe oplossingen kan leiden, en niet alleen de toepassing van een andere neo-stijl is, is in die jaren een rationalistische ontwerpmethod. Houtzagers maakt zich al in een vrij vroeg stadium los van de "partijstrijd" om met deze principes te kunnen werken. Immers, een belangrijke ommekeer in deze richting wordt pas vanaf ca. 1893 merkbaar.⁴⁶

Hóe Houtzagers precies over het rationalisme dacht is moeilijker na te gaan. Dat hij niet aan kan/wil sluiten bij de school van Cuypers, is al eerder betoogd. Houtzagers zal dus in eerste instantie te rade zijn gegaan bij Viollet-le-Duc zelf. Zijn verblijf in Parijs maakt het zeer aannemelijk dat Houtzagers Frans kon lezen en zo toegang heeft gehad tot deze bronnen. Maar dan nog zijn er, naast de interpretatie van Cuypers, verschillende mogelijkheden om Viollet-le-Duc te lezen en uit te leggen. Bock geeft in zijn boek een overzicht van de verschillende opvattingen onder de groep van "jonge-rationalisten".⁴⁷ Om dezelfde reden, politiek en godsdienstig, waarom Houtzagers zich niet bij Cuypers kan aansluiten, acht ik het uitgesloten dat hij zich aangetrokken gevoeld heeft tot de ideeënwereld van bv. W.C. Bauer of K.P.C. de Bazel. In hoofdstuk IV, blz. 31 is ook

⁴² Het idee van schilderachtigheid is met name afkomstig uit Engeland (picturesque) en heeft vooral veel invloed op het ontwerpen van het nieuwe type van de villa in een parkomgeving. Peter Collins, *Changing Ideals in Modern Architecture 1750-1950*, London 1965, 42 e.v.

⁴³ Bebouwing Hoogelands- en Oudwijkerveldpark te Utrecht. *Bouwkundig Weekblad* 1898, 47.

⁴⁴ *Bouwkundig Tijdschrift* 1881, 3.

⁴⁵ De gehele rij Emmalaan 21-41 is van R. Rijksen en wordt door hem in 1898 gebouwd. De bouwtekeningen zijn in het Gemeente Archief Utrecht aanwezig.

⁴⁶ Verschillende gebeurtenissen rond het jaar 1893 worden over het algemeen van groot belang geacht voor de ontwikkeling van de moderne architectuur. Zie bv. Pieter Singelenberg, *H.P. Berlage Idea and Style The Quest for Modern Architecture*, Utrecht 1972, 64 e.v.

⁴⁷ M. Bock, op. cit., 303-312.

al aangetoond, dat de groep rond *Architectura* überhaupt weinig invloed in Utrecht gehad heeft in deze jaren.

Een meer aanvaardbaar alternatief kan Houtzagers gevonden hebben in de ideeën van Kromhout. Hoewel Kromhout deze pas in 1893 publiceert, kan Houtzagers zelf eerder al tot vergelijkbare interpretaties gekomen zijn. Deze laten zich als volgt omschrijven:⁴⁸ Kromhout ziet het rationalisme als een middel om architecten te helpen een nieuwe stijl te scheppen overeenkomstig de eisen van de nieuwe moderne maatschappij. Aan deze maatschappij verbindt hij echter geen bepaalde betekenis, het is de maatschappij als een zich progressief ontwikkelend fenomeen. Ook de bouwkunst moet aansluiten bij deze vooruitgang en zich niet langer bedienen van stijlen uit het verleden.

"Wanneer we aannemen, dat stijl, als geheel, steeds moet zijn de afspiegeling van een tijdgeest en het innerlijke leven der menschen op de Bouwkunst, de vormenspraak in overeenstemming met den aard en het karakter der beschaving uit zoo'n periode, de vooruitgang uitgedrukt in hare schepping, dan mogen we zeker wel verklaren, dat de vormen, die we het meest de onze moesten noemen, in geen enkele voorgaande periode gezocht kunnen worden. (...) Onze stijl – of beter gezegd, onze uitingen, moeten dus op zich zelve staan, zonder verwantschap met vorigen eeuwen uitgezonderd die vormen, welke in alle tijden het uitvloeisel waren van een oordeelkundig gebruik der materialen en dus reeds door deze materialen zijn voorgeschreven".⁴⁹

Rationalisme alleen is echter niet voldoende en ook geen doel op zichzelf en hiermee citeert Kromhout De Baudot:

"Het spreekt vanzelve, dat het niet voldoende was voor de oplossing van de kunstvraag alleen het rationeele element op te nemen, *maar dit element is zijn uitgangspunt, de blijvende gids voor zijn scheppende geest en machtige oorspronkelijkheid, en de geheele vraag is, te weten, tot welke hoogte hij van dit element gebruik maakt, om niet in den striksten zin van het woord uitsluitend rationalist te zijn*". (Cursivering door Krathout.)⁵⁰

Zonder schoonheidsgevoel en artisticeit kan de rede alleen niet een echte stijl voortbrengen en alleen de architect als kunstenaar kan deze voortbrengen:

"Maar daarom ook moet een Bouwmeester vóór alles, artist zijn, dat is: gevoelsmensch, dan eerst is hij kind van zijnen tijd, en de oprechtheid die met gevoel een is, doet hem tevens harmonisch zijn met de rede".⁵¹

Een bouwwerk ontworpen op rationalistische grondslag alleen, opgevat als pure constructie, zoals een ingenieurswerk als de Eiffeltoren, kan niet tot een echte stijl leiden. Dit betekent overigens niet dat de architect zich dient te onthouden van ijzerconstructies:

"Het zal den tegenstanders van het rationalisme steeds gemakkelijk vallen, in elk werk waar ijzertoepassingen voorkomt, iets onschoons te vinden, in vergelijking met het architectonisch schoon van steenen gebouwen, – men behoeft daardoor niet afgeschrikt te worden dit materiaal te gebruiken, daar kunst dadelijk aanwezig is, wanneer structuur en kunstvorm één zijn".⁵²

Rationalisme zodanig geïnterpreteerd, vrij van politieke (Bauer) of godsdienstige (Cuypers) implicaties, geeft aan een veel bredere kring de mogelijkheid tot toepassing ervan. Het is mogelijk dat ook Houtzagers op vergelijkbare wijze als Kromhout tot een interpretatie en verwerking van rationalistische ideeën gekomen is. De vrij algemene en gematigde opvatting over het begrip "vooruitgang" en de hiermee te verbinden "nieuwe stijl" geeft de architect in wezen een grote vrijheid. Hiervan zal Houtzagers, zoals zal

⁴⁸ W. Kromhout Czn. 'Het rationalisme in Frankrijk'. *Architectura* 1893, 2-3; 5-6; 10-11; 18-20; 25-27.

⁴⁹ Ibidem, 6.

⁵⁰ Ibidem, 20.

⁵¹ Ibidem, 6.

⁵² Ibidem, 26.

blijken, gebruik maken. Tenslotte is er de "meerwaarde" die de architect toegeschreven wordt t.o.v. bijvoorbeeld de ingenieur, de architect als artist. Ook Houtzagers ziet zichzelf als architect zoals uit hoofdstuk IV gebleken is. Hieraan geeft hij niet alleen uiting in woorden, maar ook in zijn architectuur. Het eigen karakter dat Houtzagers zijn werk meegeeft, doet de recensent van het raadhuis in Soest zelfs de woorden "een artistieke tic" ontlokken.

Houtzagers kan aan deze opvattingen in eerste instantie alleen nog maar in op de gothiek geïnspireerde vormen inhoud geven. Want hoe persoonlijk deze ook verwerkt worden, een andere wijze om op rationalistische grondslag te werken, is vóór het jaar 1893 vrijwel niet denkbaar.

Voordat ik wil onderzoeken hoe Houtzagers zich hierna verder ontwikkelt in deze richting, moet eerst een ander aspect van zijn werk besproken worden. Het is namelijk niet mogelijk om Houtzagers op één of andere wijze met één bepaalde theorie of bouwstijl te verbinden. Dit blijkt direct uit het ontwerp dat hij in 1894 voor een villa aan de Museumlaan maakt. Deze villa is de eerste bebouwing van het nieuw aangelegde Hoogelandschepark. Deze bebouwing komt evenals de bebouwing van het Wilhelminapark in Zeist maar langzaam op gang. Ook in dit geval wordt dat aan particulieren overgelaten.⁵³

Houtzagers bouwt deze villa in opdracht van de industrieel Van Iterson.⁵⁴ Het gebouw vertoont een duidelijke classicistische inslag met de symmetrische opzet van de voorgevel, de portico met zuilen en het tympaanmotief in de voor-, zij- en achtergevel (afb. 24, 25). Bij een nadere beschouwing blijkt het niet mogelijk om dit met een eenvoudig neo-classicisme af te doen. Hiervoor voldoet het huis weer veel te weinig aan klassieke regels, zoals door het ontbreken van een kroonlijst, de brede uitkragende dakgoot en de campanile-achtige traptoren. Vooral de rechter zijgevel geeft door de asymmetrie en de sterk geaccentueerde dakpartij een geheel andere indruk.

Het lijkt wel of Houtzagers hier twee gedachten in één heeft willen samenbrengen: een monumentaal classicistisch front, dat, vanaf de Biltstraat, samen gezien kan worden met de neo-classicistische buitenplaatsen "De Oorsprong" en "Het Hoogeland", én een meer asymmetrische, schilderachtige gevel gericht naar de parkzijde, waarvan hij zich de bebouwing op deze wijze dacht (vergelijk blz. 51).

Het resultaat hiervan is te vergelijken met Houtzagers' interpretaties van de gothiek: een geheel eigen verwerking van bekende thema's. Ook bij dit ontwerp is voornamelijk in baksteen gewerkt met een minimale toepassing van decoraties. De thans lege vakken in de gevels hebben oorspronkelijk het sobere beeld verlevendigd door het schilderwerk dat hierin aangebracht was. Het beeld dat we ons hiervan nu alleen nog kunnen vormen, moet wellicht gevoed worden door de schildering op de tegeltableaux van Sic Semper. De bouwtekeningen van de villa zijn hiervoor te onduidelijk en laten alleen "iets met bloemen" zien. Ook andere gebouwen zijn oorspronkelijk door Houtzagers van een dergelijke beschrijving voorzien.

Hoewel er dus ook in dit ontwerp enkele specifiek aan Houtzagers toe te schrijven kenmerken aanwezig zijn, lijkt het in stylistisch opzicht toch een uitzondering binnen

⁵³ Met de uitvoering van de parkaanleg is men al in 1889 begonnen. De bebouwing van de percelen wordt echter overgelaten aan particulieren. Uit de Notulen van Fabricage blijkt dat Houtzagers hier al in 1890 grond heeft willen kopen voor de aanleg van een villa. Daar de Gemeente de door Houtzagers geboden prijs te laag vindt, gaat de koop niet door. *Notulen van de Commissie van Fabricage* deel VI oktober-december 1890 nr. 155.

⁵⁴ Notulen van de Commissie van Fabricage: 2-2-1894 nr. 141. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 290 2-2-1894 141 F. a-f.

Houtzagers' oeuvre. Ik meen dan ook te kunnen aannemen, dat Houtzagers bij het ontwerpen van de villa in hoge mate uitgegaan is van de wensen van de opdrachtgever. Deze heeft waarschijnlijk de statige neo-classicistische directeursvilla's voor ogen gehad en zelf ook een dergelijk monumentaal karakter aan zijn villa willen verlenen. Deze veronderstelling wordt nog versterkt door de naam van het huis: "Nieuw Beresteijn".⁵⁵ Hieruit valt op te maken dat er een ouder, mogelijk neo-classicistisch, pand als inspiratiebron gefungeerd heeft.

Uit deze jaren zijn meer ontwerpen van Houtzagers bekend, waarin een traditioneel karakter overheerst. Dit zijn bv. de verbouwing voor een winkelpui aan de Zadelstraat (1895) en een villa in Zeist (1896).

De winkelpui vertoont een eenvoudige symmetrische opzet van een deur in het midden, met aan beide zijden een etalageruit. Het geheel is gevat in een traditionele omlijsting met ornamenten en pofielen. Hierin is geen enkele invloed van de ontwikkelingen op decoratief gebied onder invloed van de Nieuwe Kunst (afb. 26).⁵⁶

De villa in Zeist is gebouwd voor de freules de Geer. De opzet en stijl is geheel die van de neo-renaissance, die vanaf de jaren 1880 populair zijn. Een asymmetrische gevelopbouw, decoratief neo-renaissance ornament en een veranda (afb. 27).⁵⁷

Twee ontwerpen, die het midden houden tussen deze traditionele richting en een meer moderne zijn de burger-woonhuizen in Voorschoten (1895) en de arbeiderswoningen voor de woningbouwvereniging "Concordia" (1896).⁵⁸

Al eerder is betoogd dat het feit op zich, dat Houtzagers zich als architect met het ontwerpen hiervan bezighoudt, kan duiden op een vooruitstrevende opvatting over de taken van de architect. Uit de aard van het ontwerp is, tenminste in die jaren, nog geen al te opzienbarende architectuur te verwachten. Voor deze huizen past Houtzagers dezelfde plattegrondopzet toe, die hij voor de huizen aan de Verenigingsstraat ook al gebruikte. Deze bestaat uit een voorkamer, een tussenkamer of alkoof met een bedstede en een achterkamer. Links of rechts hiervan de gang met de trap. De keuken wordt naar achter toe uitgebouwd, zodat hiernaast een plaatsje ontstaat. Dit patroon wordt, steeds gespiegeld, de gehele rij herhaald.

De kleinere huizen, in de Concordiastraat en het "model B" in Voorschoten, hebben slechts één bouwlaag. Het zijn eenvoudige huizen met een voorgevel met verzorgd baksteenwerk boven de vensters en deuren (afb. 28).

De grotere huizen, aan de Amsterdamsestraatweg en het "model A", vertonen dezelfde opzet, maar hebben een verdieping. Ook de afwerking van de gevels is van hetzelfde baksteenwerk met bogen en strekken boven de vensters en deuren. Deze gevels krijgen een extra accent door het aanbrengen van topgevels. Deze topgevels krijgen, met name in de Amsterdamsestraatweg, een meer uitvoerige baksteen decoratie, die een vereenvoudigde vorm is van die van bv. de huizen aan de Ramstraat (afb. 29).

Het zal duidelijk zijn dat Houtzagers zich, bij het toepassen van meer traditionele- of historische bouwstijlen, zij het soms op verzoek van de opdrachtgever, niet gehinderd weet door een overmatige principiële houding. Een dergelijke houding en handelwijze heeft later tot gevolg gehad dat Houtzagers en veel van zijn tijdgenoten "niet eens de

⁵⁵ *Nieuw Adresboek van de stad Utrecht enz.*, op. cit., 18.

⁵⁶ Notulen van de Commissie van Fabricage: 15-1-1895 nr. 15. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 5 15-1-1895 15 F. a b.

⁵⁷ Gegevens over de villa afkomstig van Roland Blijdenstein.

⁵⁸ Notulen van de Commissie van Fabricage: 31-7-1896 nr. 138. Verzameling bouwtekeningen: 596 22-9-1896 118 F. a b.

kans hebben gekregen om binnen de mazen van het net te geraken" (zie hoofdstuk II, blz. 19).

Dat de tijdgenoot hierin minder kwaad gezien heeft dan de criticus van een generatie later, mag blijken uit de bekendheid en waardering die Houtzagers ondervonden heeft. Deze gewijzigde opvatting wordt o.a. geïllustreerd door de veranderende waarde van het begrip eclecticisme. Gedurende de 19de eeuw had deze term een positieve inhoud, die min of meer synoniem is met begrippen als origineel en eigen.⁵⁹ In latere jaren heeft het woord een veel negatievere betekenis gekregen en wordt het synoniem voor 19de eeuwse stijlwillkeur.

Ook Nederland kent min of meer een "school" van eclecticici met architecten als Godfroy en Leliman.⁶⁰ Deze architecten zorgen vooral voor de, later zo verafschuwde, ontwerpen waarin elementen en ornamenten uit verschillende stijlperiodes samengebracht worden. Van verder reikende betekenis dan deze ontwerpen is echter de opvatting die ermee gepaard gaat en die een veel vrijere houding t.a.v. het verleden, los van de "stijlstrijd", mogelijk maakt en bovendien stond men hierdoor meer open voor de bouwproblemen van de eigen tijd.⁶¹ Dat Houtzagers vanaf 1890 deze opvatting toegevoegd is, lijkt zeer aannemelijk. Dit geeft hem de mogelijkheid om zonder veel gewetensbezwaren in verschillende stijlen te werken. Tegelijkertijd kan hij hieraan een meer moderne inhoud geven, zoals de ontwikkeling van de moderne maatschappij dit verlangt. (Vergelijk o.a. Kromhouts idee over de maatschappij, blz. 53.)

Hierdoor is er in de meeste gevallen, zoals dat ook bij de villa aan de Museumlaan te zien is, geen sprake van een alleen kopiëren en samenvoegen van voorbeelden uit het verleden.

Er is reeds gezegd dat de villa aan de Museumlaan min of meer een onderbreking vormt met de meer doorgaande lijn in Houtzagers werk. Met deze ontwikkeling wil ik nu verder gaan. Dit betekent dat er tussen het ontwerp voor de Ambachtsschool, 1893, en het volgende, de winkelwoonhuizen aan de Nobelstraat, 1896, een sprong van drie jaar is.

In deze jaren zijn de theorieën over een nieuwe eigentijdse stijl omgezet in een daadwerkelijke uitvoering, die zich met name manifesteert in de Nieuwe Kunst, of met variatie in de omringende landen in Art-Nouveau of Jugendstil.

In Nederland is het bovendien Berlage die meer en meer in staat is een theorie te vormen over een moderne architectuur en deze theorie vastlegt in zijn artikel "Bouwkunst en impressionisme".⁶²

Ook Berlage blijft niet bij de theorie alleen, maar geeft hier vorm aan in zijn eerste werkelijk modern te noemen ontwerpen, als het gebouw voor de Algemeene in Amsterdam, 1892-1894, en de gebouwen voor de Nederlanden van 1845 in Amsterdam, 1894-1895 en Den Haag 1895-1896. Uit de bespreking van een tweetal ontwerpen zal blijken hoe Houtzagers hier in eerste instantie op reageert.

De groep winkelwoonhuizen zijn als één van Houtzagers eigenbouwprojecten al ter sprake geweest in hoofdstuk IV.⁶³ Het ontwerp omvat drie winkels, elk aangegeven door

⁵⁹ Peter Collins, op. cit., 117 e.v.

⁶⁰ M. Bock, op. cit., 240.

⁶¹ Ibidem, 242.

⁶² H.P. Berlage, 'Bouwkunst en Impressionisme'. *Architectura* juni 1894, 93-95; 98-100; 105-106; 109-110.

⁶³ Notulen van de Commissie van Fabricage: 15-2 1895 nr. 157. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 63 5-3-1895 30 F. abc.

het grote boograam, waarvan de winkel op de hoek er ook één aan het Lucasbolwerk heeft (afb. 30).

Boven de winkels bevindt zich het woongedeelte van twee verdiepingen toegankelijk via een eigen deur en trappenhuis. Het ritme van de gevel van de Nobelstraat wordt bepaald door de drie etalagebogen. Het woongedeelte bestaat maar uit twee woningen, waarvan de woning op de hoek bijna tweederde van de ruimte in beslag neemt. Deze onevenredige verdeling van de ruimte, die bovendien niet geheel strookt met hetgeen men van buitenaf gezien zou verwachten, komt waarschijnlijk voort uit het feit dat Houtzagers deze woning voor zichzelf ontworpen heeft. Tot 1909 zal hij hier wonen, waarna hij naar het Wilhelminapark verhuist, eveneens naar één van zijn eigen huizen.⁶⁴ Het uiterlijk van het gebouw vertoont op formele gronden een aantal treffende gelijkenissen met het gebouw dat Berlage voor de Nederlanden van 1845 in Amsterdam, in 1894-1895, ontwerpt. Dit zijn met name de brede etalagebogen met daarboven de reeksen eenvoudige rechthoekige vensteropeningen. Opvallend is ook dat deze ramen verder niet op één of andere wijze omgeven worden met decoraties, zoals dat ook bij Berlage het geval is. Het valt dan ook aan te nemen dat Houtzagers het tevens op een aantal inhoudelijke punten met Berlage eens is, zoals t.a.v. decoratie:

"Ze brengt mee dat desnoods alle onnutte lijstwerken kunnen worden gemist, omdat deze in de impressie van het geheel niets doen; ze maakt gelukkig onnodig, al die blokken om de ramen en de moderne oud Hollandsche (?) details, die slecht begrepen en toegepast, een gevel er uit doen zien als de doorsnede van een goed gelardeerd stuk vleesch".⁶⁵

Bovendien spreekt uit Houtzagers' werk een tweede "impressionistisch principe", namelijk het feit dat hij de onderdelen van drie winkels en twee woningen ondergebracht heeft in één samenhangend ontwerp. Berlage zegt hierover o.a.:

"men streve bij de conceptie van een gebouw in de eerste plaats naar eene harmonieuse massaverdeeling, eerst daarna bepale men zich tot het detail... In plaats van een blok speculatie-huizen, als één geheel op te vatten wordt nu van elk huis een oud-Hollandsch huis gemaakt..."⁶⁶

(Ter vergelijking van een als zodanig opgevat blok winkelwoonhuizen met dat van Houtzagers, verwijs ik naar afb. 345, blz.246 in M. Bock.)

Een bescheiden afspiegeling van Berlages ideeën is terug te vinden in een, overigens veel later gepubliceerd, schrijven van de Utrechtse Bouwraad:

"Hij zoekt die in den juisten opbouw der massa, in goede verhoudingen, schoone vormen, lijnen en kleuren en wijst als versiering af wat, als zonder verband met het onderwerp en zonder reden van bestaan menigmaal ten onrechte als zoodanig zich aandient. Hij hangt noch willekeurig ornamenten noch zinledige vormen aan. Naarmate hij zich van rijker en kostbaarder materiaal bedient, wordt hij veeltijds eenvoudiger en soberder van vorm".⁶⁷

Gezien Houtzagers' ontwerpen moet aangenomen worden dat hij deze opvatting ook al ver voor de publicatie van de Bouwraad toegedaan is. Bovendien lijkt Houtzagers hier zeer bewust bezig met het tot uiting brengen van deze nieuwe ideeën. Juist ook omdat hij van plan geweest is om meer grond te kopen, lijkt het alsof hij zijn stempel heeft willen drukken op één van de toegangswegen tot de stad.

⁶⁴ *Nieuw Adresboek van de stad Utrecht enz.*, op. cit., 1896-1909.

⁶⁵ H.P. Berlage, op. cit., 106.

⁶⁶ *Ibidem*, 106.

⁶⁷ *Een woord tot hen die willen gaan bouwen*. Utrecht z.j. Waarschijnlijk is dit een uitgave van direct na de oprichting van de Bouwraad in 1910.

Hoewel de hoekoplossing met de dubbele topgevel en het arkeltorentje een combinatie van tamelijk traditionele elementen is, vormt het een karakteristiek beeld op dit punt.

Terwijl Houtzagers voor de totaal opzet van het ontwerp dus uitgaat van nieuwe principes, is zijn detail eclectisch te noemen. Het vertoont zelfs, binnen zekere grenzen, "een confusie van allerlei torenvormige uitsteeksels, topgevels, dakvensters, balustrades e.t.q."⁶⁸ Zo zien we gothische motieven in de dakkapellen en in de nis met baldakijn in de gevel aan het Lucasbolwerk. Renaissance motieven in het smeedwerk van de deuren. Hierboven een tympaan met een wel zeer merkwaardig detail van hurkende kabouterfiguren op de hoeken (afb. 32). Een meer eigentijdse vormgeving hebben de topgevelfiguren. De bolle compacte dierfiguren vertonen een duidelijke verwerking van Nieuwe Kunst ideeën en doen denken aan bv. het werk van Mendes da Costa (afb 31).

Met dit eclecticisme lijkt Houtzagers bezig met het zoeken naar een nieuwe stijl. Het volledig achterwege laten van ornament is in deze jaren nog een gevoelige zaak. Vooral het ornament biedt, zo meent men, de mogelijkheid tot het dateren van een gebouw en om het kunstenaarsschap van de architect uit te drukken en is, als zodanig, een belangrijk element.⁶⁹ Maar het is niet langer de gothiek alleen, maar juist een stijlmengeling waarmee Houtzagers tracht een nieuw beeld op te roepen. De terughoudendheid waarmee hij de decoratie toepast, verhoedt een al te verward samengaan van verschillende elementen. Hoewel ook in dit denken over ornament in de loop van deze jaren verandering optreedt, kan Houtzagers voorlopig nog niet zonder.

Het tweede ontwerp dat ik behandelen wil, is het kantoor voor de Levensverzekeringsmaatschappij "Kosmos" uit 1896.⁷⁰ Dit gebouw is gelegen op de hoek van de Stadhuisbrug, de Choorstraat en de Vismarkt en heeft zodoende drie gevelaanzichten. Op de begane grond bevindt zich een winkel met oorspronkelijk twee toegangsdeuren op de beide hoeken van de Stadhuisbruggevel (afb. 33).

De eigenlijke kantoren van de verzekeringsmaatschappij bevinden zich op de twee verdiepingen. Deze zijn toegankelijk met een eigen deur en trappenhuis aan de kant van de Choorstraat. De gehele pui van het pand is aan de kant van de Stadhuisbrug en de Choorstraat door een nieuwere vervangen. De belangrijkste van de drie gevels is die aan de Stadhuisbrug, waarop men, komende vanaf de Oudegracht, direct een volledig zicht heeft.

De gevel vertoont een duidelijke symmetrische opbouw met een bekroning van een brede en uitvoerig gedecoreerde topgevel. De twee erkeruitbouwen aan weerszijde versterken dit symmetrische beeld. Deze erkers bewerkstelligen bovendien een optische verbreding van de gevel. Deze gevel is namelijk smaller dan de achtergevel, zodat er enig verlies aan oppervlak is en een beeld van naar buitenwijkende lijnen zou ontstaan (afb. 34). Bock constateert dat Berlage een vergelijkbare oplossing voor dit probleem heeft gevonden in zijn opbouw voor de Algemeene in Amsterdam.⁷¹ Houtzagers' oplossing is door de symmetrie veel conventioneeler van aard en sluit duidelijk aan bij een traditionele opvatting van symmetrie en monumentaliteit.⁷²

⁶⁸ H.P. Berlage, op. cit., 106.

⁶⁹ P. Collins, op. cit., 124 e.v.

⁷⁰ Notulen van de Commissie van Fabricage: 28-1-1896 nr. 113. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 442 24-4-1896 288 F. abc.

⁷¹ M. Bock, op. cit., 160, Die Ecklösung.

⁷² A.W. Reinink, *Amsterdam en de Beurs van Berlage. Reacties van tijdgenoten*, 's-Gravenhage 1975, 87.

De optische verbreding van de gevel heeft ook nog een mogelijk tweede oorzaak. De gevel vormt namelijk de enige afsluiting aan deze kant van het "plein" voor het stadhuis. Door de gevel te verbreden ontstaat een groter effect van beslotenheid van deze ruimte. Bovendien wordt de iets gebogen Choorstraat hierdoor meer afgesloten, waardoor het gebogen verloop sterker tot zijn recht komt.

Dat hieruit iets van de theorieën van Sitte spreekt, is duidelijk.⁷³ Sittes ideeën op stede­bouwkundig gebied zijn één van de nieuwe ontwikkelingen in deze jaren. Het valt vrijwel zeker aan te nemen dat Houtzagers er kennis van heeft kunnen nemen via publi­caties in het *Bouwkundig Weekblad*, in 1889 een recensie van het boek en in 1891 wordt Ber­lages voordracht "De kunst in Stedebouw" erin afgedrukt.⁷⁴

Ook bij de gevel aan de Vismarkt wordt de indruk gewekt dat Houtzagers bij het ont­werp rekening gehouden heeft met de stede­bouwkundige situatie. Komende vanaf het Oudkerkhof heeft men direct het zicht op de topgevel aan de linkerkant (afb. 35). Juist omdat het pand hier in het water staat, ontstaat een sterke verticale werking die nog vergroot wordt door de reeks rechthoekige vensters boven elkaar en tenslotte bekroond door de topgevel. Vanuit ditzelfde stede­bouwkundig principe is het te verklaren, dat de gevel aan de Choorstraat veel eenvoudiger en minder geaccentueerd is dan de andere twee. De smalle straat laat wat dit betreft weinig toe.

Zoals uit hoofdstuk IV gebleken is, zijn er van Houtzagers geen gegevens van belang­rijke stede­bouwkundige activiteiten. Bock onderscheidt wat dit betreft drie niveaus van interesse­velden. Houtzagers heeft zich vooral op het eerste, "die Ersetzung veralteter städtischen Elemente durch moderne Bauwerke", bewogen.⁷⁵ Daarbij lijkt hij vooral met deze moderne bouwwerken een nieuw gegeven aan de stad te willen toevoegen. Hij maakt gebruik van de stede­bouwkundige situatie om zo zichtlijnen te versterken door duidelijke accenten of laat deze juist achterwege als de situatie dit vereist. Heel duidelijk spreekt dit uit de drie gevels van het gebouw voor Kosmos, maar bv. ook uit de situering van de directeurswoning van de Ambachtsschool, of de winkelwoonhuizen aan de No­belstraat. Ook in ontwerpen van volgende periodes zal dit nog ter sprake komen.

Tot slot wil ik nog terugkomen op het uiterlijk van het gebouw voor Kosmos. In sty­listisch opzicht geldt hier ongeveer hetzelfde als voor de panden aan de Nobelstraat. Het gebouw laat een gemengde toepassing zien van motieven uit het verleden en heden (afb. 36, 37). Vooral dit laatste wordt verder uitgewerkt, o.a. weer in de topgevelfiguren, maar nu ook in de, thans verdwenen winkelpui. De oorspronkelijke pui vertoonde een indeling met rondbogen, echter minder breed dan die van de Nobelstraat, gescheiden door zuilen (afb. 38). Deze zuilen zijn vrijwel een letterlijke copie van de zuilen die Ber­lage ontwerpt voor het gebouw van de Algemeene in Amsterdam.⁷⁶ In plaats van ram­figuren gebruikt Houtzagers gestileerde visfiguren in het kapiteel en het reliëf van de ineengedraaide slangen wordt hier gebruikt op de sluitstenen van de bogen.

Juist voor wat betreft de decoratie is er een belangrijk verschil met het ontwerp voor de winkelwoonhuizen. Het kantoorpand is veel uitvoeriger en rijker gedecoreerd. De verklaring voor de decoratie is zonder meer een gevolg van de opdracht. Niet alleen vraagt een kantoorgebouw wat dat betreft meer aandacht dan een blok

⁷³ Camillo Sitte, *Der Städte-Bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wenen 1889.

⁷⁴ S. "Der Städte-Bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen vom Architect Camillo Sitte". *Bouwkundig Weekblad* 1889, 182-184; 236-237. H.P. Berlage, "De kunst in stedenbouw". *Bouwkundig Weekblad* 1891, 87-91; 101-102; 121 -124; 126-127.

⁷⁵ M. Bock, op. cit., 84.

⁷⁶ Vergelijk de afbeelding in P. Singelenberg, op. cit., 41.

winkelwoonhuizen, maar juist het soort kantoor, voor een verzekeringsmaatschappij, heeft in deze bijzondere betekenis. Over het fenomeen (levens)verzekeringen en de symboliek ervan is reeds het één en ander geschreven.⁷⁷ Het is duidelijk dat ook aan dit ontwerp een bepaald decoratiefprogramma ten grondslag ligt. Dit is echter door het verdwijnen van de pui ernstig verstoord (de tekeningen zijn niet altijd duidelijk genoeg in hun weergave van de voorstelling) en van sommige figuren is het nog maar de vraag of er een bepaalde betekenis aan verbonden moet worden.

Een duidelijke betekenis hebben de symbolen van de dierenriem i.v.m. de naam van de firma; de figuren van de slangen, de haan en de duif, resp. gezondheid, waakzaamheid en vrede.⁷⁸ Wat daarentegen de figuren van een hen, een kikker en vissen moeten verbeelden, is niet bekend.

Ook in dit ontwerp tracht Houtzagers, zij het hier en daar nog met traditionele middelen, een nieuw beeld te scheppen. Dit nieuwe beeld heeft niet alleen betrekking op de architectuur of de stijl van het gebouw, maar in dit geval ook op de functie ervan; het is tevens het beeld van een nieuw fenomeen: de levensverzekeringsmaatschappij. Deze gedachte, om het binnenste van het gebouw tot uiting te brengen in de vormen en de decoratie van de buitenkant, kan ook tot de ideeënwereld van het rationalisme gerekend worden. Viollet-le-Duc zegt hierover:

"Il faut que la decoration extérieure prepare le spectateur, lui fasse pressentir ce qu'il va trouver en entrant l'édifice. Les surprises ne sont pas le fait de l'architecture"⁷⁹

Met andere woorden: een paleis moet er aan de buitenkant ook uitzien als een paleis, evenals een stadhuis of een kerk. Van al deze gebouwen bestaan echter respectabele voorbeelden waarop men zich verlaten kan. Voor een gebouw voor een levensverzekeringsmaatschappij bestaan deze voorbeelden echter niet. Houtzagers heft dus naar nieuwe oplossingen moeten zoeken. Zoals zopas al gezegd is, heeft de vrije opvatting van het eclecticisme Houtzagers de mogelijkheid geboden zich los te maken van het stricte toepassen van neo-stijlen. Maar Houtzagers gaat een stap verder en laat het niet bij het zondermeer samenvoegen van verschillende stijlen. Hij tracht duidelijk het eigentijdse van het fenomeen verzekeringsmaatschappij tot uiting te brengen door het toepassen van eigentijdse vormen en ontwerpprincipes. Houtzagers betoont zich hierin in hoge mate een realistisch ontwerper, opgevat volgens de uitspraak van Daumier: "il faut être de son temps".⁸⁰ Hij is bezig oplossingen te zoeken voor de nieuwe problemen, die zijn tijd hem stelt.

Het is niet verwonderlijk dat het vooral Berlages werk en ideeën zijn, die Houtzagers hierbij helpen. Tenslotte is hij het die het eerst een nieuwe vorm weet te vinden voor deze problemen in zijn ontwerpen voor De Algemeene en De Nederlanden van 1845. Houtzagers' werk ondervindt vrijwel direct na het tot stand komen van deze gebouwen de invloed hiervan.

Deze ontwikkeling raakt binnen een half jaar in een stroomversnelling met Houtzagers' ontwerp voor de drukkerij Bosch uit 1896 en zijn ontwerpen voor woonhuizen aan de Emmalaan, Ramstraat en het Wilhelminapark in 1898.

Niet zonder reden noemt Gugel deze ontwerpen als voorbeeld van Houtzagers' eerste moderne werk: "Te Utrecht was P.J. Houtzagers (gebouw van het Utrechtsch dagblad, woonhuisgroepen in het Wilhelmina- en het Hoogelandsepark) een der eersten

⁷⁷ M. Bock, op.cit., 153-185. Juliette Roding, *De Utrecht, een Nederlands voorbeeld van Art-Nouveau architectuur*, Utrecht/Antwerpen 1977.

⁷⁸ P. Singelenberg, op. cit., 69.

⁷⁹ Viollet-le-Duc, *Entretiens sur l'architecture*, Parijs 1872, vol.II, 210.

⁸⁰ Linda Nochlin, *Realism*, Harmondsworth 1976, 103 en 214.

die meer moderne denkbeelden aanvaardde".⁸¹ Overigens zegt dit niet alleen wat over Houtzagers' eigen ontwikkeling, maar tevens over zijn positie binnen de Utrechtse architectenwereld.

Bij zijn omschrijving van "moderne denkbeelden" denkt Gugel duidelijk aan het werk en de ideeën van Berlage. Hierbij wijst hij o.a. op "modern-romanesque" invloeden.⁸² Voorts noemt hij als nieuw aspect de invloed van Engelse voorbeelden op de landhuizen en villabouw. Een bescheiden rol kent hij tenslotte toe aan de invloed van de Art-Nouveau.⁸³

Met de behandeling van de drie genoemde ontwerpen wil ik nagaan hoe Houtzagers deze invloeden verwerkt.

Het ontwerp voor de drukkerij Bosch en Zn. omvat de verbouwing en de uitbreiding van een bestaand complex.⁸⁴ Dit is gelegen op een diep en vrij smal perceel tussen de Oudegracht en de Korte Nieuwstraat. De hoofdingang met daar achter de kantoren bevond zich aan de zijde van de Oudegracht.

Het fabrieksgedeelte met drukkerij, zetterij, expeditie e.d. bevond zich aan de kant van de Korte Nieuwstraat. Hoewel het oppervlak en de ligging van het perceel de indeling van de ruimte geheel bindt, is Houtzagers in staat geweest aan één van de hoofdvoorwaarden voor het ontwerp te voldoen, namelijk een directe verbinding tussen drukkerij en administratie tot stand te brengen. In de eerste plaats door een praktische oplossing. Door de stoomketels, die nodig zijn voor de aandrijving van de drukpersen, in een vier meter diepe kelder te plaatsen, ontstaat een vrij doorlopend plattegrond oppervlak (afb. 39, 40).⁸⁵

Niet alleen in praktisch opzicht weet Houtzagers dit contact aan te brengen, ook in visueel opzicht:

"De eigenlijke drukkerij wordt door een rij van standvinken in 2 deelen verdeeld, waardoor het linker-gedeelte in 't verlengde ligt van de administratie lokalen; en daar nu in dit gedeelte al de persen in een rij zijn opgesteld, zoo is de aanblik vanuit de kantoorlocalen bijzonder verrassend".⁸⁶

Tenslotte wordt aan deze voorwaarde min of meer symbolisch voldaan door de situering van de kamer van de hoofdredacteur. Deze bevindt zich op de verdieping ongeveer op de scheiding van kantoor en drukkerij:

"Van de kamer van de hoofdredacteur uit kan het geheele bedrijf worden overzien. Eenerzijds wordt van daar uit de ingang, het voorkantoor en de trap bestreken, anderzijds omvat het uitzicht de machine-galerij, de zetterij, de drukkerij, de binderij en de expeditiezaal. De overige vertrekken zijn vanzelf in de onmiddellijke nabijheid".⁸⁷

Enige aandacht verdient voorts de opzet van het eigenlijke bedrijfs-gedeelte. Dit beslaat zeker de helft van de totale lengte van het perceel. Als een echte fabriekshal is dit deel zo wijd mogelijk opgezet. Dit is verwezenlijkt door gebruik te maken van een dragende

⁸¹ E. Gugel, *Geschiedenis van de bouwstijlen*, Rotterdam 1902, 417. Het is opmerkelijk dat Gugel deze uitspraak doet in een opsomming van architecten en hun werk van na 1900. Houtzagers' ontwerpen zijn resp. uit 1896 en 1898. Of dit toeval is of dat het uiterlijk van de ontwerpen Gugel om de tuin geleid hebben, is echter niet duidelijk.

⁸² E. Gugel, op. cit., 411.

⁸³ Ibidem, 410.

⁸⁴ Notulen van de Commissie van Fabricage: 26-6-1896 nr. 268. Verzameling van bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 507 26-6-1896 268 F. abc.

⁸⁵ J. "Het nieuwe gebouw voor kantoor en drukkerij van het Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad te Utrecht". *Bouwkundig Weekblad* 1897, 342.

⁸⁶ Ibidem, 342.

⁸⁷ Ibidem, 342.

ijzerconstructie. Deze constructie bestaat uit een rij ijzeren standvinken op poeren in de lengte van de ruimte. Op deze standvinken liggen ijzeren balken met dwars daarop, als een moeder en kind constructie, lichtere ijzeren balken. Met het gebruik van deze onverhulde en onversierde ijzerconstructie laat Houtzagers zien dat hij niet terug schrikt voor dit materiaal (vergelijk blz. 53) en volgens hetzelfde rationalistische principe deze constructie ook in de gevel tot uitdrukking laat komen. Hierdoor is het namelijk mogelijk veel en grote venster openingen en glazen daken aan te brengen, die de, voor het drukkersvak zo noodzakelijke, lichttoetreding mogelijk maakt (afb. 41).

Houtzagers heeft bij dit ontwerp ongetwijfeld gebruik gemaakt van zijn ingenieursopleiding en toont zich in dit opzicht eveneens een voorstander van modern materiaalgebruik en constructie. Opnieuw verbindt hij daarmee een in twee kampen verdeelde bouwwereld.

Houtzagers heeft hier het zoveel besproken compromis tot stand gebracht tussen enerzijds de ingenieur als constructeur en anderzijds de architect als schepper van een stijl. Voor een nadere bepaling van deze stijl moet nu de aandacht naar de gevels verplaatst worden.

De voorgevel heeft slechts de breedte van een gewoon woonhuis en staat als zodanig niet geheel in verhouding tot hetgeen er nog allemaal achter ligt (afb. 42). Dit is echter een gevolg van de bestaande situatie.

De toegang tot de kantoren wordt gevormd door een wijde boog, die bijna de gehele gevelbreedte beslaat. Nu is het thema en de oorsprong van deze brede boogvormige openingen al verscheidene malen bestudeerd. De herkomst is terug te voeren op Amerikaanse voorbeelden, met name het werk van Richardson en diens romaans geïnspireerde, Gugels "modern-romanesque", architectuur.⁸⁸

Discussies over Amerikaanse architectuur verschijnen in de jaren 1890 regelmatig in de Nederlandse architectuurtijdschriften. In buitenlandse tijdschriften, die in Nederland verkrijgbaar zijn, verschijnen bovendien ook afbeeldingen.⁸⁹ Het lijkt zeer aannemelijk dat Houtzagers van deze voorbeelden kennis genomen heeft, als zijn ontwerp aan een nadere beschouwing onderworpen wordt. Daar is in de eerste plaats de brede toegangsboog zelf. Deze geeft toegang tot een half publieke ruimte, de zgn. "tjidingzaal", waardoor de werkelijke ingang tot de kantoren naar achter komt te liggen.

Dit aspect van de terugliggende toegang wordt eveneens beschouwd als één van de kenmerken van de architectuur uit de school van Richardson. Ik zou hier ter vergelijking willen wijzen op de door Reinink aangedragen illustratie uit de *American Architect and Building News* van 1894.⁹⁰

Zelfs heeft Houtzagers door zijn materiaalgebruik deze overeenkomst nog versterkt:

"...is gebruik gemaakt van rustiek bewerkt Noorsch graniet, met toepassing van hardsteen voor kapitelen, zwikken en sluitsteen welke moeten worden versierd met beeldhouwwerk".⁹¹

Op de verdieping boven de boog treffen we weliswaar ook hetzelfde ritme van een drielicht venster aan, als bij het voorbeeld van de winkel. Het verschil is hier toch ook zo duidelijk, dat ik in dit verband ook op een ander Amerikaans voorbeeld zou willen wijzen, en wel op een afbeelding van Richardsons Law School van de Harvard University,

⁸⁸ Voor literatuur zie bijvoorbeeld: *Nederlandse architectuur 1880-1930, Americana*, catalogus Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo 1975. A.W. Reinink, "American Influences on Late Nineteenth Century Architecture in The Netherlands". *Journal of the Society of Architectural Historians* 29 1970, 163-174.

⁸⁹ Reinink, op. cit., 166-169.

⁹⁰ Ibidem, fig. 13, 171.

⁹¹ J. "Het nieuwe gebouw enz.", op. cit., 341.

waarvan in 1894 een illustratie in *The Magazine of Art* verscheen.⁹² Hoewel de verschillen, alleen al van de schaal en het ritme, waarschijnlijk meer in het oog springen dan de overeenkomsten tussen deze twee gebouwen, vertonen zij beiden boven de boog een reeks van rechthoekige vensters, die Houtzagers bovendien op de verdieping daarboven nogmaals herhaald.

Ook dichterbij huis, in Engeland, kan een gebouw gevonden worden dat Houtzagers tot voorbeeld gediend heeft: Bishopsgate Institute in Londen van de architect Harrison Townsend, 1892-1894.⁹³

Het is duidelijk dat ook deze architect zich op Amerikaanse voorbeelden geïnspireerd heeft. In dit ontwerp is ook te zien hoe aan een, door de omstandigheden gedwongen, smalle gevel toch nog een vorm van rijzigheid meegegeven kan worden. Heeft Townsend nog ruimte voor flinke torens, Houtzagers moet dit effect bereiken door de toepassing van pinakels.

De navolging van deze Amerikaanse motieven moet toch opmerkelijk genoemd worden, daar juist in het jaar 1896 een aantal kritische artikelen verschijnen over het navolgen van voorbeelden à la Américaine.⁹⁴ M.i. kan daarom gesteld worden, dat Houtzagers tot op zekere hoogte bewust bezig is met het verwerken en creëren van een nieuwe stijl. Deze hoogte kan in dit geval heel letterlijk gelegd worden tot de top van het gebouw. Hier blijkt direct weer Houtzagers' eclectische inslag. Deze top is in wezen niet anders dan een gothische topgevel met pinakels, die onder invloed van Nieuwe Kunst vormen een gestyleerd en modern uiterlijk gekregen heeft. Desondanks wordt toch een eenheid bereikt door de verticale lijn die door de gehele gevel loopt en zijn bekroning in deze pinakels vindt.

Een meer figuurlijke interpretatie is dat Houtzagers voor gebouwen met een zeker representatief, monumentaal karakter terugschrikt om al te rigoreus in deze richting te werken. Deze interpretatie zal aannemelijker worden bij een beschouwing van de gevel aan de Korte Nieuwstraat.

Voor de bestudering van deze gevel is een goede foto uit 1913 beschikbaar (afb. 43). Op deze foto blijkt echter dat er twee verdiepingen zijn in plaats van één, zoals op de bouwtekening uit 1896. De uitbreiding van het gebouw tot de afmeting van die van 1913 heeft in twee fasen plaats gevonden. Eerst wordt in 1904 het balkon boven de ingang uitgebouwd tot een verdieping. In 1910 wordt het gehele gebouw van een tweede verdieping voorzien.⁹⁵ Uit de bouwtekeningen van 1896 blijkt echter dat Houtzagers al vanaf het begin gedacht heeft aan een tweede verdieping. Een schets met hele dunne potloodlijntjes geeft dit aan. (Op de foto is dit helaas niet overgekomen.) Deze tweede verdieping is dan ook in dezelfde stijl en hetzelfde ritme uitgevoerd. Ik wil bij de bespreking van de gevel dan ook geen wezenlijk onderscheid maken tussen voor en na de verbouwing.

De achtergevel is niet alleen veel breder dan de voorgevel, maar vertoont ook een ander karakter. Zeer sterk wordt hier de nadruk gelegd op het fabrieksmatige van de achterliggende ruimte. Niet alleen door het duidelijke rationalistische principe dat er uit spreekt, maar in de hele lijn. Elk deel van de binnenruimtes wordt omsloten door een eigen bouwmassa. Hierbij is niet getracht om van elk van deze delen een afzonderlijke

⁹² Reinink, op. cit., afb. 10, 169.

⁹³ R. Dixon, S. Muthesius, *Victorian Architecture*, London 1978, afb. 175, 180.

⁹⁴ Reinink, op. cit., 168.

⁹⁵ Bouwtekeningen, resp. verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 165 abc 21-5 1904 103 F. 441 a b 8-11-1910 50 F.

gevel te maken. Integendeel, heel duidelijk spreekt hier het streven naar een grote lijn, een eenheid. Houtzagers lijkt hier meer dan ooit overtuigd te zijn van Berlages impressionistische principe: "Alléén gezocht naar enkele karakteristieke groote vlakken, begrenzen lijnen".⁹⁶

Inderdaad is hier elk nutteloos onderdeel achterwege gelaten, het effect is vooral gezocht in de omtreklijnen van de bouwmassa in eenvoudige rechte lijnen. De asymmetrie in de gevel vermijdt het gevaar van een al te rechthoekig beeld, terwijl het terugspringen van de verdieping de gevel een extra beweging geeft. De begane grond vertoont door het zwaardere muurwerk en de ronde bogen boven de vensters een meer traditionele aanpak dan de gevel erboven. Door de grote rechthoekige ramen, de smalle muurdammen en het in één vlak doorlopen van de gevel, ontstaat een opvallend moderne aanblik. Ter vergelijking hiermee zou ik willen wijzen op het ontwerp van G. van Arkel uit 1907 voor de diamantslijperij Ascher.⁹⁷

Het streven om een moderne stijl te verwezenlijken blijkt ook uit de gehele decoratie en uitwerking van details. Hiermee is Houtzagers zeer sober en strak. Daarentegen worden veel fabrieken e.d. uit deze jaren dikwijls voorzien van allerlei neo-gothische, kasteelachtige decoratie. In dit opzicht zou ik willen wijzen op bv. de watertoren op het Predikherenkerkhof uit 1896 of de graansilo Westerdoksdijk in Amsterdam van J.F. Klinkhamer en A.L. van Gendt ook uit 1896.⁹⁸

Evenmin echter schaarft dit ontwerp van Houtzagers zich in de rij van naamloze utiliteitsgebouwen zonder enig aandacht voor materiaal en afwerking. Met evenveel zorg als Houtzagers aan al zijn gebouwen besteedt, wordt ook bij dit baksteen en natuursteen zorgvuldig gewerkt en krijgen eenvoudige onderdelen als regenpijpen vorm. Al deze kenmerken worden door de criticus van het *Bouwkundig Weekblad* als volgt samengevat:

"In 't geheele bouwwerk uit- en inwendig is er naar gestreefd, om niet alleen de praktische eischen op den voorgrond te stellen, maar ook om die in hoofdvorm en onderdeelen voor oogen te stellen, niet aan het oog te onttrekken ... Wat het oordeel van de architectuur aangaat, dit is, als men het van het publiek hoort, nog al verschillend. Eensdeels zal dit wel het gevolg zijn van de eigenaardige opvatting van den architect, die tracht iets nieuws te leveren, en dus als van zelf er toe komt andere dan gewone in het dagelijksche leven bekende motieven te gebruiken. Zij zijn vreemd voor het publiek; doch langzamerhand wordt men ook daaraan gewend, te meer daar de genoemde architect zijn streven ook bij andere bouwwerken openbaart. Een andere vraag is, of het uiterlijk van den gevel wel in den smaak valt. Het geheel is keurig bewerkt, maar neemt niet den indruk weg van wat al te strak van lijnen te zijn".⁹⁹

Niet alleen wordt met deze woorden een karakteristiek van het ontwerp gegeven, maar ook de onwennige en aarzelende reacties van het publiek hierop. Juist aan deze publieksreacties zou ik i.v.m. het ontwerp van de huizen aan de Emmalaan en de Ramstraat wat meer aandacht willen besteden.

De herenhuizen aan de Emmalaan en de Ramstraat zijn een opdracht van de verzekeringsmaatschappij "De Utrecht" in 1898 (afb. 44, 45, 46 en 47).¹⁰⁰ Een scrafito op nr. 5 en 15 herinnert aan deze stichting (afb. 48, 49). Deze verzekeringsmaatschappij heeft juist door zijn opdrachtenreeks in architectuurhistorisch opzicht enige bekendheid. In

⁹⁶ H.P. Berlage, "Bouwkunst en Impressionisme". *Architectura*, 2 juni 1894, 108.

⁹⁷ *Het Nieuwe Bouwen, Voorgeschiedenis*, Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst 1982, afb 56, 78.

⁹⁸ Ibidem, afb. 38, 72. (Klinkhamer en Van Gendt.)

⁹⁹ J. "Het nieuwe gebouw enz.", op. cit., 342.

¹⁰⁰ Notulen van de Commissie van Fabricage: 10-4-1898 nr. 55. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 167 10-5-1898 55 F a-m. De bouwtekeningen van de huizen aan de Emmalaan ontbreken.

deze reeks wordt altijd genoemd winkelgalerij in de Raadhuisstraat in Amsterdam van A.L. van Gendt, 1898, het hoofdkantoor in Utrecht van Verheul, 1901 en het archiefgebouw in Utrecht van Staal en Kropholler, 1908. M.i. zouden Houtzagers' woningen hier ook zeker bij genoemd moeten worden.

De huizen zijn gebouwd op de percelen III en V van het plan voor de aanleg van het Hoogelandsepark, waarvan er 10 aan de Emmalaan en 8 aan de Ramstraat staan (afb. 50). De huizen zijn steeds twee aan twee aan elkaar gespiegeld en vertonen dezelfde plattegrondopzet met aan de ene kant de trap en de gang en aan de andere kant twee kamers ensuite. De hoekpanden zijn echt als afsluiting van de rij ontworpen en hebben een vrijere plattegrondverdeling (afb. 51).

Bij de behandeling van de andere huizen aan de Ramstraat is reeds Houtzagers' mening t.a.v. een schilderachtige en levendige bebouwing van het park ter sprake geweest, (blz. 52). Dit uitgangspunt heeft Houtzagers zeker ook voor dit ontwerp gehandhaafd. Wel is het kantige en de gebroken lijn van dit eerdere ontwerp afgezwakt tot minder stijle en meer doorgaande lijnen in één vlak. Daarentegen wordt in het ontwerp voor De Utrecht het effect van schilderachtigheid versterkt door de aanbouw van tal van houten balkons en erkers.

Voor voorbeelden van een vergelijkbare uitwerking van het begrip schilderachtigheid moet in de eerste plaats naar Engelse voorbeelden gekeken worden. In Engeland is vanaf ca. 1870 een richting ontstaan, die "Old English" genoemd wordt. Kenmerkend hiervoor zijn een vrijere houding t.o.v. neostijlen, versobering en een levendig silhouet. De meest bekende architecten van deze stroming zijn Philip Webb, Norman Shaw en Eden Nesfield.¹⁰¹

Ook Gugel doelt op deze stroming als hij spreekt over een vernieuwende invloed vanuit Engeland (blz. 61). Hoewel deze stroming het meest bekend is van zijn ontwerpen voor grote 'country houses', wordt ze ook toegepast voor juist dit soort park-achtige stadsuitbreidingen. Ter vergelijking met de opzet en bebouwing van het Hoogelandsepark zou ik willen wijzen op het zeer invloedrijke ontwerp voor Bedfordpark uit 1881, waarvoor ook Norman Shaw ontwerpen geleverd heeft.¹⁰²

De toepassing van het vele houtwerk heeft nog een andere oorsprong. In deze laatste jaren van de 19de eeuw ontstaat, min of meer als modeverschijnsel, een grote belangstelling voor het bouwen à la Suisse.¹⁰³ Zwitserse en Duitse voorbeelden van chalet- en vakwerkhuisen inspireren tot een uitvoerig gebruik van decoratief houtwerk. Enerzijds gaat Houtzagers hierin mee door inderdaad veel hout toe te passen; anderzijds heeft dit niet zozeer Zwitsers of Duits werk als grondslag, maar meer verwantschap met werk van Viollet-le-Duc.¹⁰⁴ Ook de afwerking van het houtwerk heeft niets te maken met de chalet-stijl. Het houtsnijwerk is geheel in Nieuwe Kunst trant uitgevoerd; gestyleerde dierenfiguurtjes vormen de bekroning van de spijlen of dienen als waterafvoer (afb. 52, 53). Zij vormen samen met de twee sgraffito's het enige werkelijke decoratieve element van deze huizen.

In eerste instantie lijkt deze wil tot schilderachtigheid dus in hoge mate te overheersen. Maar bij een beschouwing van de bouwtekening van de gevels van de Ramstraat ontstaat de gedachte dat Houtzagers wel degelijk uitgegaan is van een ontwerp in één opzet en niet van allerlei afzonderlijke onderdelen. Door het wegvallen van de verschillende sprongen in het platte vlak van de tekening wordt deze totaal opzet duidelijk. Deze

¹⁰¹ R. Dixon and S. Muthesius, op. cit., 50-56.

¹⁰² Ibidem, 68.

¹⁰³ R. Blijdenstein, op. cit., 194.

¹⁰⁴ Zie ter vergelijk bijvoorbeeld M. Bock, op. Cit., afb. 156, 136.

bestaat uit een hoge middenpartij met links en rechts een lager gelegen vleugel, die afgesloten worden met een hoektoren. Uit dit, op zich conventionele patroon, spreekt toch een soort "eenheid in veelheid" gedachte. Weliswaar heeft Houtzagers, voor zover bekend, nooit met één of ander proportiesysteem gewerkt, maar toch is hier getracht tot een samenhangend geheel te komen (afb. 54). (Op Houtzagers' opvatting van "schilderachtig" zal later nog terug gekomen worden.)

Toevallig zijn er juist over dit ontwerp verschillende reacties en kritieken bekend, die ik aan een nader onderzoek zou willen onderwerpen. Houtzagers' eigen woorden betreffende schilderachtigheid zijn al genoemd. Voorts Gugel die spreekt van "moderne denkbeelden", die hij in verband brengt met Berlage. De overige drie zou ik hieronder willen citeren.

"Maar wanneer men dit ontwerp beschouwt, dan moge het door den Directeur der Gemeentewerken *monumentaler* genoemd worden; dit komt spreker voor een euphemisme te zijn voor 't geen ik zou noemen *zwaar en gedeukt*."¹⁰⁵

(N.B. Het betreft hier dus twee verschillende meningen in één citaat, cursivering door mij.)

"En vaak wijst hij (Rietveld) zijn vrienden de huizen die Houtzagers heeft gebouwd aan de Emmalaan aan de kant van de Ramstraat: statige huizen die voor de tijd waarin zij werden gebouwd zeker een eigen karakter hadden."¹⁰⁶

Deze criteria, monumentaliteit, schilderachtigheid, karakter en de negatieve waardering "zwaar en gedrukt", gecombineerd met Gugels verwijzing naar Berlage, maken de overeenkomst met de "maatstaven van kritiek" die Reinink in zijn studie signaleert al snel duidelijk.¹⁰⁷ Hoewel noch het aantal, noch de inhoud van de reacties op het werk van Houtzagers voldoende zijn om er een vergelijkbare studie naar te verrichten, wil ik er, met de bevindingen van Reinink als basis, enige opmerkingen over maken om zo Houtzagers' positie nader te bepalen.

Monumentaliteit

Op zich is het opmerkelijk dat Nieuwenhuis voor een zo'n gewoon type als woonhuizen spreekt van monumentaliteit. Deze waardering wordt meestal in verband gebracht met grote representatieve gebouwen, zoals de Beurs, die de "hoogste kunstuiting" in de architectuur vertegenwoordigen (R. 86 qq). Daar het een positieve waardering betekent, zal Nieuwenhuis ook andere kenmerken positief waarderen, zoals de asymmetrie, de ongelijke gevelbreedtes (R. 87 en 88 qq).

Bovendien belet het duidelijke rationalisme in Houtzagers' werk, bv. de wijze waarop de aanwezigheid van rookkanalen in de buitenmuur tot uiting wordt gebracht, of het gebruik van natuursteen alleen op die plaatsen waar de constructie dit vraagt, Nieuwenhuis niet deze waardering uit te spreken. (R. 87 en 88.) Hiermee plaatst Nieuwenhuis zowel zichzelf, als het werk van Houtzagers binnen het kamp van de moderne architectuuropvattingen.

¹⁰⁵ "De bebouwing van het Hoogelandsepark te Utrecht". *Bouwkundig Tijdschrift* 1898, 171. Het betreft hier een discussie in de raad, waarbij een gewijzigd plan van Houtzagers ter sprake komt. Dit nieuwe plan betreft de huizen, die inderdaad gebouwd zijn. N.B. De Directeur der gemeentewerken is dan F.J. Nieuwenhuis.

¹⁰⁶ H. Schaafsma, *Gerrit Rietveld, bouwmeester van een nieuwe tijd*. Utrecht 1959, 14-15.

¹⁰⁷ A.W. Reinink, *Amsterdam en de Beurs van Berlage, reacties van tijdgenoten*, 's-Gravenhage 1975, 85 e.v. Verwijzingen naar dit werk zullen steeds in de tekst gedaan worden, aangegeven door een R. en een paginanummer.

Schilderachtigheid

Dit probleem is al even aan de orde geweest. In dit geval moet aangenomen worden, dat Houtzagers een soort middenpositie inneemt. Waarschijnlijk is zijn uitgangspunt wel het romantisch, traditionele begrip van het Engelse "picturesque". Zijn uitwerking in het feitelijke ontwerp kan echter niet meer vergeleken worden met een neo-gothische of een neo-renaissance verwerking van dit begrip. Een ander citaat wijst ook in deze richting:

"Het plan heeft ook op ons een goeden, vroolijken indruk gemaakt. In Renaissance-geest opgevat, wijkt het veel af van dat van den heer Houtzagers, die met variatie in de dakvelden het silhouet tracht te verhoogen en de omgeving te dienen".¹⁰⁸

Hoewel met name uit de gevel van de Ramstraat een streven naar één grote lijn spreekt, overheerst daarentegen het traditioneel schilderachtige dusdanig, dat het niet terecht is om van een werkelijke "impressionistische" opvatting te spreken.

Karakter

Reinink onderscheidt voor de bepaling van dit begrip een vijftal betekenissen (R. 92-94). De omschrijving van Houtzagers' criticus is echter zo vaag, dat hier niet voor één bepaalde betekenis gekozen kan worden. Uit zijn bewoording blijkt echter dat het om een positieve waardering gaat en dat veel ontwerpen uit deze tijd te lijden hebben van karakterloosheid. Ter vergelijking zou ik ook op de woorden van Van Vuuren willen wijzen, (hoofdstuk I, blz. 7). M.i. moet de inhoud van deze term in dit geval vergeleken worden met degenen die het werk van Berlage een positieve "karakteristiek" toeschrijven.

Zwaart en gedrukt (eenvoud)

Deze duidelijke negatieve waardering is als zodanig ook dikwijls uitgesproken over het werk van Berlage; men spreekt dan bv. van somber. (R. 95.) In meer positieve bewoording wordt gesproken van eenvoud en soberheid. Deze beide waarderingen zijn Houtzagers' ontwerp zeker niet te ontzeggen. De vlakke muren, geheel in onversierd baksteen uitgevoerd, het spaarzame gebruik van natuursteen en het vrijwel achterwege laten van ornamenten en decoratie heeft Bol ongetwijfeld aanleiding gegeven om te spreken van "zwaar en gedrukt". Dit streven naar eenvoud is ook al in andere ontwerpen van Houtzagers naar voren gekomen en hij sluit hiermee dan ook zonder meer aan bij die moderne richting, waarvan Berlage de bekendste representant is. Het is erg verleidelijk om, gezien de morele implicaties die aan deze richting verbonden worden (R. 97), dit streven op het credit van Houtzagers' gereformeerde achtergrond te schrijven. Ik kan mij echter niet aan de indruk onttrekken, dat de werkelijke vernieuwingen niet uit deze calvinistische, als kerkgemeenschap opgevatte, groep voortgekomen zijn. Houtzagers volgt m.i. een zeer eigen, en t.a.v. zijn achtergrond misschien zelfs wel een revolutionaire, richting, die eerder verbonden moet worden met de socialistische avant-garde uit de hoofdstad.

Hoezeer Houtzagers deze opvattingen toegedaan is, blijkt tenslotte uit het ontwerp voor nogmaals acht woonhuizen aan het Wilhelminapark (afb. 55, 56).¹⁰⁹ In hoofdstuk IV is al gemeld dat het één van Houtzagers eigenbouw projecten betreft; er is dus geen opdrachtgever met bepaalde wensen.

¹⁰⁸ "De bebouwing van het Hoogelandsepark enz.", op. cit., 171. Er is hier sprake van nog een ander ontwerp 'in renaissance geest opgevat', echter van een architect Krap.

¹⁰⁹ Notulen van de Commissie van Fabricage: 4-10-1898 nr. 129. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 353 a-h 4-10-1898 129 F.

Evenmin heeft Houtzagers in stylistisch opzicht concessies gedaan om de huizen beter te kunnen verhuren of verkopen. Wat betreft uiterlijk en opzet van de huizen wil ik kort zijn, daar zij duidelijke overeenkomsten vertonen met de huizen van de Ramstraat en de Emmalaan. Ook deze reeks vertoont een plattegrond en indeling, die steeds wter twee aan twee aan elkaar gespiegeld is. Het linkerpand vormt met een vrijere indeling weer de afsluiting van de rij. Het rechterpand, dat thans een nogal gewijzigde voorgevel heeft, heeft deze functie niet, daar hiernaast de huizenrij gewoon doorloopt.

De opzet met de verspringende bouwdelen is ook hier gehandhaafd, evenals de verspringende dakranden. De toepassing van houtwerk in de vorm van erkers en balkons speelt bij dit ontwerp een minder belangrijke rol. Een opvallend element in deze huizen zijn daarentegen de brede bogen met even daarachter de deuren. Een element dat al ter sprake is geweest bij de drukkerij. De indruk wordt hiermee versterkt dat Houtzagers inderdaad Amerikaanse voorbeelden hiervan gezien heeft.

Veel van hetgeen gezegd is over monumentaliteit, schilderachtigheid, karakter en eenvoud kan ook voor dit ontwerp weer aangevoerd worden. Ik wil daarom besluiten met de conclusie, dat Houtzagers in deze laatste jaren van de 19de eeuw tot oplossingen komt die inderdaad getuigen van moderne denkbeelden. Deze sluiten nog het meest aan bij het werk en de ideeënwereld van Berlage en zijn als zodanig een opmerkelijke vroege verwerking. De vraag hoe het mogelijk is dat een anti-revolutionair zich bij dergelijke ideeën thuis kan voelen, lijkt minder bevreedend voor een tijd, waarin een socialist een beursgebouw kan bouwen.

5.3.2 Nieuwe Kunst, 1899-1901

Deze periode is vooral onderscheiden op grond van praktische overwegingen. In deze twee jaar zijn alleen een vijftal ontwerpen voor verbouwingen van Houtzagers bekend.

De meest interessante hiervan zijn de ontwerpen voor de Hypotheekbank op de Drift en voor Kosmos in Zeist. Deze zullen meer uitgebreid behandeld worden.

De verbouwing van de "Winkel van Sinkei" voor de bank Vlaer en Kol behelst enige eenvoudige ingrepen in het interieur en de aanleg van een kluizen kelder.¹¹⁰ Belangrijker is het contact met de familie Kol; acht jaar later zal Houtzagers het huis van de bankdirecteur Jan Kol verbouwen en vergroten.¹¹¹

De verbouwing van het fabrieksgebouw aan de Oudegracht is niet veel meer dan een tweelaags aanbouwtje aan een bestaand fabrieksgebouw.¹¹² Ook in dit geval is het contact met de opdrachtgever van meer belang; voor deze, de industrieel Wefers Bettink, bouwt Houtzagers eveneens in 1907 een herenhuis aan de Maliebaan.

Van de verbouwing van de huishoudschool in 1901 ontbreken de bouwtekeningen.¹¹³

Het ontwerp voor de Hypotheekbank is niet alleen een verbouwing, maar ook een restauratie van een oorspronkelijk 16de eeuws pand (afb. 57).¹¹⁴ Alleen als restauratie object verdient dit enige aandacht, omdat het behoort tot één van de zeer vroege en

¹¹⁰ Notulen van de Commissie van Fabricage: 17-5-1899 nr. 72. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 175 a-m 12-5-1899 52 F.

¹¹¹ Het archief van de familie Kol bevindt zich in het Gemeente Archief Utrecht onder nummer 4 van de gebundelde inventarissen.

¹¹² Notulen van de Commissie van Fabricage: 20-9-1900 nr. 77. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 270 20-9-1900 77 F.

¹¹³ Notulen van de Commissie van Fabricage: 30-8-1901 nr. 158. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 282 abc 7-9-1901 30 F. (zoek)

¹¹⁴ Notulen van de Commissie van Fabricage: 28-11-1899 nr. 109. 17-3-1900 nr. 76. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 414 a-d 28-11-1899 109 F. 68 17-3-1900 76 F.

zeldzame woonhuisrestauraties in ons land.¹¹⁵ Als zodanig is het ook een voorbeeld van de toenmalige restauratie opvattingen, waarvan de blankgelakte kozijnen waarschijnlijk het meest in het oog springend zijn.

Volgens deze zelfde opvatting is een deel van het poortje gereconstrueerd, evenals de zeven dakvensters en gehele geveltop. Voor de reconstructie van de geveltop is men overigens wel uitgegaan van oudere prenten.¹¹⁶ Bovendien heeft men niet geschroomd om originele onderdelen uit het pand te verwijderen en onder te brengen in het Museum van Kunstnijverheid.¹¹⁷

In het interieur is het niet altijd gemakkelijk uit te maken wat 19de eeuwse neo-stijlen zijn en wat restauratiewerk is. Voor de neo-renaissance betimmering van de kamers op de verdieping aan de voorzijde is dit heel duidelijk. De overige interieurs hebben voornamelijk een rococo afwerking. Nu is hiervan bekend dat Rietveld er als jong meubelmaker aan gewerkt heeft.¹¹⁸ Een onderscheid tussen "echt" en "neo" is hier toch veel moeilijker te maken dan in het geval van neo-renaissance.

Het meest opvallende onderdeel in het interieur is de centrale hal met het trappenhuis (afb. 58, 59). Dit is een vierkante ruimte met de trap naar de verdieping. Deze trap begint bij de rechter zijmuur en draait dan met 90° langs de achtermuur om uit te komen op een balustrade op de verdieping. Deze balustrade verbindt de ruimtes van de verdieping en geeft uitzicht op de hal. De hal ontvangt licht via een glas-in-lood koepel. Ondanks het vrij kleine oppervlak van de hal, ontstaat juist door de plaatsing van de trap, de grote bogen boven de balustrade en het glazen dak een flinke ruimtewerking. Het is wel mogelijk dat Houtzagers hier iets van het trappenhuis in heeft willen brengen, dat Berlage ontworpen heeft voor het gebouw van de Algemeene Diamantbewerker Bond, een overdekt binnenhof.¹¹⁹ De verschillen met name in schaal, constructie en stijl, zijn echter ook zo duidelijk, dat de bank niet verward hoeft te worden met een gebouw voor een arbeidersbond. De gehele constructie van trap, balustrade en koepel is van hout. Hoewel Houtzagers wel gebruik maakt van ijzerconstructies, zoals in het geval van drukkerij, lijkt er een grote voorkeur uit te gaan naar dit soort open houtwerk, dat Houtzagers bijvoorbeeld ook toepast in zijn beide kerk ontwerpen. Ongetwijfeld hangt dit samen met zijn belangstelling voor kunstnijverheid en zorgvuldige toepassing van allerlei materialen. Dit spreekt ook uit het gehele ontwerp voor de hal. In stylistisch opzicht sluit het zonder meer aan bij, juist de typisch Nederlandse verwerking van de Art-Nouveau, de Nieuwe Kunst. Bijzonder verfijnde reliëfs zijn te zien op de trapspijlen, met name die waarop de lampen staan en in de natuurstenen consoles van de muurstijlen (afb. 60, 61).

Ook de wijze waarop het water uit de dakgoten d.m.v. in het interieur duidelijk zichtbare regenpijpen is een voorbeeld van vormgegeven rationalisme.

Het ontwerp van dit interieur kan beschouwd worden als één van Houtzagers' meest zuivere en complete werk in Nieuwe Kunst vormen. De verwerking van Nieuwe Kunst vormen in zijn architectuur lijkt, met uitzondering van decoratieve elementen, voor Houtzagers geen belangrijke rol te hebben gespeeld. Eén ontwerp vormt hierop een uitzondering: het kantoorgebouw voor Kosmos in Zeist uit 1901 (afb. 62).¹²⁰

¹¹⁵ C.L. Temminck Groll, "Een introductie voor restauratie". *Jaarboek Oud-Utrecht* 1975, 31.

¹¹⁶ *Bouwkundig Tijdschrift* 1907, 67.

¹¹⁷ Zowel de bank, als Houtzagers zelf doen verschillende schenkingen van originele onderdelen uit het pand aan het museum. *Jaarverslag van 'Het Utrechtsch museum voor kunstnijverheid'*, 1900-1901.

¹¹⁸ Th.M. Brown, *The Work of G. Rietveld, Architect*, Utrecht 1958, 15.

¹¹⁹ M. Bock, op. cit., 362.

¹²⁰ R. Blijdenstein, op. cit., 168.

Inmiddels is de Art-Nouveau als architectuurstijl tot volle ontwikkeling gekomen en bepaalt het gezicht van veel moderne, vooruitstrevende instellingen. Ook Kosmos zal zich in deze gelederen hebben willen scharen en daarom wordt het oude kantoor, oorspronkelijk een neo-classicistisch, wit gepleisterd pand, verbouwd en gemoderniseerd. Bij deze verbouwing is Houtzagers vrijwel geheel gebonden door de bestaande situatie, het resultaat is echter een opmerkelijk modern gebouw. Om dit te bereiken wordt het tympaan vervangen door een gestyleerde hardstenen topgevel, de pleisterdecoratie om de vensters wordt eveneens vervangen door hardstenen omlijsting en de middenpartij krijgt een groot rondboogvenster op de verdieping en een nieuw bordes met ingang. Terwijl in Utrecht op datzelfde moment één van de meest uitbundige Art-Nouveau ontwerpen uitgevoerd wordt, is Houtzagers' verwerking hiervan uiterst sober en strak te noemen. De inspiratiebron hiervoor lijkt te liggen in het werk van De Bazel, met name diens prijsvraagontwerpen voor een Algemene bibliotheek en een Genootschapsgebouw.¹²¹ De invloed hiervan is zeer direct zichtbaar in de schoorstenen van het gebouw. De ferme, met zeepokmotief versierde, schoorstenen vertonen veel gelijkenis met die van het Genootschapsgebouw.

Ook de wijze waarop Houtzagers twee ervan gekoppeld heeft en een derde, zo goed en zo kwaad als dat ging, gecombineerd heeft met de topgevel, lijkt ontleend aan De Bazel (afb. 63). De middenpartij met de combinatie van rechthoekige gekoppelde vensters en rondboogvormen, bekroond door een topgevel, vertoont eveneens gelijkenis met de gevelindelingen van De Bazel. Maar ook de indruk van het totaal, de strakke onversierde muurvlakken, de decoratie beperkt tot het natuursteenwerk om de vensters en de geveltop, en zelfs de, gedwongen, symmetrie, wijst met grote zekerheid naar het werk van De Bazel als inspiratiebron voor dit ontwerp van Houtzagers.

Het interieur ondergaat slechts enkele bescheiden veranderingen, waarvan in dit geval ook het trappenhuis het belangrijkste accent krijgt. Dit kantoor heeft eveneens een centrale hal met trappenhuis en een trap met, zij het veel eenvoudiger dan bij de Drift, maar wel erg vertederend, houtsnijwerk (afb. 64, 65).

Hoewel het ongetwijfeld de wens van de opdrachtgever geweest is een kantoor in Art-Nouveau stijl te willen hebben, is Houtzagers' uitwerking van dit idee hoogst origineel te noemen. In plaats van te werken in de dan meer gebruikelijke "krullemiestijl", vertoont zijn ontwerp een zeer beheerst en afgewogen beeld. Dat hij hierbij het werk van De Bazel als voorbeeld gebruikt heeft, lijkt zeer aannemelijk. De afwijzing van een al te uitbundig Art-Nouveau idoom, in zowel Houtzagers' decoratieve werk, als in zijn architectuur, is zeer begrijpelijk gezien een overheersend beeld van eenvoud en strakke lijnvoering in zijn gehele werk van vlak voor de eeuwwisseling.

5.3.3 Nieuw traditionalisme, 1903-1914

Vrijwel direct na de eeuwwisseling doet zich vooral in Nederland, maar ook in de rest van Europa, een merkwaardig verschijnsel voor: na de hooggespannen verwachtingen ten aanzien van een nieuwe architectuur van de jaren 1890, ontstaat een reactie die leidt tot een hernieuwde belangstelling voor stijlen uit het verleden.¹²²

Dit nieuwe traditionalisme kan niet zonder meer vergeleken worden met de neo-stijlen uit de 19de eeuw. Gugel zegt hierover:

¹²¹ A.W. Reinink, *K.P.C. de Bazel, architect*. Leiden 1965, 58-64, afb. 38, 42, 43.

¹²² Henry-Russell Hitchcock, *Architecture: Nineteenth and twentieth centuries*, Harmondsworth 1963, 394.

"De stijlmengeling welke het einde der 19e eeuw kenmerkte, werd dus weliswaar onverzwakt voortgezet in het begin der 20ste, doch eenere juistere opvatting der overlevering, gepaard aan moderne denkbeelden van verschillende schakeering, meer of minder ver doorgevoerd, riepen toch een geheel nieuw beeld in het leven".¹²³

Er is dus wel degelijk sprake van een verwerking van moderne denkbeelden en het ontstaan van een nieuw gezicht. Ongetwijfeld heeft juist de nadruk op het traditionalistische van de architectuur uit deze jaren tot gevolg gehad, dat er in de literatuur tot nu toe weinig aandacht aan besteed is.¹²⁴ Vooral nu het boek van Manfred Bock zo voortreffelijk een beeld geeft van andere architecten en stromingen rondom Berlage in de jaren 1880-1900, blijkt hoe thans de jaren 1900-1918 onderbelicht zijn.

Pas de opkomst van de Amsterdamse School van ca. 1912 geeft weer aanleiding tot uitvoerige studie. Daar dit in eerste instantie een tamelijk geïsoleerde Amsterdamse aangelegenheid blijft, dreigt opnieuw een generatie architecten buiten de boot te vallen. Ik denk hierbij aan architecten als Ed. en Jos Th. Cuypers, Jan Stuyt, Jan en Theo Stuivinga, van Straaten, Kropholler en Staal.¹²⁵

Hoewel Houtzagers tot een oudere generatie behoort, werkt hij ook nog volop in deze jaren. Het is dus zaak na te gaan in hoeverre hij de resultaten van de jaren 1890 verder verwerkt. Hierbij treedt een praktisch probleem op de voorgrond, daar de Notulen van de Commissie van Fabricage eindigen in 1910 en het dus moeilijker wordt om Houtzagers' werk na deze datum te traceren.

De bouw van de villa aan de Museumlaan in 1894 gaf aanleiding om te constateren dat Houtzagers' werk langs twee lijnen tot stand komt. Eén min of meer vrij en daardoor dikwijls vooruitstrevender van aard en één meer gebonden aan de opdrachtgever of de opdracht en daardoor traditioneler van aard. Ook in deze periode zijn deze twee lijnen aanwezig.

Om enige ordening aan te brengen wil ik ze afzonderlijk behandelen. Hiermee wil ik niet aangeven dat het om twee onverenigbare richtingen gaat. Noch Houtzagers zelf zal het zo gezien hebben, noch de tijdgenoot. Dit wordt ook aangegeven door het feit dat zowel de huizen van het Wilhelminapark, als de neo-gothische pastorie uit 1914 afgebeeld staan in het boek van Leliman van de stadswoonhuizen.¹²⁶

5.3.3.1 De gebonden lijn

Een opdracht waaruit zeer duidelijk blijkt dat Houtzagers aansluit bij hetgeen reeds gebouwd is, is de uitbreiding van de vestiging van Vroom en Dreesman op de Stadhuisbrug (afb. 66).¹²⁷ Het oudste deel van dit winkelpand werd in het midden van de 19de eeuw gebouwd door de architect Christiaan Kramm aan de Stadhuisbrug. De vergroting van het pand door Houtzagers is in een aantal fasen tot stand gekomen, maar geheel uitgevoerd in de tamelijk strenge neo-classicistische stijl van Kramm met dezelfde decoratie en hetzelfde materiaal. Met de flinke afmeting die het gebouw hierdoor verkregen

¹²³ E. Gugel, op. cit., 413.

¹²⁴ Kenmerkend voor deze situatie is o.a. het boek: G. Fanelli, *Moderne Architectuur in Nederland, 1900-1940*, 's-Gravenhage 1978. In de periode voor de Amsterdamse School wordt alleen het werk van Berlage en De Bazel behandeld.

¹²⁵ Deze namen en nog vele andere zijn terug te vinden in: E. Gugel, op. cit., 412-417.

¹²⁶ J.H.W. Leliman en K. Sluyterman, *Het stadswoonhuis*, Den Haag 1918, resp. 11 en 112.

¹²⁷ Deze uitbreiding komt uiteindelijk volgens een aantal stappen tot stand. De belangrijkste verbouwingsfasen zijn 1914 en 1923. (Doos 374 en 313 van het modern archief van de bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht.) Een goede afbeelding van de totale opzet is te vinden in: J. Gerritsen, *Utrecht verleden tijd*, Rijswijk 1981, 62. Iets over de geschiedenis van Vroom en Dreesman in Utrecht is te vinden in: J.E.A.L. Struick, *De Stadhuisbrug tussen winkel en raadhuis*, Utrecht 1974, 43.

heeft, ontstaat tevens de allure van een echt warenhuis. Door de laatste verbouwing in 1930 van de architect J. Kuyt is deze eenheid verbroken en werd op de Stadhuisbrug een nieuw deel gebouwd. Ondanks deze afmeting is het gebouw in de omgeving met meerdere grote gebouwen als het stadhuis en de bank Vlaer en Kol niet te dominant. Ook het gebouw zelf heeft door zijn geleding en de bescheiden hoekoplossing een niet te massaal effect.

In 1907 werkt Houtzagers voor de vestiging van Vroom en Dreesman aan de Lange Viestraat.¹²⁸ Dit maal betreft het echter alleen een zeer eenvoudige ingreep in het interieur om de diverse panden onderling beter te verbinden.

Een tweetal ontwerpen voor woonhuizen moeten op grond van stylistische kenmerken ook zeker tot deze traditionele richting gerekend worden. De oorzaak hiervan kan ook hier zeer wel gezocht worden in de wens van de beide opdrachtgevers. Het betreft hier de, al eerder genoemde, ontwerpen voor de woonhuizen van de bankier Kol en de industrieel Wefers Bettink. Zeker niet alle rijke ondernemers uit de 19de en begin 20ste eeuw zullen moderne denkbeelden op prijs gesteld hebben, zoals bijvoorbeeld Carel Henny of de familie Kröller Müller dit gedaan hebben. Ongetwijfeld moet juist onder deze groep van nouveau riche een grote voorliefde bestaan hebben voor "echte of nagemaakte antiquiteiten en historische stijlen" (vergelijk blz. 47). De beide woonhuizen van deze heren wijzen tenminste sterk in deze richting.

Het ontwerp voor Jan Kol bestaat uit de verbouwing en uitbreiding van een pand aan de Drift.¹²⁹ Dit is een van oorsprong ondiep, ouder pand, dat door de uitbreiding naar achter zeker tweemaal zo groot wordt. Het gehele achterste deel vanaf de hal behoort tot deze nieuwe opzet.

Houtzagers ontwerpt een plattegrond gegroepeerd rondom een grote centrale hal, met een lichtkoepel en een gaanderij op de verdieping. Door middel van deze gaanderij wordt een oplossing gevonden voor het hoogteverschil van het bestaande huis en het nieuw gebouwde deel. De interieurs zelf vertonen een mengeling van o.a. renaissance, classicistische en rococo decoratie en afwerking.

Opvallend is dat bij al het nieuwe muurwerk tot en met de pilaren van de hal toe vermeld staat, dat ze uitgevoerd zijn in beton.¹³⁰ Waarschijnlijk is hier gebruik gemaakt van een gegoten betonconstructie en als zodanig getuigt dit van moderne constructieve opvattingen.¹³¹ De eigenlijke vormgeving en aankleding van dit beton is echter allerm minst modern, in de zin van functioneel rationalistisch, te noemen.

De interieurs zijn zelfs een opmerkelijke late toepassing van tal van neostijlen. De uitvoering hiervan is echter dusdanig dat men nauwelijks vermoedt dat het geheel uit 1907 dateert.

De plattegrondoplossing met de centrale hal heeft Houtzagers ook toegepast in zijn ontwerp voor het huis op de Maliebaan.¹³² Hoewel dit huis kleiner is van opzet dan dat op de Drift, zijn ook hier duidelijk de, sociaal bepaalde, ruimtes terug te vinden als "de kamer van meneer", "de salon" en verschillende dienstruimtes als een mangelkamer, een brandstokelder en een provisiekamer. Een groot huis zoals dat aan de Drift heeft

¹²⁸ Notulen van de Commissie van Fabricage: 18-1-1907 nr. 90. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 20 abc 18-1-1907 90 F.

¹²⁹ Notulen van de Commissie van Fabricage: 15-2-1907 nr. 79. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 47 a-f 15-2-1907 79 F.

¹³⁰ Van deze bouw is geen bestek bekend, maar in de bouwtekeningen is met potlood het woord 'beton' toegevoegd.

¹³¹ *Berlage 1856-1934*, Monografiën van de Stichting Architectuur Museum, Amsterdam 1979, 20-21.

¹³² Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 128 abc 3-5-1907 14 F.

dan bijvoorbeeld ook nog een "spreekkamer", "een kamer voor mevrouw" en "een knechtskamer".

Uiterlijk vertoont het huis aan de Maliebaan duidelijke kenmerken van de neo-rennaissance (afb. 67). Weliswaar is dit een ander soort neo-rennaissance dan die van de 19de eeuw. Er is sprake van een vrijere verwerking van vormen, zoals in de deurpartij en het grote terras op de verdieping. Ook de gebruikelijke decoraties zijn vrijwel achterwege gelaten. Uitzonderlijk, zeker voor een huis in neo-rennaissance stijl, is ook dat de gevels gepleisterd zijn. Hierdoor past het huis eigenlijk niet in de nieuwe opvatting van neo-stijlen, zoals Gugel die noemt. Hierbij wordt juist gebruik gemaakt van baksteen, zoals bijvoorbeeld te zien is in de bibliotheek op de Voetiusstraat of de villa op de Emmalaan 10.¹³³

In dit geval kan de toepassing van pleister niet alleen geweten worden aan de opdrachtgever, die een imitatie natuurstenen gevel wenst; Houtzagers past dit materiaal in deze jaren verscheidene malen toe, o.a. in één van zijn eigen gebouwen aan de Korte Jansstraat. Hiervoor heeft Houtzagers meerdere malen blijk gegeven zeer goed overweg te kunnen met baksteen, hetgeen ook geheel in de Nederlandse rationalistische traditie past. Wat tot deze "bekering" tot het zo dikwijls verfoeide pleister geleid heeft, is niet precies duidelijk. In verband met een aantal andere werken wil ik hier nog op terugkomen.

De laatste twee ontwerpen die tot deze traditionele groep gerekend moeten worden, zijn de kerk en de pastorie voor de Colonial and Continental Church Society, resp. op het Van Limburg Stirumplein en de Van Hoogendorpstraat (afb. 68, 69).¹³⁴

De kerk heeft een eenvoudige opzet van één beuk met een vijfhoekige koorsluiting, een hoog zadeldak waarvan de houten spantconstructie, geheel volgens Engelse traditie, inwendig zichtbaar is. De opbouw is eveneens sober in baksteen met een spaarzaam gebruik van natuursteen en vrijwel geen decoratie. Ongetwijfeld is het de wens van de opdrachtgever geweest dat het een kerkje in neo-gothische vormen zou worden met herinneringen aan Engeland, zoals de spantconstructie en de "porch".

Ook geheel in de Engelse traditie is de pastorie. Heel sprekend wordt hier nogmaals het begrip "picturesque" in de woningbouw tot uiting gebracht. De verspringende bouwdelen met o.a. een ronde erker, de hoge daken met de forse schoorstenen en nogmaals een "porch" bewerkstelligen een levendig en schilderachtig silhouet.

De pastorie is in dezelfde sobere neo-gothiek uitgevoerd als de kerk. In beide gevallen is weer een uitvoerig gebruik van baksteen te zien. Met deze ontwerpen blijkt nogmaals dat Houtzagers weinig principieel tegenover een bepaalde architectuurstijl staat; in principe bouwt hij "alles". Overigens wil ik hiermee geen negatieve waardering uitspreken. Waarschijnlijk is deze houding voor veel van Houtzagers' collega's de praktijk geweest en behoort een meer principiële houding tot de uitzonderingen. In ieder geval heeft ook de tijdgenoot hier geen kwaad in gezien, daar Houtzagers, nog altijd, belangrijke opdrachten krijgt.

Tegelijkertijd blijft Houtzagers' werk een eigen karakter vertonen. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in zijn toepassing van een moderne betonconstructie, een eigenzinnige verwerking van renaissance vormen en het verzorgde materiaalgebruik.

¹³³ Beide gebouwen zijn een ontwerp van de architect Jan Stuivinga.

¹³⁴ Van Limburgstirumplein 2 doos 246 nieuw archief van de bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht. Van Hoogendorpstraat 62 doos 160 nieuw archief van de bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht.

5.3.3.2 De ongebonden lijn

In de inleiding van deze periode is als nieuw aspect toegevoegd een hernieuwde belangstelling voor en verwerking van stijlen uit het verleden. Dit betekent overigens niet dat andere invloeden geen rol meer spelen.

Van het werk van Berlage gaat een duidelijke werking uit. In Utrecht zelf is dit o.a. te zien aan het gebouw voor de sociëteit PHRM door de architect Zinsmeister in 1900 ontworpen en het, thans afgebroken, archiefkantoor voor "De Utrecht" in 1908 gebouwd door Staal en Kropholler. Een tweede belangrijke invloed gaat nog steeds uit van Engelse voorbeelden. Door een toenemende belangstelling van de gegoede burgerij voor het "buiten" wonen, worden er veel kleine buitenhuizen en villa's in Engelse cottage-stijl gebouwd.¹³⁵ Deze invloeden zijn voor Houtzagers ook al in de vorige periode geconstateerd.

Veel van hetgeen daar gezegd is, is eveneens geldig voor deze periode. Deze verbinding is direct duidelijk in de volgende twee ontwerpen: een herenhuis in het Wilhelminapark en een badhuis aan het Koekoekspein (afb.70, 71).

Het herenhuis vertoont in veel opzichten overeenkomsten met bijvoorbeeld de huizen aan de Emmalaan.¹³⁶ Maar door het aanbrengen van muurankers en de gebogen vensters van de begane grond heeft dit huis een minder strak uiterlijk, dan de huizen van vijf jaar daarvoor. Vooral een element als de muurankers duidt in dit geval op een opnieuw toepassen van traditionele elementen. Ook de plattegrond van het huis vertoont een conventionele opzet. Hoewel de asymmetrische voorgevel dit wellicht niet doet vermoeden, zijn de kamers symmetrisch gegroepeerd aan weerszijde van een lange gang.

Het badhuis is het eerste in een serie van vier die Houtzagers ontwerpt voor "Het Comité voor Oprichting van Volksbadhuizen".¹³⁷

In dit geval vertoont het badhuis overeenkomsten met het ontwerp voor het kantoor van Kosmos in Zeist, de symmetrie, de gestyleerde topgevel en het pleisterwerk. Tegelijkertijd zijn Nieuwe Kunst decoraties verdwenen en verschijnen daarvoor in de plaats ook hier muurankers. Op de begane grond bevinden zich aan de voorzijde van het badhuis de dienstruimtes, zoals de stookkamer en het waslokaal.

Hierachter is de eenlaagse badinrichting, waarbij een strenge scheiding voor mannen en vrouwen wordt gemaakt, die zelfs al aangegeven wordt door twee verschillende deuren in de gevel. In dit geval komt de symmetrie van de gevel ook overeen met de symmetrie van de rest van het gebouw.

Op de verdieping bevindt zich een woning. Dit is een fenomeen dat veel in deze jaren voorkomt. In tal van (semi) openbare gebouwen, zoals de sociëteit Sic Semper, de bank op de Drift en de winkel van Vroom en Dreesman, is woonruimte aangebracht voor resp. een kastelein, een conciërge en winkelpersoneel. Het is heel gebruikelijk dat werknemers of een beheerder ook in het pand wonen.

Engelse invloed is duidelijk waarneembaar in de twee huizen die Houtzagers buiten de stad bouwt.

¹³⁵ R. Blijdenstein, op. cit., 204.

¹³⁶ Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 274 abc 22-8-1903 120 F.

¹³⁷ Notulen van de Commissie van Fabricage: 21-10-1903 nr. 100. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 329 ab 21-10-1903 100 F.

Het ene huis is een verbouwing van het koetshuis van de buitenplaats Schaerwijde in Zeist (afb. 72).¹³⁸ Het lijkt er sterk op dat Houtzagers hier niet zozeer het rustieke buitenhuis voor ogen heeft gehad met rode baksteen en houtwerk, maar eerder het werk van de Engelse architect Voysey.

De gladde gepleisterde muren met de daaruit opbollende erkers met daarboven de topgevel en de brede gootranden wijzen tenminste in deze richting.¹³⁹ Het is mogelijk dat Houtzagers' voorkeur voor pleister in deze jaren beïnvloed is door werk van Voysey. De toepassing van dit materiaal op deze manier appelleert zeker niet aan een natuursteenimitatie. In tegendeel heeft het een zekere abstractie en ontmaterialisering tot gevolg. Mogelijk heeft Houtzagers een dergelijk effect beoogd. Alhoewel ik dit niet al te zeer als een uiting van Nieuwe Zakelijkheid avant la lettre zou willen poneren, is het een feit dat Houtzagers niet geschroomd heeft om, in een tijd waarin de baksteen hoogtij viert, dit materiaal bewust toe te passen op een wijze die in deze richting doet denken.

Het andere huis is een villa in Huis ter Heide.¹⁴⁰ In tegenstelling tot het huis in Zeist zijn van dit ontwerp alleen de bouwtekeningen bekend (afb. 74, 75). In stylistisch opzicht sluit ook dit huis aan bij de huizen van de Emmalaan. Maar omdat het hier een vrijstaande villa betreft, ontstaat een meer "volronde" architectuur, waarbij alle gevels een rol spelen. Opmerkelijk is de rijzigheid van het ontwerp, daar juist in deze jaren de buitenhuizen wat lager worden met ver doorlopende daken en een horizontaal accent.¹⁴¹ Het is in dit geval dan ook niet het uiterlijk van het huis dat aansluit bij de Engelse cottage stijl, maar de plattegrond oplossing (afb. 73). Heel nadrukkelijk aanwezig is de centrale hal, die vanaf de begane grond tot in de kap doorloopt met ook hier een open, uitgewerkte spantconstructie. Ook een element als een open haard maakt deze hal tot een echte "hall". Rondom de hal zijn de kamers gegroepeerd met aan de zijde van de salon en de serre een laag terras om "het buitenzijn" extra te kunnen genieten. Deze situatie wordt zelfs in de bouwtekening benadrukt door het tekenen van loof en geboomte.

De ideeën en architectuur die Houtzagers ontwikkeld heeft in de laatste jaren van de 19de eeuw, blijven na de eeuwwisseling nog een belangrijke rol spelen. Niet alleen is dit duidelijk in de villa in Huis ter Heide, maar ook in het blok winkelwoonhuizen dat Houtzagers in 1906 aan de Korte Jansstraat ontwerpt (afb. 76).¹⁴²

Zoals gezegd is ook dit één van Houtzagers' eigenbouw projecten en is hij in de uitvoering ervan dus volkomen vrij geweest. Volgens dezelfde impressionistische ideeën, die bij het ontwerp voor de Nobelstraat een rol gespeeld hebben, zijn deze zes winkels en twee woningen in één opzet samengevat met een overheersend beeld van het totale, de grote lijn.

Ook in dit geval zijn het niet alleen de ideeën van Berlage, maar ook zijn werk dat als inspiratiebron gebruikt is. Ik zou hierbij willen wijzen Berlages ontwerpen voor winkelwoonhuizen in de Raadhuisstraat uit 1897 en de Hobbemastraat uit 1904, beide in Amsterdam.¹⁴³ Overeenkomsten zijn o.a. de combinatie van de erkers boven de deuren van de woningen en de boogvensters op de begane grond met daarboven een reeks rechte

¹³⁸ R. Blijdenstein, op. cit., 230. Van deze verbouwing en uitbreiding zijn geen bouwtekeningen bekend. De rechter zijgevel van het pand is ernstig verstoord.

¹³⁹ N. Pevsner, *Pioneers of Modern Design, From William Morris to Walter Gropius*, Thetford 1979, 154-612. (Pelican Book.)

¹⁴⁰ Villa aan de straatweg Utrecht-Soesterberg. De Bouwwereld, 1905, 60-62.

¹⁴¹ R. Blijdenstein, op. cit., 210.

¹⁴² Notulen van de Commissie van Fabricage: 13-4-1906 nr. 68. Verzameling bouwtekeningen Gemeente Archief Utrecht: 127 a-d 13-4-1906 68 F.

¹⁴³ Zie afb. 155 en 157 in: *Berlage 1856-1934*, Tent. Cat. Haags Gemeentemuseum 1975, Amsterdam 1979.

vensters in het vlak van de gevel. Het ontwerp voor de Raadhuisstraat heeft Houtzagers mogelijk het idee gegeven om ook zijn winkelhuizen in, imitatie, natuursteen uit te voeren. Hierdoor komt de strakheid en kantigheid van het ontwerp meer tot zijn recht, terwijl ook alle decoratieve elementen verlaten zijn, met uitzondering van de bescheiden reliëfs van ineengedraaide slangen op de kolommen tussen de bogen (afb. 77).

De opzet van het gebouw vertoont de inmiddels bekende indeling van winkels op de begane grond, één achter elk boogvenster met een afwijking voor de hoek, met hierboven twee woningen. Door de vorm van het bouwterrein zijn de huizen erg ondiep. Deze ondiepe plattegrond maakt ook een speciale hoekoplossing noodzakelijk. De eigenlijke hoek van het gebouw is, door de korte gevel aan de kant van Achter St. Pieter, zo bescheiden van afmeting dat een accent hier, in de vorm van een topgevel, erker of arkel-toren, het gebouw uit verhouding zou trekken en "topzwaar" zou doen lijken. Dit probleem heeft Houtzagers opgelost door de hoek af te schuinen, waardoor een vloeiende overgang tussen de voor- en achtergevel ontstaat, zodat de laatste meer één geheel vormt met de rest van het gebouw en niet als een te kort "aanslag" ervaren wordt. Het zwaartepunt van het gebouw ligt daarentegen net voor de hoek. Met een trapgevel en een uitgebouwde traptoren wordt de rechte lijn van het gebouw doorbroken en wordt de verbinding gelegd tussen het lagere deel aan de Korte Jansstraat en de één verdieping hogere hoekpartij. Deze oplossing versterkt het beeld van het gebouw, omdat het torentje precies in de as van het Oud Kerkhof ligt. Zoals de gevel van het gebouw voor Kosmos aan de ene kant in een zichtlijn van deze straat ligt, zo bepaalt deze gevel aan de andere kant het beeld van de straat. Ook hier maakt Houtzagers dus gebruik van de stedenbouwkundige situatie om hier én zijn gebouwen neer te zetten én met deze gebouwen een accent aan de stad toe te voegen.

Geconcludeerd kan worden dat Houtzagers in deze laatste fase op dezelfde voet verder gaat als in de jaren hiervoor. Zijn werk vertoont een zeer wisselend beeld in stylistisch opzicht, aan de ene kant bouwt hij tot en met 1914 in uiteenlopende vormen van historiserende stijlen. Wel kan dit voor een belangrijk deel weer op het credit van de opdrachtgever geschreven worden. Het "geheele nieuwe beeld" dat Gugel signaleert t.a.v. het verwerken van traditionele stijlen na 1900, met name die van de Hollandse 17de en 18de eeuw, lijkt op Houtzagers' werk van weinig invloed te zijn. Integendeel zelfs, zijn historiserende ontwerpen sluiten eerder aan bij de oude 19de eeuwse opvatting van neo-stijlen.

Aan de andere kant heeft het moderne aspect in Houtzagers' werk, zoals hij dat onder invloed van Berlages werk en ideeën al voor de eeuwwisseling ontwikkeld heeft, een blijvende invloed. Een versterkte invloed is te bespeuren van de Engelse landhuis- en cottagestijl, met name op Houtzagers' ontwerpen voor huizen buiten de stad.

5.4 Derde periode, 1915-1926

Deze laatste periode toont helaas een wat verbrokkeld beeld. In de ruim tien jaar die er door beslagen worden, zijn ook maar tien ontwerpen bekend. De oorzaak hiervan is, zoals vermeld, de beëindiging van de Notulen van de Commissie van Fabricage. Gegevens over gebouwen en huizen worden hierna in het Gemeente Archief alfabetisch op straat opgeborgen zonder register.¹⁴⁴ Het feit dat er maar zo weinig werk bekend is, betekent niet dat Houtzagers minder actief zal zijn geworden. Zoals uit hoofdstuk IV gebleken is, staat Houtzagers tot 1928 midden in het architectenleven en trekt hij zich hieruit pas terug na zijn verhuizing naar Veght-Lust. De mogelijkheid van aanvullingen op

¹⁴⁴ Nieuw Archief van de bouwtekeningen na 1910. Gemeente Archief Utrecht.

deze periode is dan ook zeer waarschijnlijk en dit zal wellicht nog tot een bijstelling van het beeld leiden.

Vooralsnog heb ik deze periode onderverdeeld in drie fasen van 1915 tot 1920, van 1922 tot 1925 en van 1925 tot 1926.

5.4.1 Nieuwe inspiratie, 1915-1920

Uit de derde fase van de vorige periode blijkt hoe Houtzagers nog tot ver in het begin van de 20ste eeuw historische stijlen doet herleven, de pastorie van de Engelse kerk immers is van 1914.

Ook de ontwerpen die genoemd zijn bij 'de ongebonden lijn' vertonen tot en met 1906, de winkelwoonhuizen aan de Korte Jansstraat, kenmerken van de architectuur die Houtzagers kort voor de eeuwwisseling ontwikkeld heeft. In deze lijn nu ontstaat in 1915 verandering met een drietal ontwerpen die Houtzagers kort na elkaar in 1915 vervaardigt: een badhuis aan de Kanaalstraat, de Rijkslandbouwschool aan het Oppenheimplein, beide uit 1915 en een landhuis in Huis ter Heide. Van de beide eerste ontwerpen zijn alleen foto's van de huidige toestand bekend, terwijl van het landhuis alleen de afbeelding uit het boek van Leliman en Sluyterman bekend is.¹⁴⁵

Het badhuis is het tweede badhuis dat Houtzagers ontwerp voor de 'Vereniging van Volksbadhuizen' (afb. 78).

De gevel is in opzet symmetrisch met een centrale ingangspartij, met links en rechts een topgevel. Deze topgevel vertoont geen verwantschap meer met historiserende topgevelvormen. Een inspiratiebron hiervoor kan het werk van De Bazel geweest zijn, bv. diens ontwerp voor het landhuis "De Maerle".¹⁴⁶ De invloed van De Bazel op Houtzagers' werk is ook al aangetoond in zijn ontwerp voor Kosmos in 1900-1901. Voor Houtzagers' werk uit deze periode is invloed van De Bazel ook met meer stelligheid aan te nemen, omdat de beide architecten elkaar vanaf 1908 in ieder geval persoonlijk hebben gekend; De Bazel wordt dan de eerste voorzitter van de B.N.A., terwijl Houtzagers penningmeester is.¹⁴⁷

Aan de rechterzijde van de gevel wordt de symmetrie verbroken door het vergroten van de topgevelpartij ten behoeve van de woning die ook in dit badhuis ondergebracht is (afb. 79). Deze woning krijgt hierdoor een meer zelfstandig gezicht, dan die bij het Koekoeksplein het geval is, waar de woning geheel in het gebouw opgenomen is. Het motief van de erker boven de ingang wordt hier terug gevonden. De erker is echter veel meer opgenomen in de structuur van de gevel en fungeert minder als plastisch element dan de erkers van bv. de Korte Jansstraat. In deze gevel is ook een hernieuwde belangstelling voor het baksteen te herkennen. De gevel wordt geprofileerd met eenvoudige rechthoekige vormen in het metselwerk. Andere decoratieve elementen spelen geen rol meer.

De school is stylistisch geheel verwant aan het badhuis (afb. 80). We zien dezelfde eenvoudige bakstenen muurvlakken, het flauw hellende dak, en hetzelfde topgevelmotief. Een veel speelsere oplossing zijn hier de vensters in de topgevels, die de vorm ervan volgen en benadrukken.

De vensters in de topgevels van het badhuis lijken daarentegen een weinig te groot voor de muurvlakken waarin ze geplaatst zijn. Vooral in de zijgevel van de school geeft deze oplossing een erg rijzige en sierlijke indruk (afb. 81). Ook in dit ontwerp speelt het

¹⁴⁵ J.H.W. Leliman, K. Sluyterman, Het moderne landhuis in Nederland, Den Haag 1916, 165. Daar de eerste uitgave van dit boek in 1916 is, moet het landhuis dus voor dit jaar gedateerd worden.

¹⁴⁶ A.W. Reinink, op. cit., 131, afb. 60.

¹⁴⁷ Ibidem, 129.

gebruik van allerlei decoratie geen rol van betekenis meer. Het is de sobere, gesloten massa van het gebouw alleen, die het ontwerp draagt. Terwijl het zorgvuldig verzorgde metselwerk, hier en daar aangevuld met natuursteen, voor accenten zorgt.

Het landhuis in Huis ter Heide sluit aan bij toenmalige 'rustieke landhuis' opvattingen, die vooral beïnvloed is door de Engelse landhuisbouw (afb. 82).¹⁴⁸

De plattegrondoplossing met de grote centrale hal, de halfopen veranda's en balkons die een geleidelijke overgang met de onringende natuur bewerkstelligen, het laag doorlopende dak en de kleine vensters met luiken en glas-in-lood, zijn alle elementen die in deze rustieke landhuisbouw een rol spelen.

Het is duidelijk dat Houtzagers met deze ontwerpen meer aansluit bij de rustiek, traditionalistische stroming van de eerste decennia van de 20ste eeuw, dan hij hiervoor gedaan heeft. Het gebruik van baksteen, de eenvoudige compacte bouwmassa's, de plattegrond oplossing van het landhuis e.d., wijzen allemaal in deze richting.

Net als in vorige perioden komt Houtzagers tot een meer eigenzinnige verwerking, dan alleen het laten herleven van stijlen uit het verleden. Waarschijnlijk heeft hij hierin invloed van het werk van De Bazel uit de periode 1905-1913 ondervonden.

Een ontwerp dat ik ook hier behandelen wil, maar dat duidelijk los staat van de drie vorige ontwerpen, is dat voor een nieuw stadhuis in Utrecht. Hiervoor maakt Houtzagers twee waterverfschetsen (afb. 83, 84). Deze schetsen horen bij een toespraak die hij houdt voor het Utrechts Kunstverbond. (zie bijlage IV).¹⁴⁹ De datering hiervan is enigzins onzeker, maar moet na 1913 zijn, daar er in de toespraak verwezen wordt naar het nieuwe stadhuis van Rotterdam (bijlage IV, blz. 96).¹⁵⁰ Bij dit plan gaat Houtzagers uit van een complete nieuwbouw van het stadhuis met enige belangrijke aanpassingen van de omgeving, o.a. een verbreding van de Stadhuisbrug "zoowel om een behoorlijk verkeer vooral bij feestelijke gelegenheden, vorstelijk bezoek, deputaties etc. mogelijk te maken als wel om den rang van het gebouw" (bijlage IV, blz. 95). Wat we op de schetsen zien is een flink gebouw "van vijf of meer verdiepingen" met "een hoog opgaande torenvormige bouw", die "evengoed op een hoek (afb. 83) als boven het midden van het gebouw een plaats (zou) kunnen vinden" (afb. 84) (bijlage IV, blz.97).

De tekeningen zijn te schetsmatig om veel van de stijl van het gebouw te kunnen zeggen. Hoewel Houtzagers voor de planning van het gebouw verwijst naar het stadhuis van Rotterdam, lijkt hij hierbij in stylistisch opzicht niet aan te sluiten. Dit blijkt alleen al uit de, op Amerikaanse voorbeelden geïnspireerde, toren.

Merkwaardig is het feit, dat Houtzagers weliswaar meent dat "het bouwwerk geen op zichzelf staand onafhankelijk werk is, maar deel uitmaakt van het groote geheel en dat hetzelfde met die omgeving een harmonisch geheel dient te vormen", maar daarbij tevens de opmerking maakt dat het een gebouw moet worden "dat ongerekend den torenbouw hooger is dan het hoogste gebouw van de omgeving" (bijlage IV, blz. 97).

Daar het hoogste gebouw in de omgeving de Domtoren is, zou voor de uitvoering van deze plannen volgens Houtzagers' opvattingen gevreesd moeten worden. Deze tegenstelling tussen de tekst, waaruit overigens verschillende stedenbouwkundige ideeën van Camillo Sitte spreken, en het ontwerp lijkt des te merkwaardiger, omdat Houtzagers bij andere ontwerpen zo duidelijk wél rekening houdt met de stedenbouwkundige situatie. Of het bij een daadwerkelijke uitvoering van de plannen ook werkelijk zo ver gekomen

¹⁴⁸ R. Blijdenstein, op. cit., 204 e.v.

¹⁴⁹ P.J. Houtzagers, toespraak voor het Utrecht Kunstverbond, ca. 1920. Gemeente Archief Utrecht 2093 2xa.

¹⁵⁰ De toespraak wordt ca. 1920 gedateerd. De tekeningen in de Topografische Atlas echter op ca. 1904. (T.A. Na. 3.9.1 A en B.) Dit laatste kan in ieder geval niet juist zijn

zou zijn, is daarom nog maar de vraag. Houtzagers' laatste woorden doen tenminste geloven dat dit nog wel eens mee zou kunnen vallen: "Het maakt geen aanspraak op precisie het houdt ook geen verband met een plattegrond. Het is een vaag beeld, een schets, een krabbel. Meer wil het ook niet zijn" (bijlage IV, blz. 98).

5.4.2 Invloed van de Amsterdamse School, 1922-1925

Zoals gezegd is het pas weer de opkomst en de geschiedenis van de Amsterdamse School die aanleiding geeft voor nieuw onderzoek en publicaties. Het merendeel van deze onderzoeken heeft betrekking op de Amsterdamse situatie. De Amsterdamse School buiten Amsterdam is vrijwel onbekend.¹⁵¹ Onderzoek naar de Amsterdamse School in Utrecht is evenmin verricht. Toch moet deze vrij gunstig afsteken bij de algemene situatie, de woorden van Wattjes, hoofdstuk II, blz. 22, duiden hier al op. Ook Fanelli noemt in zijn boek naast Groningen vooral Utrecht: "als goed voorbeeld mag gelden de woningbouw aan het Wilhelminapark in Utrecht van J. en Th. Stuivinga. Architecten die verder nog vermeldenswaardig zijn, zijn W.A. Maas en L.J.H. Zonneveldt in Utrecht".¹⁵² Dit zijn allemaal architecten die zeker een generatie jonger zijn dan Houtzagers. Toch heeft ook hij nog invloed van de Amsterdamse School ondergaan. In de periode 1922 -1925 ontwerpt Houtzagers een drietal gebouwen die, zij het met mate, Amsterdamse School kenmerken vertonen. Dit zijn de gereformeerde kerk en pastorie van De Bilt in 1922, een verbouwing van de drukkerij Bosch, eveneens in 1922 en een blok winkelwoonhuizen op de hoek van de Drift en de Nobelstraat uit 1925.

Het ontwerp van de kerk berust op het traditionele patroon van een kruisvorm (afb. 85). De dwars armen en het koor zijn echter zo ondiep, dat meer het idee van een centraalbouw ontstaat. Het gebouw is vervolgens symmetrisch opgebouwd (afb. 86). Deze symmetrie wordt benadrukt door de toren boven de hoofdingang en vervolgens door het herhalen van dit motief in twee kleinere torens aan weerszijde van het koor.

Voor de binnenruimte gebruikt Houtzagers, de voor hem zo bekende constructie van een open spantenkap (afb. 87). Het uiterlijk van het gebouw is sober te noemen met vlakke onversierde bakstenen muren die alleen op de hoeken een accent krijgen door het overhoeks vermetzelen van de steen. Het zijn vooral de smalle verticale vensters die de muurvlakken profileren (afb. 88).

De pastorie is al even sober uitgevoerd, de hoge voorgevel met maar enkele vensters maakt zelfs een uitermate stugge indruk (afb. 89). Opmerkelijk is dat Houtzagers hier de typisch Amsterdamse School zwierigheid alleen aan de achterkant van het huis toepast (afb. 90).

In 1922 vergroot Houtzagers nogmaals de drukkerij van Bosch aan de Korte Nieuwstraat.¹⁵³ Hierbij verdwijnt de gevel van 1896 geheel om plaats te maken voor een gevel in Amsterdamse School trant (afb. 91).

In 1926 zal Houtzagers deze gevel nogmaals, in dezelfde stijl en hetzelfde ritme, vergroten (afb. 92). Een belangrijk element blijven de grote ramen, die voor de Amsterdamse School nogal ongebruikelijk zijn, maar hier noodzakelijk, evenals het glazen dak. Wat er hierdoor overblijft aan muuroppervlak kan niet veel meer dan vrij strak en eenvoudig behandeld worden. Tenslotte het blok winkelwoonhuizen op de hoek van de Drift en de Nobelstraat. Dit bestaat uit 4 winkels op de begane grond met evenzoveel

¹⁵¹ Een uitzondering hierop vormt de Amsterdamse School in Groningen *Om de hoek*, cat. Kunsthistorisch Instituut, Groningen 1973.

¹⁵² Giovanni Fanelli, *Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940*, 's-Gravenhage 1978, 116.

¹⁵³ Nieuw Archief van de bouwtekeningen. Gemeente Archief Utrecht, doos 314.

woningen daarboven.¹⁵⁴ Terwijl Houtzagers in dit ontwerp veel meer mogelijkheden heeft tot een uitvoerig Amsterdamse School idioom, moet ook van dit ontwerp geconstateerd worden, dat het sober en eerder met geometrische lijnen vorm gegeven is, dan met de vloeiende soepele lijnen die zo kenmerkend zijn voor de Amsterdamse School. Toch wijzen elementen als de raamvormen, het metsel- en houtwerk duidelijk op een inspiratie op deze stijl (afb. 93, 94).

Gezien Houtzagers' werk uit voorgaande jaren is het zeer begrijpelijk dat de al te uitbundige vormen van de Amsterdamse School hem niet aangesproken zullen hebben. Een beeld van eenvoud en ingetogenheid overheerst grotendeels in zijn werk.

Het materiële aspect van de Amsterdamse School, het gebruik van uitvoerig metselwerk en hout, zal veel meer bij Houtzagers' opvattingen aangesloten hebben. Toch is ook zijn toepassing hiervan zeer beheerst.

5.4.3 Invloed van Dudok, 1925-1926

Inmiddels is een tweede nieuwe stroming een rol gaan spelen in de Nederlandse architectuurgeschiedenis, namelijk die van De Stijl en Het Nieuwe Bouwen met architecten als Rietveld, Oud, Wils, Van 't Hoff en Van Eesteren. Op de achtergronden van deze stroming wil ik hier niet verder ingaan. Met name De Stijl is reeds in vroeg stadium bestudeerd.¹⁵⁵ Recent is Het Nieuwe Bouwen uitvoerig aan de orde geweest in een gelijknamige tentoonstellingscyclus.¹⁵⁶

In dit geval is van meer belang dat Houtzagers in zijn laatst bekende ontwerpen duidelijk aansluiting zoekt bij deze stroming. In hoeverre Houtzagers zich ook aangetrokken gevoeld heeft tot de achterliggende theorieën, is moeilijk na te gaan. Eén, die van De Stijl, moet hij in ieder geval van zeer nabij meegemaakt hebben in de vorm van zijn oudlerling Rietveld en diens meest bekende ontwerp het Schröderhuis uit 1924.

Het lijkt echter onwaarschijnlijk, gezien de al eerder genoemde gereformeerde achtergrond van Houtzagers, dat hij de ideeën van De Stijl-groep over neo-Plasticisme toegevoegd is.

Met meer waarschijnlijkheid is de invloed van Dudok aan te nemen. Eveneens dicht bij huis, Hilversum, bouwt deze architect in de jaren 1923-1929 zijn beste werk.¹⁵⁷ Hieraan verbindt hij echter geen revolutionaire wereldvisie of organisatie. Dudoks werk is een zeer persoonlijk verwerken van nieuwe oplossingen.

Dit individuele karakter kan Houtzagers, gezien zijn eigen geschiedenis, aangesproken hebben. In ieder geval zijn er duidelijke formele overeenkomsten tussen het werk van Houtzagers uit deze jaren en dat van Dudok.

Dit werk van Houtzagers bestaat uit twee badhuizen; één aan de Boerhave- laan/Thorbeckelaan uit 1925 (afb. 95) en één aan het Willem van Noortplein uit 1926 (afb. 96, 97).¹⁵⁸

De overeenkomsten manifesteren zich o.a. op de volgende punten: de cubistische vormen van horizontale en verticale vlakken, die steeds van elkaar verspringen, waardoor een levendig silhouet ontstaat; zelfs het element van een toren, in dit geval de ontluchting van de stookkelders, is aanwezig.

¹⁵⁴ Nieuw Archief van de bouwtekeningen. Gemeente Archief Utrecht doos 115.

¹⁵⁵ Voor literatuur zie: Giovanni Fanelli, op. cit., 131.

¹⁵⁶ Vijf tentoonstellingen in 1982 onder de verzamelnaam "Het Nieuwe Bouwen in Nederland 1920-1960".

¹⁵⁷ *W.M. Dudok 1884-1974*, cat. Architectuur Museum Amsterdam, Amsterdam 1980, 12-14.

¹⁵⁸ Nieuw Archief van de bouwtekeningen. Gemeente Archief Utrecht doos 61 en 294.

Deze bouwonderdelen verspringen dusdanig ten opzichte van elkaar, dat ze bij de hoek terugliggen, zodat op dit punt geen echte hoek ontstaat (afb. 97). Tenslotte de vrij kleine vensters, waardoor grote muurvlakken van ongepleisterde baksteen ontstaan. Dit juist in tegenstelling tot de opvatting van Het Nieuwe Bouwen, die grote vensters en de toetreding van licht en lucht voorstaat.

De plattegrond oplossing van het badhuis aan de Boerhavelaan is het meest interessant (afb. 95). De vorm van de achtkantige hal met aan vier zijden een uitgang heeft Houtzagers wellicht ontleend aan het ontwerp van Berlage voor het kantoor van "De Nederlanden van 1845" van 1921-1922 in Den Haag.¹⁵⁹ De plattegrond van het badhuis aan het Willem van Noortplein vertoont veel overeenkomsten met dat aan het Koekoeksplein. Een rechthoekige symmetrische plattegrond met aan de voorzijde de dienst ruimten en naar achter toe de badgelegenheid.

Welliswaar vertoont Houtzagers' werk niet de allure van dat van Dudok, maar de inspiratie op diens werk lijkt wel duidelijk. Evenals met zijn verwerking van Amsterdamse school vormen toont Houtzagers hiermee aan, dat hij ook op oudere leeftijd nog de mogelijkheden bezit zich iets nieuws eigen te maken en te verwerken.

5.5 Besluit

Het werk en leven van Houtzagers overziend, komen we tot het volgende overzicht en de volgende conclusies.

Houtzagers start zijn carrière als architect met een opleiding aan een dan tamelijk nieuw en controversieel instituut, de Polytechnische School in Delft. Hier leert hij o.l.v. Gugel en Le Comte in de eerste plaats zich te baseren op stijlen uit het verleden, met name de Hollandse renaissance.

Deze stijl is als neo-stijl voor een grote groep architecten, o.a. Gugel, maar ook Houtzagers' latere leermeester F.J. Nieuwenhuis, het middel om uitdrukking te geven aan de eigentijdse bouwkunst. Hierin weet men zich gesteund door een dan machtige organisatie als de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

Houtzagers' vroegste werk, zowel zijn architectuur, als zijn ontwerpen voor kunstnijverheid, staan geheel onder invloed van deze stroming en stijl.

Ook wordt hij lid van de Utrechtse afdeling van de Maatschappij. Het alternatief van die jaren, het neo-gothische rationalisme van Cuypers, behoort voor Houtzagers, als gereformeerd gelovige, niet tot de mogelijkheden.

Toch heeft Houtzagers' opleiding hem meer meegegeven dan alleen het toepassen van de neo-rennaissance. Dit is in de eerste plaats de belangstelling voor de kunstnijverheid. Hieraan geeft Houtzagers uiting door eigen werk, zowel met op zichzelf staande kunstnijverheidsprodukten, als ook door het ontwerpen van interieurs en het toepassen van, soms zeer verrassend, decoratief werk voor zijn gebouwen. Tevens is Houtzagers als directeur van het Museum en de School voor Kunstnijverheid verantwoordelijk voor de scholing van menig Utrechts nijverheidskunstenaar.

In de tweede plaats bezorgt deze opleiding Houtzagers een zeker rationeel technisch inzicht, die het mogelijk maakt de problemen van een nieuwe tijd t.a.v. bv. nieuwe materialen als ijzer en beton, maar ook nieuwe bouwtypen als fabrieken, te aanvaarden en op te lossen.

Vanaf 1889 begint Houtzagers op eigen kracht nieuwe ideeën te ontwikkelen. Deze ideeën zijn gebaseerd op het rationalisme van Viollet-le-Duc. Door toedoen van Cuypers zijn deze ideeën weliswaar allang bekend in Nederland, maar zoals gezegd via deze weg

¹⁵⁹ *Nederlandse Architectuur, 1856-1934 Berlage*, cat. Haags Gemeente Museum, 1975, 46, afb. 117.

onbereikbaar voor Houtzagers. Hij moet dus zelf opnieuw te rade zijn gegaan bij het werk van Viollet-le-Duc om tot de slotsom te komen, dat het rationalisme een uitweg biedt uit de impasse waarin de architectuur door het toepassen van neo-stijlen, geraakt is. Houtzagers moet hierbij tevens tot de ontdekking gekomen zijn, dat Viollet-le-Duc geenzins de gothiek van de 13de en 14de eeuw op het oog gehad heeft. Zo komt hij in de periode 1889-1893 tot een aantal originele ontwerpen op rationalistische grondslag met een afwijkend decoratief idioom, gebaseerd op laat-gothische voorbeelden. Deze ommekeer in Houtzagers' werk bewijst een eigenzinnige en vroegtijdig streven naar nieuwe oplossingen, daar de vernieuwing in het algemeen pas vanaf ca. 1893 op gang komt met o.a. het werk en de geschriften van Berlage en De Bazel. Toch zullen het niet de ideeën van de groep rond *Architectura* geweest zijn, die Houtzagers hierin verder beïnvloed hebben. Deze architecten worden eveneens door godsdienstige en politieke idealen gedreven die niet die van Houtzagers geweest kunnen zijn. Als er eenmaal invloed van De Bazel in Houtzagers' werk verschijnt, zijn de meest extreme kantjes van diens ideeën al gesleten.

Om Houtzagers' ideeën t.a.v. het rationalisme verwoord te zien, moeten we ons mogelijk wenden tot Krathout. Diens gematigde visie op de maatschappij en een nieuwe architectuur laat meer ruimte voor eigen interpretaties zonder binding aan revolutionair te noemen denkbeelden. Dat Houtzagers zich ook geenzins gebonden weet aan één bepaalde stroming of stijl, blijkt uit het feit dat hij ontwerpen in de meest uitéénlopende historische stijlen tot ver in de 20ste eeuw uitvoert. Weliswaar heeft bij het merendeel van deze opdrachten de wens van de opdrachtgever een rol gespeeld, maar Houtzagers heeft zich hierin kennelijk weten te vinden.

Deze vrije, eclectische, opvatting maakt het Houtzagers tevens mogelijk om met een realistische blik te kijken naar de architectuurproblemen die zijn tijd hem stelt. Niet langer gebonden door de regels van één bepaalde neo-stijl kan hij nieuwe vormen ontwerpen voor zowel een villa, als een kantoor voor een levensverzekeringsmaatschappij of voor de bedrijfsruimte van een drukkerij. Hierbij gaat Houtzagers een stap verder dan de eclectici van een generatie daarvoor. Niet alleen het toepassen van stijlen uit het verleden behoort tot de mogelijkheden, ook nieuw ontwikkelde vormen. In Houtzagers' werk uit de periode 1895-1901 treffen we o.a. de invloed van de Nieuwe Kunst, het Amerikaans romaneske van Sullivan en de nieuwe architectuur van Berlage. Bovendien gaat het Houtzagers hierbij niet om het domweg combineren van, al dan niet, moderne stijlen, óók tracht hij met nieuwe ontwerpprincipes tot nieuwe oplossingen te komen. Deze vindt hij aanvankelijk bij Viollet-le-Duc, maar al gauw ook bij Berlage en diens ideeën over impressionistische bouwkunst. Zijn beste werk volgens deze nieuwe opvattingen én nieuwe stijl mogelijkheden levert Houtzagers in de jaren 1895-1898 met ontwerpen als het kantoor voor Kosmos, de drukkerij Bosch en de woonhuizen aan de Emalaan en het Wilhelminapark.

Deze ontwerpen maken Houtzagers tot één van de meest vernieuwende en vooruitstrevende architecten in de Utrechtse bouwwereld van dat moment. Dit heeft weliswaar niet geleid tot een soort school van Houtzagersvolgelingen, maar heeft ongetwijfeld een gunstige uitwerking gehad op de vorming van architecten als Klarhamer en Rietveld.

Na 1914 begint Houtzagers' werk nieuwe ontwikkelingen te vertonen. Het soms nog zeer 19de eeuwse karakter verdwijnt geheel om plaats te maken voor invloeden van begin 20ste eeuwse stromingen. De wijd verbreide stroming van het "Nieuwe Traditonalisme" lijkt voor Houtzagers' werk van minder belang te zijn. Wel vertonen met name zijn huizen buiten de stad de invloed van de Engelse cottagestijl.

De twee belangrijkste stromingen uit het begin van de 20ste eeuw, de Amsterdamse School en het Functionalisme hebben beide wel een duidelijke rol gespeeld in

Houtzagers' werk. De Amsterdamse School vanaf 1922. Houtzagers' verwerking hiervan is beslist sober en eenvoudig te noemen. Net zo min als een uitbundig Art-Nouveau vormgebruik Houtzagers aangesproken heeft, zal ook het al te expressionistische in de Amsterdamse School hem niet aangesproken hebben. Deze voorkeur voor een zekere eenvoud en strakke lijn, die uit een groot deel van Houtzagers' werk spreekt, kan een beïnvloeding het Functionalisme vergemakkelijkt hebben.

Tegelijkertijd zal een andere lijn in Houtzagers' werk, die van een wil tot vormgeven en een voorkeur voor ambachtelijk materiaalgebruik spreekt, verhoed hebben dat Houtzagers zich tot een al te zeer ontmaterialiseerde architectuur van witgepleisterd beton en glas gewend zou hebben. Ongetwijfeld speelt hierbij ook weer Houtzagers' politieke en godsdienstige achtergrond een rol, die een werkelijke "bekering" tot groepen als De Stijl, De 8 en Opbouw onmogelijk maakt. Op deze gronden en uit de kenmerken van zijn laatste werk lijkt een invloed van Dudok het meest aannemelijk. Houtzagers' werk ontwikkelt zich dus heel duidelijk tegen de achtergrond en onder invloed van de grote architecten en architectuurstromingen van zijn tijd. Zijn werk is echter geen klakkeloos overnemen van grote voorbeelden. Integendeel hij maakt zich nieuwe vormen en ideeën eigen om zo tot een verwerking ervan te komen, die in veel gevallen tot een verrassend vroege en originele toepassing leidt.

Het werk dat hierdoor in de loop van 43 jaar ontstaan is, geeft een goed beeld van hoe een "vergeten tijdgenoot" met deze ontwikkelingen omgegaan is. De verrassingen in dit beeld geven aan dat Houtzagers een meer dan gemiddeld architect geweest is, die het verdient tenminste een plaats in de Utrechtse architectuurgeschiedenis te krijgen. Zijn plaats in de Nederlandse architectuurgeschiedenis is, bij gebrek aan gelijkwaardig vergelijkingsmateriaal, moeilijker te bepalen. Dat dit een "prominente" geweest zal zijn, lijkt erg aannemelijk. Deze geschiedenis, met die van Houtzagers vermeerderd levert weliswaar geen "geheel nieuw beeld", maar is hierdoor met een niet oninteressant stukje verder ingevuld.

Nawoord

Terugblikkend op twee jaar onderzoek, moet ik, overigens zonder spijt, constateren dat mijn aanvangsideaal, een miskend genie aan de vergetelheid te ontrukken en recht te doen, geen werkelijkheid geworden is; Houtzagers is noch miskend, noch een genie geweest.

Wél is hij, met de woorden van Nieuwenhuysen, 'een interessant mens geweest'. (W.L. van Nieuwenhuysen, 'Herinneringen aan de Korte Jansstraat'. *Maandblad Oud-Utrecht* 1961, 119-123.)

Ook is hij in de turbulente ontwikkelingen van de Nederlandse architectuurgeschiedenis een tijd lang vergeten geweest.

Ik hoop met deze scriptie het leven en werk van deze 'interessante mens' een eigen plaats gegeven te hebben in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Hoewel Houtzagers niet één van de wegbereiders van de moderne architectuur geweest is, is het juist het verhaal van dit soort, meer dan gewone, architecten dat in deze geschiedenis ontbreekt. Hiermee hoop ik tevens dit beeld verbreed en verder ingevuld te hebben.

Heel verrassend is m.i. ook geweest de wijze waarop Utrecht en met name de Utrechtse bouwwereld naar voren gekomen is. Figuren als Houtzagers, Kramm, Nieuwenhuis, Tepe, De Haas, Planjer, Maas en Zonneveldt, maar ook met hen verbonden instanties als het Kunstnijverheidsmuseum, de Utrechtse Club van Architectura et Amicitia, het Bemulphusgilde en de Dienst Publieke Werken, hebben deze stad meer kleur en betekenis gegeven, dan men van het 'saaie en deftige' Utrecht dikwijls denkt.

Hiermee kan ik op een derde constatering: er is nog veel te doen. Telkens weer stuitte ik bij mijn onderzoek op onderwerpen waarvan ik tot mijn verbazing moest constateren dat er nooit iets aan gedaan is. Niet alleen voor personen en zaken in Utrecht, maar ook daarbuiten, een figuur als Eugen Gugel, de hele stroming van het 'Nieuwe Traditionalisme', is dit het geval. Vrij naar Houtzagers zou ik deze scriptie dan ook willen besluiten met de woorden "ik hoop dat deze studie tot verder onderzoek moge leiden" (bijlage IV, blz. 98).

Bibliografie

Overzicht van de voornaamste boeken en tijdschriftartikelen

- *A la Recherche de Viollet-le-Duc*. ed. G. Bekaert. Brussel 1980.
- Berg, J.H.C. van den, L.S.P. Scheffers 'Iets over Utrechts uitbreiding en Utrechtse woningbouwcomplexen der laatste jaren'. *Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting* 15 november 1922.
- Berlage, H.P. 'Bouwkunst en impressionisme'. *Architectura*, 2, 1894, 93-95, 98-100, 105-106, 109-110.
- *H.P. Berlage 1856-1934. Een bouwmeester en zijn tijd*. Bussum 1975. (Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 25, 1974.)
- Blijdenstein, Roland *Zeist, groei en bouw. Geschiedenis, bouwstijlen en woonhuistypen*. Zeist 1983.
- Blijstra, R. *2000 jaar Utrecht*. Utrecht/Antwerpen 1969.
- Bock, Manfred *Anfänge einer neuen Architektur. Berlages Beiträge zur architektonischen Kultur der Niederlande im ausgehenden 19. Jahrhundert*. 's-Gravenhage/Wiesbaden 1983.
- Boorn, P. van den *2000 jaar arbeidsmarkt in Utrecht*. Utrecht 1979.
- Brom, G. *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*. Leiden 1933.
- Brown, Th.M. *The work of G. Rietveld*. Utrecht 1958.
- Collins, Peter *Changing Ideals in Modern Architecture 1750-1950*. London 1965.
- Cremers, Elisabeth, F. Kaaij, C.M. Steenbergen *Bolwerken als stadsparken. Nederlandse stadswandelingen in de 19e en 20e eeuw*. Delft 1981.
- Dixon, Roger, Stefan Muthesius *Victorian Architecture*. London 1978.
- *W.M. Dudok 1884-1974*. Catalogus Architectuur Museum. Amsterdam 1980.
- Fanelli, Giovanni *Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940*. Den Haag 1978. (Cahiers van het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, 2.)
- Feis, B.R., P. Nijhof *Bedrijfsmonumenten, een verkenning van monumenten van bedrijf en techniek in Midden-Holland en West-Utrecht*. Zwolle 1983.
- Fockema Andreae, J.P. *De hedendaagsche stedenbouw*. Utrecht 1912.
- Gans, L. *Nieuwe Kunst. De Nederlandse bijdrage tot de Art-Nouveau*. Utrecht 1966 (Diss. Utrecht 1960.)
- *Gedenkschrift van de Koninklijke Academie en van de Polytechnische School, 1842-1905*. Delft 1906.
- Gerritsen, Janelle *Utrecht verleden tijd*. Rijswijk 1981.
- Gugel, E. *De Akademiën en het kunstonderwijs*. Arnhem 1869.
- id. 'Bouwkundig onderwijs'. *Vragen des Tijds* 1878.
- id. *Geschiedenis der Bouwstijlen*. Rotterdam 1902.
- Hekker, R.C. 'De Nederlandse bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw'. *Bulletin van de K.N.O.B.*, 1951.
- *Hofjes in Utrecht, een inventarisatie van 19de en begin 20ste eeuwse hofjes in Utrecht*. Ed. Gemeente Utrecht, Gemeentelijke Monumentencie. Utrecht 1980.
- Hoogenboom, Annemieke zie Tilborg.
- Hulzen, A. van *Utrecht omstreeks 1900*. Utrecht 1941.
- Kaaij, Fred zie Cremers.
- Knoester, H.J.H. *Utrecht rond de eeuwwisseling*. Delft z.j.
- Kromhout, W. 'Het rationalisme in Frankrijk'. *Architectura*, 1, 1893. 2-3, 5-6, 10-11, 18-20, 25-27.

- Leliman, J.H.W., K. Sluyterman *Het moderne landhuis in Nederland*. Den Haag 1916, 1922.
- Leliman, J.H.W. *Het stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaar*. Den Haag 1920, 1924.
- Lintsen, Harry *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht*. 's-Gravenhage 1980.
- Martis, Adi 'Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland en de geschiedenis van de Quellinusschool in Amsterdam'. *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 29, 1978. Haarlem 1980.
- Muthesius, Stefan zie Dixon.
- *Nederlandse Architectuur, 1880-1930, Americana*. Catalogus Rijksmuseum Kröller-Müller. Otterlo 1975.
- *Nederlandse Architectuur, 1910-1930, Amsterdamse School*. Catalogus Stedelijk Museum. Amsterdam 1975.
- *Nederlandse Architectuur, 1893-1918, Americana*. Catalogus Architectuur Museum. Amsterdam 1975.
- *Nederlandse Architectuur, 1856-1934, Berlage*. Catalogus Haags Gemeente Museum. 1975.
- *Het Nieuwe Bouwen. Voorgeschiedenis*. Catalogus Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst. Delft 1982.
- Nochlin, Linda *Realism. Style and Civilization*. New York 1976.
- Nijhof, P. zie Feis.
- Pevsner, Nicolaus *Pioneers of Modern Design, From William Morris to Walter Gropius*. Harmondsworth 1979.
- Reinink, A.W. *K.P.C. de Bazel, architect*. Leiden 1965. (Diss. Leiden 1965.)
- id. 'American Influences on late Nineteenth-Century Architecture in the Netherlands'. *Journal of the Society of Architectural Historians* 21, 1970.
- id. *Amsterdam en de Beurs van Berlage. Reacties van tijdgenoten*. 's-Gravenhage 1975. (Cahiers van het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, I.)
- Rieber, C.T.J.L. 'De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst van 1842 tot 1892'. *Bouwkundig Tijdschrift*, 12, 1892.
- Roding, Juliette *'De Utrecht', een Nederlands voorbeeld van Art-Nouveau*. Utrecht/Antwerpen 1977.
- Romers, H. *De Spoorwegarchitectuur in Nederland 1891-1938*. Zutphen 1981.
- Rosenberg, H.P.R. *De 19^e eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*. 's-Gravenhage 1972.
- Schaafsma, H. *Gerrit Rietveld, bouwmeester van een nieuwe tijd*. Utrecht 1959.
- Scheffers, L.S.P. zie Berg
- Scheltema, J. *Iets over de uitzetting van en de verbeteringen en verfraaiingen in en om de stad Utrecht*. Utrecht 1828.
- id. *Overzicht van den voornaamste verfraaiingen, veranderingen en verbeteringen, welke sedert den jare 1820 te Utrecht zijn tot stand gebracht*. Utrecht 1835.
- Singelenberg, Pieter H.P. Berlage. *Idea and Style the Quest for Modern Architecture*. Utrecht 1972.
- Sitte, Camillo *Der Städte-Bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. Wenen 1889.
- Sluyterman, K zie Leliman.
- Steenbergen, Clemens M. zie Cremers.
- Struick, J.E.A.L. *Utrecht door de eeuwen heen*. Utrecht 1964.
- id. *De Stadhuisbrug tussen winkel en raadhuis*. Utrecht 1974.

- Thijssen, F. *Wonen in Utrecht 1850-1940. Over het ontstaan en de groei van de oude wijken*. Utrecht 1983.
- Tilborgh, Louis van, A. *Hoogenboom Tekenen destijds*. Utrecht/Antwerpen 1982.
- *De Tuinstraat gered?! Goedkoop herstel haalbaar*. Ed. Werkgroep Tuinstraat. Utrecht 1983.
- Viollet-le-Duc, Eugene Emmanuel *Entretiens sur l'Architecture*. Vol 2, atlas. Parijs 1863, 1872.
- id. *Dictionnaire Raisoné de l'Architecture Francaise du Xle aux XVIe siècle*. Vol 10. Parijs 1867-1870.
- Vuuren, L. van *Rapport betreffende een onderzoek naar de sociaal-economische structuur van een gebied in de provincie Utrecht, omvattende Utrecht als centrumgemeente en negen randgemeenten*. Utrecht 1937.
- *Wap Levensberigt van C. Kramm*. Utrecht 1857.
- Wit, Wim de *The Amsterdam School. Dutch expressionist Architecture, 1915-1930*. New York 1983.

Bijlage I: lijst van biografische gegevens

13 april 1857	Petrus Johannes Houtzagers geboren als oudste zoon van Dirk Houtzagers, vleeschhouwer in Utrecht, en Anna Geertruida Ludwig
1875-1879	Volgt onderwijs aan de afdeling Bouwkunde van de Polytechnische School te Delft. Docenten prof. E. Gugel en Adolph le Comte.
1879-1881 ?	Verblijf in Parijs. Exacte duur van het verblijf en de gevolgde opleiding hier zijn onbekend.
1881-1882 ?	Voor enige tijd in de leer bij de Utrechtse architect Ferdinand Jacob Nieuwenhuis.
1882	Vestigt zich als zelfstandig architect in Utrecht.
1884-1920	Directeur van het museum en de school voor kunstnijverheid in Utrecht.
?	Houtzagers huwt Wilhelmina Cornelia de Bruijn (1850-1928). Uit dit huwelijk komen tenminste drie kinderen voort.
1896-1913	Lid van de gemeenteraad van Utrecht, afgevaardigde van de A.R.P.
1908-1919	Houtzagers vervult diverse functies in het bestuur en commissies van de Bond van Nederlandse Architecten, o.a.: <ul style="list-style-type: none">- 1908-1911 penningmeester;- 1917-1919 voorzitter.
1918	Het gezin Houtzagers verhuist naar De Bilt.
1928	Houtzagers verhuist naar de buitenplaats Vegt-Lust in Loenen aan de Vecht en is niet langer actief.
1944, 21 januari	Overleden.

Bijlage II: overzicht van Houtzagers'werk

Uitgevoerde werken

De met R en G aangeduide werken zijn resp. als Rijks- en Gemeentelijk monument voorgesteld in de inventarisatie moderne bouwkunst 1850-1940 door de gemeentelijke Monumentencommissie van Utrecht. Het getal in de laatste kolom verwijst naar de foto's bij deze scriptie (apart document).

1883	<ul style="list-style-type: none"> – Villa in het Wilhelminapark, Zeist. – Twee gemeentescholen met onderwijzerswoningen, Middelharnis, Zeeland. – Een gemeenteschool met onderwijzerswoning, Den Bommel, Zeeland. 		3
1889	<ul style="list-style-type: none"> – Sociëteitsgebouw Sic Semper, aan de Trans, Utrecht. 	R	9-14, 16-18
1892	<ul style="list-style-type: none"> – Raadhuis, Soest. – Gemeenteschool, Soest. – Twee herenhuizen in de Ramstraat, Utrecht. Hier wordt in 1894 een derde huis aangebouwd. 		19-20 22
1893	<ul style="list-style-type: none"> – Ambachtschool met directeurswoning, Schoolstraat, Utrecht; samen met D. Kruyf. De school is afgebroken. Voor de woning geldt: 	G	21
1894	<ul style="list-style-type: none"> – Villa aan de Museumlaan, Utrecht. 	R	24-25
1895	<ul style="list-style-type: none"> – Huis aan het Jansdam, Utrecht. – Winkelpui in de Zadelstraat, Utrecht. – Blok winkelwoonhuizen in de Nobelstraat/Lucasbolwerk, Utrecht. – Burgerwoonhuizen, Voorschoten, Zuid-Holland 	G	26 30-32
1896	<ul style="list-style-type: none"> – Kantoor voor de verzekeringsmaatschappij 'Kosmos', Stadhuisbrug, Utrecht. – Verbouwing van de drukkerij 'Bosch en Zn.', Oudegracht/Korte Nieuwstraat, Utrecht. In dezelfde stijl wordt dit pand nogmaals vergroot en verbouwd in 1904 en 1910. – Woningen voor de woningbouwvereniging 'Concordia', Concordiastraat/Amsterdamsestraatweg, Utrecht. – Villa aan de Woudenbergseweg, Zeist. 	R	33-38 39-43 28-29 27

1898	<ul style="list-style-type: none"> – Herenhuizen voor de levensverzekeringsmaatschappij 'De Utrecht', Emmalaan/Ramstraat, Utrecht. – Verbouwen van een huis tot kinderziekenhuis, Nieuwegracht, Utrecht. – Woonhuizen in het Wilhelminapark, Utrecht. 	R	44-53
		G	55-56
1899	– Verbouwing van de Winkel van Sinkel voor de bank Vlaer en Kol, Oudegracht, Utrecht		
1899/1900	– Restauratie en verbouwing van een pand voor de Utrechtse Hypotheekbank, Drift, Utrecht.		57-61
1900	– Verbouwing van een fabrieksgebouw, Oudegracht, Utrecht.		
1900/1901	– Verbouwing van het kantoor van de verzekeringsmaatschappij 'Kosmos', Dribergseweg, Zeist.		62
1901	– Verbouwing van een pand tot huishoudschool, Nieuwegracht, Utrecht.		
1903	<ul style="list-style-type: none"> – Woonhuis in het Wilhelminapark, Utrecht – Badhuis aan het Koekoeksplein, Utrecht. 	G	70 71
1904	– Verbouwing en uitbreiding van het warenhuis van Vroom en Dreesman, Stadhuisbrug, Utrecht. In dezelfde stijl wordt dit pand nogmaals verbouwd en vergroot in 1909, 1914 en 1923.	R	66
1905	<ul style="list-style-type: none"> – Villa, Huis ter Heide. – Verbouwing van de buitenplaats Schaerwijde, Utrechtseweg, Zeist. 		73-75 72
1906	– Blok winkelwoonhuizen, Korte Jansstraat/Achter St. Pieter, Utrecht.	G	76-77
1906	<ul style="list-style-type: none"> – Verbouwing van het winkelpand van Vroom en Dreesman, Lange Viestraat, Utrecht – Verbouwing en uitbreiding van een woonhuis aan de Drift, Utrecht. – Herenhuys aan de Maliebaan, Utrecht. 	R	67
1911	– Engelse kerk aan het Van Limburg Stirumplein, Utrecht.	R	68
1914	– Pastorie bij de engelse kerk. Van Hoogendorpstraat, Utrecht.	R	69
1915	<ul style="list-style-type: none"> – Badhuis aan de Kanaalstraat, Utrecht. – Rijkslandbouwschool aan het Oppenheimplein, Utrecht. 		78-79 80-81
1916	– Villa, Huis ter Heide.		82

1922	<ul style="list-style-type: none"> – Gereformeerde kerk en pastorie aan de Soestdijkseweg, De Bilt. – Verbouwing en uitbreiding van de drukkerij 'Bosch en Zn.', Korte Nieuwstraat, Utrecht. In 1926 wordt het pand in dezelfde stijl nogmaals verbouwd en uitgebreid. 		85-90 91-92
1925	<ul style="list-style-type: none"> – Blok winkelwoonhuizen, Drift/Nobelstraat, Utrecht. – Badhuis aan de Thorbeckelaan, Utrecht. 		93-94 95
1926	<ul style="list-style-type: none"> – Badhuis aan het Willem van Noortplein, Utrecht. 		96-97

Niet-uitgevoerde werken

1884	<ul style="list-style-type: none"> – Ontwerp voor de Beurs van Amsterdam, samen met D. Verheul Dzn. en J. Kok. 		
1885	<ul style="list-style-type: none"> – Ontwerp voor een gebouw voor permanente tentoonstellingen. 		4
1887	<ul style="list-style-type: none"> – Ontwerp voor arbeiderswoningen voor de Utrechtse Coöperatieve Bouwvereniging. 		5
na 1913	<ul style="list-style-type: none"> – Ontwerp voor een nieuw stadhuis voor Utrecht. 		83-84
1920	<ul style="list-style-type: none"> – Ontwerp voor een kunstdagschool in het Catharijne Convent, Utrecht, samen met C. de Haas. 		

Ontwerpen voor kunstnijverheid

1882	<ul style="list-style-type: none"> – Ontwerp voor een schoorsteenmantel. 		6
1883	<ul style="list-style-type: none"> – Ontwerp voor ijzersmeedwerk. 		7
1885	<ul style="list-style-type: none"> – Ontwerp voor een diploma. 		8

Bijlage III: verslag van gesprekken

Verslag van de gesprekken met de heer P.J. Houtzagers en de heer J. van Andel

Op 12-01-1983 heb ik een gesprek gevoerd met de heer Petrus Johannes Houtzagers, kleinzoon van P.J. Houtzagers, in diens woning in Soestdijk.

Houtzagers jr. heeft als kleine jongen gedurende enkele jaren bij zijn grootouders in De Bilt in huis gewoond. Hij beschrijft de familie als streng gereformeerd, het milieu van de A.R.P. en Colijn. Zo is een oom van Houtzagers de eerste Dolerende predikant in Kootwijk.

Ook Houtzagers zelf was streng gelovig. Houtzagers (sr.) omschrijft hij als een keihard man, zowel voor zichzelf, als voor de familie en een zelfstandige en onafhankelijke geest.

De familie was in zeer goede doen, met name van de kant van Houtzagers' (sr.) moeder, Anna Geertruida Ludwig, is er veel geld in de familie terecht gekomen.

Van Houtzagers' (sr.) activiteiten als architect kan hij zich niet zoveel herinneren. Hij meent dat Houtzagers tijdens zijn opleiding in Parijs op de Ecole Polytechnique geweest is. In De Bilt had Houtzagers een kantoor aan huis en waarschijnlijk één tekenaar in dienst.

Wel weet de heer Houtzagers jr. nog zeer goed dat Houtzagers een fervent schilderen tekenamateur was. Vooral de 17de eeuwse schilderkunst had zijn belangstelling en hij probeerde de weergave van het koperwerk in deze schilderijen in zijn eigen werk te evenaren, doch, naar het schijnt, zonder succes. Houtzagers' belangstelling voor schilderkunst strekte zich uit tot de eigen tijd. Zo was hij in het bezit van twee werken van Toorop: "De jongen met de rommelpot" en "De mijnwerker".

Ook was Houtzagers sr. een liefhebber van paarden en reed hij graag zelf de Napoleonoekoets.

Nadat zijn vrouw overleden was, verhuisde Houtzagers naar Vegt-Lust, dat privébezit was. Hier leidde hij een teruggetrokken bestaan.

Van de heer Houtzagers jr. krijg ik ook te horen dat er geen familiepapieren of archief in de familie bewaard is. Wel is er nog een familiebijbel met verschillende gegevens over huwelijken, geboorten en sterfgevallen.

Tot slot raadt hij mij aan ook eens contact op te nemen met de familie Van Andel in Den Haag.

Op 18-02-1983 heb ik dit gesprek met de heer J. van Andel in Den Haag gevoerd. De heer van Andel is gedurende enige jaren buurjongen geweest met de familie Houtzagers in De Bilt. De heer van Andel was toen een jongen van ca. 12 jaar en goed bevriend met Houtzagers' zoon, Jan Houtzagers, die toen al studeerde.

Over Houtzagers zegt hij: "Een man van stijl, correct en beleefd. Klein van stuk, maar kaarsrecht".

Houtzagers zelf gaf niet veel uiting aan het (gereformeerde) geloof, maar bewonderde hierin zeer zijn vrouw. Zij was de godsdienstige drijfveer in de familie, zij had, zo werd er gezegd, "een telefoontje met de hemel". Hierin beïnvloedde zij de kinderen en zoon Jan, die theoloog geworden is, was dan ook haar lieveling.

Over Houtzagers' werkzaamheden als architect herinnert hij zich niet zoveel. Wel nog dat Houtzagers werkte aan de Gereformeerde kerk van De Bilt.

Over de rest van de familie weet de heer Van Andel nog het volgende:

De dochter van Houtzagers, Annie, trouwde tegen de wil van haar moeder met ene dr. Wirtz. Verder is van haar niets bekend.

Een zoon, die veel gelijkenis met zijn vader vertoonde, is directeur van de Westlandse Hypotheekbank in Den Haag geworden. Van hem is verder niets bekend.

Een broer van P.J. Houtzagers is Jacob Houtzagers geweest. De weduwe van diens zoon leeft nog en woont ook in Den Haag. Een telefoontje naar deze ook al oude dame leverde echter niets nieuws op.

De zoon Jan is getrouwd met Jo Lucasse, beiden zijn al overleden.

De heer Van Andel raadt mij aan om contact op te nemen met de familie Goedbloed in Oegstgeest, die lange tijd bevriend geweest zijn met de predikant en zijn vrouw. (Op een brief door mij verzonden aan deze familie heb ik helaas geen antwoord ontvangen.)

Tot slot kan gezegd worden dat de familie in zeer goede doen was, "men reed een Chandler". Houtzagers zelf genoot als architect een zekere bekendheid, eenmaal op Vegt-Lust was hij echter zeer op zichzelf.

Bijlage IV Toespraak Houtzagers ca. 1920

Toespraak door P.J. Houtzagers voor het Utrechtsch Kunstverbond over de plannen voor een nieuw stadhuis in Utrecht. (Na 1913, mogelijk 1920 uit het Gemeente Archief Utrecht.)

Het origineel is getypt, met hier en daar handgeschreven correcties en aanvullingen. Deze waren niet altijd leesbaar, vandaar dat de tekst soms vraagtekens bevat.

Voorzichtigheidshalve wensch ik te beginnen met een excuus voor myn optreden.

't Kunstverbond wilde het aangekondigde onderwerp ook bekeken hebben uit het oogpunt van een bouwmeester en drong erop aan dat ik my beschikbaar zou stellen.

Nu bleken my by de bestudering van het vraagstuk gewenschte gegevens te ontbreken. Een plattegrond van het stadhuis met zyn omgeving op flinke schaal schynt niet te bestaan. Ik moest me dus behelpen met de gewone kadastrale kaart, waarvan ik een gedeelte moest vergrooten om U voor oogen te stellen wat ik bedoel. Op groote zuiverheid kan deze teekening geen aanspraak maken, maar U zult my toegeven dat myne beschouwing slechts gaat over de groote lynen, waarby zy voldoende dienst zal kunnen bewyzen.

Ook ken ik de plannen niet van 't gemeentebestuur betreffende de verbetering der verkeerswegen, die op deze zaak van invloed kunnen zijn. – Hetgeen ik te berde breng is dan ook te beschouwen als een voorstudie.

Laat ik ook nog dit zeggen, dat myne bespreking allerminst de bedoeling heeft om te pogen de voorbereiding der zaak uit handen te nemen van hen by wien ze behoort. Zuivere belangstelling beheerscht de behandeling; bybedoelingen zyn daaraan ten eenen male vreemd.

Ik wensch het vraagstuk uit zuiver praktisch oogpunt, daarna uit aesthetisch oogpunt te bezien.

De vraag of een nieuw raadhuis al dan niet dringend noodig is, laat ik natuurlyk ter zyde. Zy behoort tot het gebied van den Gemeenteraad.

Ook kan ik de verschillende wyze van inrichting der laatstgebouwde Stadhuizen buiten beschouwing laten.

Het bouwen van een nieuw Stadhuis staat op het programma van het Gemeente-Bestuur. Naar het schynt zagen de elkaar opvolgende Gemeentebesturen dat zy te eeniger tyd voor dit vraagstuk zouden worden gesteld, verscheidene diensten werden naar elders overgebracht om voor den Centralen Dienst ruimte te maken, plannen om het Stadhuis te verbouwen, naar elders over te brengen zyn overwogen, en de aankoop van de rondom het Stadhuis liggende perceelen wyst erop dat men het erover eens is dat het nieuwe Stadhuis zal moeten verryzen tusschen Oude Gracht, Ganzenmarkt en Oudkerkhof.

Over deze vestiging valt dus niet meer te praten. Toch wil ik zeggen dat my de keus niet bevreemd en ik die zeer toejuich. My dunkt de plaats is goed als in het Centrum der stad en als historische plaats. Het stadhuis is het middelpunt van de Gemeente, de plaats waar het stadsbestuur zetelt, de belangen van de Gemeente worden behandeld; aller oogen richten zich daarheen, men zou haast zeggen daar klopt het hart van de bevolking. In het midden van de stad behoort dat gebouw een plaats te hebben. Zoo was het vroeger; zoo is het nog. De oude stadhuizen verrezen meestal aan plein, vry, hoog opgaand boven de omgeving, by den eersten aanblik zich als het voornaamste der

Gemeente aandienende. Het was alsof om het stadhuisplein de andere bouw is begonnen en de geheele aanleg heenwees op dit gebouw.

Voor al aan een plein of althans groote ruimte moest het liggen. Er moest gelegenheid zijn voor gewoon verkeer, opstellen van rytuigen en ruitery (by hoog bezoek). Ook thans is dat een eisch, ja! in niet minder mate. Men zie de afbeeldingen van de schoone stadhuizen van Middelburg, Veere, [?], Leiden, den Haag, Bolsward, Deventer, Oudenaarde, Brussel, Leuven e.a. en ik twyfel niet of men zal het my eens zyn dat door ligging en omgeving, bouw en rykdom van architectuur op het Stadhuis bizonderen nadruk als hoofdgebouw der Gemeente werd gelegd, niet alleen maar dat het stadhuisplein als het centrum der Gemeente bedoeld is en z.v.m. gehandhaafd is.

Ook uit geschiedkundig oogpunt verdient de tegenwoordige plaats aanbeveling. Of is 't van geen belang dat de historische plaats geëerbiedigd wordt? Ik voel er veel voor dat het nieuwe kome te staan waar gedurende vele eeuwen de elkaar opvolgende stadhuizen hebben gestaan en waarheen sinds onheuchelijke tijden onze voorvaderen zijn opgegaan.

Maar kan het nieuwe Stadhuis hier een plaats vinden? Deze vraag houdt nauw verband met een andere n.l. die der omliggende verkeerswegen.

Het Raadhuis trekt uit den aard der zaak een groot verkeer van rytuigen en van voetgangers, eischt ruime en meerdere toegangen, en moet door velen kunnen benaderd worden, 't moet aan alle zyden, zoo mogelyk ruim en vry liggen. Maar ook de straten om het Stadhuis eischen, om hen zelf, verbetering.

Aan de zyde van het Oudkerkhof is het tegenwoordige raadhuis een sta-in-den-weg. Er wordt tegenover de vischmarkt een gevaarlyke vernauwing gevormd. De hoek van het gebouw dringt zich plomp als een wig in de straat. 't Oudkerkhof dient ongeveer in zyn volle breedte door te loopen naar de stadhuisbrug en het stadhuis moet daar dus noodwendig een strook verliezen.

Dat de hoek Ganzenmarkt-Oude Gracht gevaarlyk is voor het verkeer is te zeer bekend dan dat ik er de aandacht op behoef te vestigen. Het is een billyke eisch dat de Ganzenmarkt in de richting van de Oude Gracht zonder vernauwing voortloopt. Al wil ik hiermee niet zeggen dat de gevels van het nieuwe stadhuis precies evenwijdig zouden moeten loopen met de gevels aan de zijde der straten.

Aan de Oude Gracht en de Stadhuisbrug dient ook belangryk meer ruimte te komen, zoowel om een behoorlyk verkeer vooral by feestelyke gelegenheden, vorstelyk bezoek, deputaties, etc. mogelyk te maken, als wel om den rang van het gebouw. Voor al aan deze zyde is meerdere ruimte noodig, want my dunkt de hoofdtoegang zal hier wel blyven. Deze zyde als de schoonste en voornaamste verkeersweg is voor den frontgevel met hoofdtoegangen als vanzelf aangewezen.

De rooilyn van 't Stadhuis zal hier belangryk moeten worden achteruitgebracht. Het tegenwoordige Stadhuis overschrydt de rooilyn, die bepaalt wordt door de huizen aan de Vischmarkt en by de Ganzenmarkt ombuigt naar Vlaer & Kol.

Voldoende pleinruimte wordt echter door deze verbetering van de rooilyn niet verkregen ook al wordt het gebouw nog meer achteruitgesteld, (d.w.z. zooveel meer dat op het goede beloop van de gemelde rooilyn, verband houdende met de vloeiende ombuging van de Oude Gracht, geen inbreuk wordt gemaakt).

Om een voldoende pleinruimte te verkrygen zou het gebouw veel verder achteruitgesteld moeten worden en hoewel ik niet zou durven ontkennen dat op deze manier een goede oplossing mogelyk zou zyn, zoo wil het my toch voorkomen dat een plaatsing in of niet veel achter de rooilyn de voorkeur moet verdienen, teneinde op 't beloop van de Oude Gracht geen inbreuk te maken.

Ik zou daarom in overweging geven om de Stadhuisbrug door overkluizing van een grooter deel van de Oude Gracht uit te breiden. Weliswaar heeft deze manier eenige bezwaren en wel met het oog op de eigendommen die aan dit gedeelte van de Oude Gracht uitkomen en wier keldersuitgangen onder de brug zouden komen te liggen. Ik heb echter goede grond om aan te nemen, dat de medewerking van deze eigenaars niet moeilyk zal zyn te verkrygen, waar bovengronds hun toestand zooveel verbeterd.

Dat ik aan deze manier de voorkeur geven zou boven het terugzetten van het gebouw in de richting van de korte Jansstraat, is minder omdat van het aangekochte veel aan plein zou moeten worden opgeofferd, dan wel op aesthetische gronden, wat ik straks in het licht hoop te stellen.

Bezien wy nu welke oppervlakte overblyft nadat de besnoeiing heeft plaats gehad en of deze oppervlakte voldoende zal zyn voor het nieuwe Raadhuis. Daarby zal ik my bedienen van de maten van het bestaande Raadhuis. Slechts globaal en vergelykenderwys kan ik deze vraag beantwoorden.

Het bestaande stadhuis heeft met inbegrip van het later bygebouwde gedeelte, waarin de kamer van den Burgemeester en de Antichambre, een oppervlakte van +- 1150 vierk. Meter, voor de drie verdiepingen is er dus +- 3450 vierk. Meter beschikbaar.

Het complex tusschen Oude Gracht, Ganzenmarkt, Korte Minrebroederstraat en Oudkerkhof biedt na de besnoeiing +- 3000 vierk. Meter oppervlakte. Neem daarvan af voor lichhoven 300 vierk. Meter, want met het oog op de toetreding van lucht en licht kan de geheele oppervlakte op de verdiepingen niet worden bebouwd, blyft over 2000 M2 begane gronden over 2700 vierk. Meter op de verdiepingen. In vyf verdiepingen gevende een oppervlakte van +- 13800 v. M. De beschikbare oppervlakte zou dus ongeveer vier maal zoo groot worden dan die in het tegenwoordige Stadhuis. Neemt men daarby aan dat vele vertrekken als daar zyn, kamer Burgemeester, kamers van de Wethouders, van B.&W., kamers van de chefs van diensten en van Onder-chefs en diverse Hoofdambtenaren, met hun wachtkamers, vergaderkamers voor Commissies, woning van de concierge, enz niet grooter behoeven te zyn dan in het tegenwoordige, dan wordt de verhouding nog gunstiger, zoodat ik zonder een programma van eischen zou durven beweren, dat de oppervlakte als door my op de teekening voorgesteld, ook by opoffering van eenige meerdere grondvlakte aan de Oude Gracht, groot genoeg blyken zal. Maar indien ook dit nog mocht worden betwyfeld, dan wil ik erop wyzen dat nog tweeërlei weg openstaat om aan de behoefte te voorzien. Ten eerste bestaat by dit terrein gelegenheid tot uitbreiding in de richting van de Korte Jansstraat, waarby de Korte Minrebroederstraat zou vervallen, wat gevoeglyk kan. Ten 2e kunnen verscheidene diensten elders gevestigd blyven of worden. In het nieuwe Stadhuis van Rotterdam zullen b.v. de Bureaux bevolking, Onderwys, Comptabiliteit, Archief, enz. in het 2^e of achtergebouw ondergebracht worden, terwyl het voorgebouw als representatiegebouw en voor de Centrale Dienst optreedt.

Thans een en ander over de aesthetische zyde van het vraagstuk. Het behoeft in deze vergadering wel niet te worden gezegd dat het bouwwerk geen opzichzelfstaand onafhankelyk werk is, maar deel uitmaakt van het groote geheel, de omgeving en wel een kleiner of grooter omgeving al naar de belangrykheid en ligging van het bouwwerk, of het stadsdeel zoodanig hier, en evenmin dat hetzelfde met die omgeving een harmonisch geheel dient te vormen. Dat dit in aanmerking komend deel voor het nieuwe Raadhuis vry groot is, is duidelyk, als men zich indenkt de ligging aan en tegenover de Oude Gracht, vanwaar het gebouw op groote afstand zal te zien zyn en waarby de ter-weêrszyde-van-de-Oude-Gracht-staande huizenryen, waaronder vele van importantie, in aanmerking komen. Deze belangryke en in het ooglopende ligging eischt een byzondere

studie. Men zal m.a.w. het stadhuis altijd zien in verband met een groot stuk van de Oude Gracht. Vanaf de Bakkerbrug krijgt men 't reeds te zien.

Het nieuwe Raadhuis zal door deze ligging en zyn rang een hoofdmoment vormen moeten, monumentaal, statig moeten zyn, daarom zich dienen te verheffen in hoogte-maat en architectuur boven de omgeving; met deze in harmonie moeten zyn en tevens deze moeten beheerschen. Ik zou daarom en zulks op het voorbeeld van zoo menig stadhuis in het buitenland, en niet minder hier te lande, een hoog bouwwerk van misschien 5 of meer verdiepingen willen zien met hoog opgaande torenvormige bouw, met flinke ruimte rondom, een gebouw dat ongerekend den torenbouw hooger is dan het hoogste gebouw van de omgeving. Dat het gebouw uitblinken mag in architectuur en de perken van het noodige ... [*hier valt 1 regel buiten de copie*].

Hoe verder het uiterlyk van het gebouw zal moeten zyn? Ieder bouwmeester zal daarentrent zyn eigen idee hebben, dat nauw verband houdt met de distributie, de plattegrond waarop het gebouw wordt opgetrokken en in welke plattegrond de gegevens liggen voor de groepeerding der te omsluiten ruimten. Zooveel ontwerpers, zooveel ontwerpen. Men ziet het aan den prysvraag voor een Ryksacademiegebouw, waarop 144 plannen inkwamen, allen verschillend.

Dit kunnen we echter zeggen: het onregelmatige bouwterrein zal met het oog op de omliggende straten onregelmatig moeten blyven. Van een symetrischen plattegrond zal geen sprake kunnen zyn. Een streven naar een symetrisch geheel mag geheel als uitgesloten worden geacht. Dat zou ook ten eenemale onjuist zyn. Immers behoort de symetrie een gevolg te zyn van de gegevens, geen voorgenomen willekeurige daad. De plattegrond zal hier nimmer symetrisch kunnen zyn, al zoude een symetrischen hoofdgevel in verband met de hoofdingangen in het midden daarvan bestaanbaar zyn.

Logischer echter is m.i. een niet symetrisch gebouw. De toren die ik my als noodzakelyk voor een stadhuis denk, zou dan ook evengoed op een hoek als boven het midden van het gebouw een plaats kunnen vinden.

De gevels aan het Oudkerkhof en de Ganzenmarkt zullen zich in hoofdzaak richten moeten naar het beloop der straten. Dit wil echter niet zeggen dat van de aangegeven rooilyn niet zou mogen worden afgeweken door daarbuiten springende gevelgedeelten. Integendeel, groote vryheid is hier wenschelyk.

Voor den gevel aan de Oudegracht is het vraagstuk moeilyker. Voor dezen dient veel ruimte te zyn en misschien zyn meerdere oplossingen mogelyk. My wil het echter voorkomen dat deze gevel ongeveer langs de gebogen lyn, die de Vischmarkt met Vlaer en Kol verbindt, moet worden geplaatst, althans niet veel daarachter, opdat op het beloop van de Oude Gracht geen zichtbare inbreuk worde gemaakt.

De Oude Gracht, die met grootere en kleinere bochten de oude stad doorloopt en die met haar bruggen, werven, boomen een samenhangend schilderachtig geheel vormt, telkens nieuwe interressante perspectieven biedende en waarvan de bebouwing het beloop geregeld volgt, dient zoo mogelijk gerespecteerd te worden. Het nieuwe Stadhuis zou ik by voorkeur willen zien als een onderdeel van dit groote geheel en daarom gesteld in het beloop dat door de Gracht als vanzelf is aangegeven. Tevergeefs heb ik my afgevraagd hoe het vraagstuk anders zou kunnen worden opgelost, dan wel met opoffening van byna het geheele bouwterrein. Zoo kwam ik tot een uitbreiding van de stadhuisbrug.

En nu, M. de V. aan het eind van myn bespreking gekomen, zou ik tot toelichting daarvan en om het verwyte te ontgaan enkel over de zaak te hebben gepraat, aan de vergadering willen laten zien wat my als nieuw stadhuis voor het oog gerezen is. Zoals U weet is dit een gevolg van de hebbelykheid van den bouwmeester iets dat van zelf gebeurt n.l. dat by de beschouwing van de gegevens van zelf een beeld, zy in vage

omtrekken, voor zyn geest opryst. Zoo is het ook hier gegaan. Het maakt geen aanspraak op preciesheid het houdt ook geen verband met een platte grond. Het is een vaag beeld, een schets, een krabbel. Meer wil het ook niet zyn. Ik hoop dat deze studie tot een gedachtewisseling moge leiden.

Bijlage V: Toespraak Houtzagers 1918

Toespraak van P.J. Houtzagers voor de leden van de Nederlandse Bond van Architecten bij het 10-jarig bestaan van de Bond. (Uit: Mededeelingen van den Bond van Nederlandschen Architecten, 1918, april, 1-2.)

BUITENGEW. LEDENVERGADERING op Zaterdag 23 Maart 1918, des voormiddags 11 uur in het American-Hotel te Amsterdam.

Aanwezig zijn de Heeren: P.J. Houtzagers, J. Ingenohl, H.G. Jansen, Paul J. de Jongh, E. Kuipers, Foeke Kuipers, Joh.D. Looyen, Jan de Meyer, Adr. Moen, M.A. v. Nieukerken, J. van Nieukerken, H.A. Reus, W. te Riele, A.P. Smits, Jan Stuivinga, Jan v.d. Valk. Met kennisgeving afwezig de Heeren: Jos Th.J. Cuypers en E. Verschuyl.

De Voorzitter, de heer P.J. Houtzagers, opent de vergadering met de volgende rede:

Ik hoop dat het Uw instemming zal hebben, dat alhoewel het 10-jarig bestaan van onzen bond reeds op 28 Februari bij den gemeenschappelijken maaltijd werd herdacht, ik in deze vergadering aan dit belangrijke feit nog een enkel woord wijd. Ik wensch dat ook te doen om de gelegenheid te scheppen dit feit te boekstaven in onze mededeelingen en in het verslag, dat van deze vergadering pleegt te verschijnen in onze dagbladen.

“Mijne Heeren. Als ik mij de vraag voorleg, hoe het tienjarig bestaan het best kan worden herdacht, zou dan daarop niet het beste antwoord zijn: ‘Zie hoe wij onzen weg hebben gemaakt, of wij op dien met tevredenheid mogen terugzien, of de Bond inderdaad het recht van bestaan heeft getoond en tot welke resultaten onzen arbeid heeft geleid’.

Ik liet daartoe den verrichten arbeid voor mijn geest voorbijgaan aan de hand van onze mededeelingen en begon eenige aantekeningen te maken, maar de stof was te uitgebreid, de lijst werd te lang om U die thans voor te leggen; ik zou op Uw aandacht zoolang geen beslag mogen leggen en vrezende, die zoolang niet te kunnen vasthouden. Ik wil dan ook slechts aanstippen en herinneren aan de volgende werkzaamheden, die in ons bondsleven vooral een voornaamste plaats hebben ingenomen. Zoo legde o.m. de Bond de verhoudingen vast, die tusschen den Bouwmeester en den Bouwpatroon, die tusschen hem en zijn kunstbroeders, zijn aannemers en zijn hulppersoneel behoort te bestaan en consolideerde in onze erecode, wat in veler harte leefde n.l. het front maken tegen de straffelooze, den architect onteerende misbruiken van het provisiestelsel, ongeoorloofde concurrentie en onderkruiperij.

In de tweede plaats herinner ik U, onder den veelzijdigen arbeid, aan de medewerking die onzen Bond verleende in het tot stand brengen van vereenigingen die beoogen het behoud van het Stedelijk en Landelijk Schoon, het tegengaan van de ontsiering van het landschap en het behoud van kunsthistorische monumenten, alsmede die het oprichten van een architectuurmuseum en het in stand houden van een Instituut voor Hooger Bouwkundig Onderwijs zich ten doel stelde. Hij werkte voor het instellen van Schoonheidscommissiën en waar mogelijk was in het tot stand komen daarvan. Werkte mede tot het instellen der Permanente Prijsvraag Commissie.

Ontwierp nieuwe administratieve bepalingen voor de uitvoering van Bouwwerken.

Hielp mede om de restauratie van monumenten in gezonde banen te leiden, om niet afzonderlijk te spreken van de vele adviezen z.a. over de Amsterdamsche Poort te

Haarlem, de Trouwzaal te Zwolle, het Arsenaal, de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, 't Amsterdamsche Raadhuis, de Janskerk te Utrecht enz.

Ook bestudeerde de Bond de vele vraagstukken van den dag op het gebied der Bouwkunst in den ruimsten zin en aanverwante kunsten en bracht daarover, waar het pas gaf zijn adviezen uit, als daar, onder vele, zijn: uitbreidingsplannen, verbetering van verkeerswegen, uitvoering van openbare gebouwen door Ambtenaren, Woningbouw door particuliere architecten, het Aanbestedingsvraagstuk, het Onderwijs in Stedenbouw en ik roep in Uwe herinnering terug o.m. de adviezen over de Dambebouwing, Groot-Amsterdam, het Uitbreidingsplan van Dordrecht, het Delftsche Poortplein, het Gevers Deynootplein te Den Haag, de Haagsche Schouwburg, de Verbreeding van de Vijzelstraat, de Utrechtsche Schouwburg, het Centraal Museum te Utrecht, het Koloniaal Museum, de Stadionprijsvraag, enz. Mijne heeren, waar zou ik eindigen! Maar het is genoeg om uw arbeid, die langzamerhand uit onze herinnering verdwijnen zou bij deze gelegenheid nog even terug te roepen.

Meer nog bedoel ik om U de vraag voor te leggen of naar ons eigen inzien de Bond vruchtbaar gewerkt heeft, zijn taak als vakvereniging naar eisch heeft vervuld. M. M. H. H., mij dunkt 't antwoord kan niet twijfelachtig zijn. Als we onze balans opmaken, dan mogen wij m.i. zeggen, dat gij met tevredenheid op uwen weg moogt terug zien, maar ook dat de Bond naar buiten van leven heeft blijk gegeven. En niet alleen van leven maar van een zeer gezond en krachtig leven, ja ik durf zeggen, dat de uitslag mijn verwachtingen heeft overtroffen. Men bestreed den Bond, thans rekent men met den Bond, en dat niet weinig! Haast zou ik zeggen, men vreest den Bond. Of meent Gij, dat men anders den Bond eerst zou hebben bestreden, toen gepoogd na te volgen, nu zijn adhesie zoekt, zijn oordeel en medewerking vraagt? Men neemt het toch niet op tegen een, die geen kracht heeft; 't is niet de moeite waard. Het is immers een eer bestreden te worden, dat wil zeggen; wat te beteekenen! Men vraagt geen hulp en medewerking van een, die niets beduidt! Of zoudt Gij meenen dat als de Bond geen sterk blok was, dat de Maatschappij U thans zou vragen om te fusionneeren? Of dat de aannemersbond onze A. V. niet zoude hebben genegeerd, waar ze het al klaar gespeeld had met de Maatschappij tot Bev. der Bk. en het Kon. Instituut van Ingenieurs? En zoudt Gij meenen, dat de Bond van Directeuren van Ambachtscholen en vele anderen zich bekreund zouden hebben om 't oordeel van onzen Bond, als ze niet overtuigd waren van den invloed van den Bond? Mijne heeren! Ik geloof, dat onze invloed grooter is dan wij zelfs mochten verwachten.

En daarom past het hier nog een hulde te brengen aan H.H. Berlage en Ingenohl die den 19en Februari 1908 samen kwamen om te beraadslagen over 't oprichten van den Bond en daartoe het initiatief namen.

Ook wensch ik hulde te brengen aan de H.H. de Bazel en Cuypers, die in de moeilijkste perioden de leiding der zaken hebben gehad en met hunne medestanders w. o. in de 1e plaats de secretarissen – gedenken wij den Heer C. N. van Goor, en den Heer J. Ingenohl – groote werkzaamheid en een vast en bekwaam beleid hebben ontwikkeld. Ten slotte M.H. nog een belangrijke vraag met 't oog op onze toekomst.

Waar schuilt eigenlijk de grond van de bereikte resultaten?

Mij dunkt hij ligt in de beginselen, die aan den Bond ten grondslag liggen.

De beginselen neergelegd in de statuten en de eerecode, waarbij wij voor ons zelf de regelen hebben vastgesteld en waarop ieder lid de belofte aflegt; *regelen*, waardoor de vereischte eenheid wordt verkregen om kracht te ontwikkelen, waardoor een zelfde belang alle leden beheerscht, de rechte samenwerking mogelijk maakt, alle vrees voor botsing van diverse belangen, die alle actiën zwak maakt of vernietigt, uitsluit.

Onze Bond vormt een krachtig blok en dat voelt hij zelf en dat voelt die tegen hem stelling wil nemen. Laat ons dit voor oogen staan! Ons streven naar meer arbeid en meer krachtsontwikkeling is schoon, doch laat ons vooral in 't oog houden, dat wij onze beginselen hoog houden en daaraan allerminst laten tornen, dan zal onze eendracht ook gehandhaafd kunnen blijven, dan zullen wij sterk staan in den strijd, die ons wacht. Want nieuwen strijd is opkomst! De geheele architectenstand wacht die! Er blijven nog steeds veel moeilijkheden te overwinnen bij regeerders en publiek. Ik behoef 't U niet te zeggen. De aannemers met hun middelb. Techn. scholen bedreigen ons meer en meer, en zij staan ook sterk.

Laat 't vooral de jongeren onder ons gezegd zijn, dat zij hun schild rein houden en in arbeidskracht niet verminderen, maar daarin toenemen. Daarmee staat of valt onze Bond. Moge het ingetreden tiental jaren het voorbijgegene tijdperk overtreffen in arbeid, in eensgezindheid en innerlijke kracht.

En nu nog iets, dat mij persoonlijk betreft. Onze Secretaris heeft mij medegedeeld, dat op den 28 Februari ook door u is gedacht aan mij in mijn omstandigheden en de door mij voor den Bond verrichtten arbeid. Ik dank u daarvoor hartelijk en 't verheugt mij dat mijn taak als uw voorzitter, hoezeer ik overtuigd ben dat ze kleiner is dan ik zou wenschen, bij U waardeering heeft gevonden."

Des Voorzitters openingsrede oogstte een krachtig applaus.

De notulen der vorige vergadering werden hierna onveranderd goedgekeurd met dank aan den 2^{den} Secretaris.

De 1e Secretaris doet achtereenvolgens mededeeling van de navolgende verzonden adressen en ingekomen stukken: a. adres aan de Tweede Kamer S. G. betreffende het instellen eener Rijkscommissie van advies inzake restaureeren enz. van oude bouwwerken, waarvan de tekst aan het einde van deze "Mededeelingen" is opgenomen.

Bijlage VI: recensie Utrechtse architectuur-tentoonstelling

Recensie van de Utrechtse architectuurtentoonstelling, 1913 (Uit: Architectura 1913, mei, 152-153.)

DE UTRECHTSCHEN ARCHITECTUURTENTOONSTELLING*

Toen einde vorig jaar het besluit genomen werd te Utrecht een tentoonstelling te organiseeren van werk van in de prov. Utrecht woonachtige architecten en bouwkundigen, heeft menigeen het hoofd geschud en het plan als plan wel schoon gevonden doch... voor uitvoering niet mogelijk geacht. Een architectuur-tentoonstelling in het "saai" Utrecht! En ziet, dat hoofdschudden en dat gebrek aan vertrouwen is geheel misplaatst gebleken; er *is* een tentoonstelling van architectuur te Utrecht en nog wel eene die van de zijde van het publiek allermintst wordt vergeten. De *eerste* tentoonstelling is een succes geworden, dank zij de eendracht, die hier macht toonde te zijn. Zóó de afd. Utrecht der Maatschappij tot bev. der Bouwkunst, als de club der Utr. leden van A. et A., als het Utr. Kunstverbond komt de eer van deze expositie toe.

Het spreekt wel van zelf, dat men voor beoordeeling met diverse factoren moet rekening houden. Zoo sloot al dadelijk de bepaling: dat alleen werk van in de prov. Utrecht woonachtige beoefenaren van het bouwvak zou worden tentoongesteld, een belangrijke deelname uit en werd men als vanzelf tot een vrij beperkten kring aangewezen. Heeft dit voor een expositie zelve zijn nadeelige zijde, toch dient erkend, dat er ook eene goede kant aan te onderscheiden valt. Waarom op deze tentoonstelling het werk van elders woonachtige architecten te exposeeren. Is de klacht al niet klemmend genoeg, dat men in Utrecht, voor de meest belangrijke werken, bijkans steeds collega's van elders roept.

Men wilde met deze expositie blijkbaar nu ook eens doen zien wat Utrecht zelf aan krachten op bouwkundig gebied bezit, wat een goed en verklaarbaar idee was, jammer alleen, dat nu ook niet *allen* waren verschenen en men nu ettelijke M² te aanschouwen kreeg met werk dat veilig in portefeuille had kunnen blijven, terwijl werk dat juist naar voren had moeten worden gebracht, stillekens thuis gelaten was. Evenwel, de tentoonstelling mag er zijn en een woord van hulde aan hen, die het initiatief namen en de leiding hadden, niet worden onthouden.

De tentoonstelling wordt gehouden in de Fruithal op het Vreeburg en zal hoogstwaarschijnlijk tot primo Mei duren. Ze is verdeeld in twee groepen: *a.* bouwmaterialen enz.; *b.* bouwkundige ontwerpen. Groep *a.* is laag bij den grond gebleven, afdeeling *b.* is op de gaanderij ondergebracht. Misschien ongewilde, maar daarom des te duidelijker symboliek.

Afdeeling *a.* geeft bouwstenen, tegels, glas in lood, beton, electriciteit, tuinmeubelen enz. Men treft hier een uitgebreide collectie steensoorten (Utr. steen) aan, deels op tafels geëtaaleerd, deels in verband opgemetseld.

De firma Gebr. Lutters (Eerste Ned. Gew. Beton, Graniet, Hard- en Zandsteen-fabriek) permitteert zich de vrijheid, een partij gewapend betonwerk te exposeeren, die hier niet thuis hoort en het komt ons hoogst onbegrijpelijk voor, dat het tentoonstellingsbestuur deze poging niet met kracht verijdeld heeft. Een houten hek van ... beton: een

hardsteen, met zorg gefrijnd en laty van ... beton. Komt het te pas, dat men het publiek op deze ergerlijke wijze voorlicht? En dat nu op deze tentoonstelling, die juist bedoelt de verspreiding van goede, d. i. *ware* bouwkundige begrippen.

Doch liever gesproken over enkele bouwkundige ontwerpen. De gaanderij betreffende, treffen wij allereerst eene inzending kerkelijke kunst van Jan Eloy Brom aan. Feitelijk is hier de kunstnijverheid aan 't woord. Vlak daarnaast, op een dwarswandje, hangen een paar foto's van huizen aan de W. de Zwijgerstraat, gebouwd door de bouwers v. Hattum en v. 't Hullenaar, die eigenlijk op de tegenoverliggende gaanderij thuis hooren, wijl wij ons hier in de afdeeling: werk van architecten bevinden. Evenwel zijn de bedoelde afbeeldingen, keurig geëcadreerd, hier volkomen van pas. Zij toch hangen vlak naast eene uitstalling teekeningen van de architecten M.E. en J. Kuiler, die wel imponeert door z'n quantiteit, doch van een hoogst bedenkelijke qualiteit is. Men vindt hier van alles: huizen, villa's, hôtels, fabrieken, bioscooptheaters enz. enz., doch het een o.i. nog minder doordacht en bezonken dan het ander. Een teekening van de New-York Bioscoop (met welk werk de oude Bisschopsstad zoo juist "verrijkt" is, waarbij een prentje van Bartholdy's Vrijheidsbeeld, allerongelukkigst geteekend, behoorde niet te staan op naam van een architect. Ook de wijze waarop Hôtel des Pays-Bas door aanbrenge van balcon en erkers en het optrekken van een verdieping is verminkt – waarbij een fraaie middenpartij voor altijd is verloren gegaan – toont duidelijk dat ieder schoonheidsbeginsel hier vruchteloos moet worden gezocht.

Een gelukkige gedachte van het tentoonstellingsbestuur is het daarom geweest aan de tegenoverliggende zijde dezer gaanderij werk te hangen van C. de Graaf, dat er goed uitziet. Vooral een paar stationsgebouwen voor de S.S., alsmede talrijke bekroonde inzendingen op prijsvragen waaronder ook enkele van A. et A.) geven een beeld wat deze Utrechtsche architect vermag, Het landelijke van zijn provincie spreekt uit geheel zijn werk. De Heer Hemminga exposeert het ontwerp van een villa die door zijn talrijke overhoeksche oplossingen practisch wel eenige bezwaren zal opleveren.

Van den Heer C. J. de Haas zijn verschillende inzendingen te bezichtigen. Een hoekhuis aan de Mariastraat, alsmede een huis aan de Elisabethstraat, zijn goed geslaagde oplossingen. Bij het laatste storen evenwel de minder juiste proportiën, zoo ook de zware bovendam, staande op een termijnboog, die wederom rust op een dammetje van net 1 steen. De school te Soest doet goed in het landschap. Een ontwerp "kippen- en duivenhuis" (bij gebrek aan een catalogus leiden wij deze bestemming hieraan af) is, hoewel eenvoudig van samenstelling, een typisch geheel te noemen. Uit meerdere werken (de heer d. H. exposeert ook koperwerk en enkele borduurwerken) van dezen Utrechtschen architect spreekt zijn vurig idealisme. Een gedachte of een ontwerp voor groote bouwwerken is vaak als silhouet door een paar penseelstreken verdunnen inkt op handige wijze vastgelegd.

De Heer J. C. Wentink exposeert enkele werken van ouderen datum (landhuis op den Darthuizer Berg en kasteel Broekhuizen te Leersum), wat ook van den Heer Houtzagers mag gezegd worden, die de restauratie van de Utrechtsche Hypotheekbank, alsmede een partij woonhuizen te zien geeft.

De Heer Heusinkveld doet zich kennen als een serieus werker. Een landhuis te Naarden en een boschwachterswoning P. H.'s Oord te de Bilt verdienen de aandacht. Ook de wijze waarop deze Heer zijn werk exposeert (wat ook van dat der Heeren de Graaf en de Haas kan gezegd worden) toont dat hij er groote liefde voor heeft.

Verder noemen wij nog de inzendingen van: P.J.C. Klarhamer – ontwerpen van gebouwen in gewapend beton – waaronder een Concertgebouw – en van vurenhouten meubelen; van G. Stephens Koelewijn – een school en villa "Kantwijk" te Baarn; van Martin Rietbergen – St. Anth. Gasthuis te Utrecht en de Ludgonskerk te Hengelo,

waarvan handig gewasschen perspectieven mede zijn geëxposeerd die, èn wat uitvoering èn wat letterverdeling en type betreft, precies eender zijn aan die, welke de Heer Wentink van een paar zijner werken tentoonstelt. Wijl bij den een de naam Rietberg en bij den ander de naam Wentink voorkomt, vragen wij ons af wie nu wel de maker is. Of misschien geen van beiden? Waarom dan den teekenaar geen recht gedaan?

Voorts van Corn. van Straten en Jan Stuivinga belangrijke inzendingen, waaronder van den laatste de openbare leeszaal te Utrecht, Raadhuis, Postkantoor en Burgemeesterswoning te Zeist.

Slecht werk exposeeren de Heer D. Kruyff te Zeist en de Utrechtsche patroonsvereeniging "Plichtbesef", die ettelijke meters woonhuisgevel van hoogst bedenkelijke architectuur te aanschouwen geeft.

Als verblijdend teeken mag naast het welkomstwoord van Utr.'s Wethouder ook de deelneming der Gemeente Utrecht aan deze expositie beschouwd worden, bestaande in teekeningen, gipsafgietsels enz. betreffende de restauratie van den Domtoren.

Voorts noemen wij nog ter completeering talrijke ontwerpen (waaronder belangrijke opdrachten van den tuinarchitect Otto Schulz; bruggen van den Heer A. W. C. Dwars. n.l. de Abstederbrug, de Katharijnehrug (een goed type steenen boogbrug en de Heerenbrug; van de Utr. M. T. S. een serie teekeningen van de leerlingen der hoogste klasse, die doet zien dat voorloopig met ernst de bouwkunde wordt gedoceed, terwijl wellicht later eens aan de bouwkunst aandacht zal worden gewijd (altijd zoo dit vereenigbaar is met het program van onderwijs aan deze inrichting en het dan niet te laat is); van Mevr. Adriani-Hovy prachtig geteekende Crayons, waaronder veel architectuur fragmenten; van den Heer Grollman teekeningen en aquarellen van oud-Utrecht; en ten slotte talentvolle etsen van den Heer van Leusden. Na beëindiging van onzen rondgang zij het een genoeg te kunnen constateeren dat de *eerste* Utrechtsche Architectuurtentoonstelling alleszins geslaagd is. Men ziet er: schoon oud-Utrecht (dat gaandeweg verdwijnt en ruw wordt verstoord) naast werk dat getuigt van ernstige pogingen het Utrecht van heden boven het alledaagsch gedoe van wansmakige en leelijke bouwkunstproducten te verheffen. Elke poging in deze richting verdient onze volle sympathie; dat men dan ook bij de tweede tentoonstelling niet alleen vooruitgang zal mogen bespeuren, maar in de allereerste plaats: verwijdering van al datgene wat niet bevorderlijk kan worden geacht aan de architectuur in den waren zin des woords, ook al komt het uit de provincie Utrecht.

April 1913.

Adr. Moen

*Wegens plaatsgebrek eerst heden opgenomen. Red.